

ΝΙΚΟΣ ΚΑΜΠΕΡΗΣ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΚΑΙ ΤΡΟΦΙΜΑ- Τόμος II

**ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΡΗ ΣΤΗ ΣΥΖΥΓΟ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΑ ΣΤΗΝ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΑ: ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΣΗΜΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ
ΡΟΛΩΝ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ**

Αθήνα, Αύγουστος 2008

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Προλογικό Σημείωμα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Αντικείμενο και πεδίο έρευνας.
2. Δομή της μελέτης.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Αγροτικές κοινωνίες, διατροφικές συνθήκες και γυναικείοι ρόλοι. Από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα.

- 1.1. 19^{ος} αιώνας.....
- 1.2. Μεσοπόλεμος.....
- 1.3. Μεταπολεμική περίοδος.....
  - 1.3.1. Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί.....
  - 1.3.2. Η δυναμική των ανδρικών και γυναικείων ρόλων.....

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Η δυναμική της νεοτερικότητας

- 2.1. Η «διαφήμιση».....
- 2.2. Η «παράδοση».....
- 2.3. Το «αγροτικό γούστο».....
- 2.4. Το «κοινωνικό σώμα» και το «γυναικείο γούστο».....

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Όψεις θεσμικών αλλαγών

3.1. Η δυναμική της θεσμοποίησης

- 3.1.1. Η θεσμοποίηση της «ποιότητας» και της προστασίας των τροφίμων
- 3.1.2. Τα διακυβεύματα σχετικά με την «ποιότητα».

3.2. Η δυναμική της «επιχειρηματικότητας».....

- 3.2.1. Επιχειρήσεις που παράγουν τοπικά προϊόντα .....
- 3.2.2. Το ενδιαφέρον της Ε.Ε. για τη γυναικεία επιχειρηματικότητα .....
- 3.2.3. Όψεις της γυναικείας επιχειρηματικότητας στον ελληνικό αγροτικό χώρο.
- 3.2.4. Αίτια της περιορισμένης επιχειρηματικότητας των γυναικών .....

3.2.5. Η γυναικεία «επιχειρηματικότητα» στο πλαίσιο του Προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II στην Πελοπόννησο.

3.2.5.1. Τα ευρήματα σχετικά με το «επιχειρηματικό προφίλ» της γυναίκας επιχειρηματία

3.2.5.2. Τα ευρήματα σχετικά με το προφίλ των διατροφικών προτιμήσεων της γυναίκας επιχειρηματία

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. Μεθοδολογία της έρευνας

- 4.1. Το στάδιο της προέρευνας.....
- 4.2. Η συζήτηση των εννοιών .....
- 4.3. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις.....
- 4.4. Τα ερευνητικά ερωτήματα.....
- 4.5. Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων.....
- 4.6. Ανάλυση και παρουσίαση του εμπειρικού υλικού.....

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. Τα ευρήματα: παρουσίαση, σχόλια, συμπεράσματα.

5.1. Όψεις του οικονομικού, κοινωνικού και συμβολικού περιβάλλοντος της οικογένειας προέλευσης.

- 5.1.1. Παραγωγικές δραστηριότητες, ρόλοι και εισοδήματα.....
- 5.1.2. Κοινωνικές σχέσεις και ανταλλαγές.....
- 5.1.3. Εμφυλες και ηλικιακές δομές στη διαδικασία του φαγητού.....
- 5.1.4. Σημασίες και πρακτικές κατά τη «μαθητεία» στη γιαγιά.....
- 5.1.5. Σημασίες και πρακτικές κατά τη «μαθητεία» στη μητέρα.....
- 5.1.6. Σημασίες και πρακτικές κατά τη «μαθητεία» στη γειτονιά.....
- 5.1.7. Η γαμήλια αγορά και η κοινωνική ηλικία της «νοικοκυράς».....

Συμπεράσματα

5.2. Η εκπαίδευση και η γαμήλια αγορά.....

Συμπεράσματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

6. Όψεις του οικονομικού, κοινωνικού και συμβολικού περιβάλλοντος της οικογένειας προορισμού.....

- 6.1. Οι σχέσεις με την πεθερά.....
- 6.2. Κοινωνικές σχέσεις και ανταλλαγές.....
- 6.3. Εμφυλοι ρόλοι.....
- 6.4. Σημασίες και πρακτικές της μαθητείας των κοριτσιών και των αγοριών.....
- 6.5. Η επαναξιολόγηση της παιδικής ηλικίας και τα νέα διατροφικά πρότυπα....

Συμπεράσματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

7. Όψεις του οικονομικού, κοινωνικού και συμβολικού περιβάλλοντος της επιχείρησης.

7.1. Η δημιουργία της επιχείρησης.

- 7.1.1. Η οικονομική και κοινωνική δομή της προϋπάρχουσας επιχείρησης.....
- 7.1.2. Οικογενειακό εισόδημα και γυναικεία εργασία.....
- 7.1.3. Το περιβάλλον της αγροτικής και αστικής οικονομικής κρίσης.....
- 7.1.4. Η μαθητεία σε άλλες επιχειρήσεις.....
- 7.1.5. Η στάση του συζύγου.....
- 7.1.6. Η στάση της τοπικής κοινωνίας.....
- 7.1.7. Γεωγραφική και παραγωγική εγγύτητα του «σπιτιού» και της «επιχείρησης»...

Συμπεράσματα

7.2. Τα προϊόντα της επιχείρησης.

- 7.2.1. Παράδοση και νεωτερισμοί στα προϊόντα.....
- 7.2.2. Η κοινωνική διαφοροποίηση των «πελατών».....
- 7.2.3. Κοινωνικές σχέσεις και υποχρεώσεις.....

Συμπεράσματα

7.3. Μορφές απασχόλησης, προσώπων και χρόνων.....

- 7.3.1. Η σταθερότητα των γυναικείων υποχρεώσεων.....
- 7.3.2. Η επέκταση του χρόνου εργασίας της γυναίκας....
- 7.3.3. Η αμφιθυμία στην αξιοποίηση των ντόπιων και αλλοδαπών εργατών

Συμπεράσματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

8. Ρόλοι και ταυτότητες στο παρόν και το μέλλον

8.1. Όψεις της κοινωνικής αναγνώρισης.....

- 8.1.1. Ρόλοι και ταυτότητες της γυναίκας.....

8.1.2. Πραγματικότητες και όρια της επιχειρηματικότητας.....

Συμπεράσματα

8.2. Προς το μέλλον.....

8.2.1. Το ζήτημα της «βιωσιμότητα» της επιχείρησης.....

8.2.2. Το ζήτημα της «μαθητείας» των παιδιών.....

8.2.3. Το ζήτημα της «διαδοχής» της επιχείρησης.....

Συμπεράσματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

9. Διάκριση, επιλογή και αξιολόγηση των τροφίμων της αγοράς.

9.1. Τα «πρωτογενή στοιχεία»

9.1.1. Το «παραδοσιακό».....

9.1.2. Το «ντόπιο».....

9.1.3. Το «σπιτικό».....

9.1.4. Το «υγιεινό».....

9.1.5. Ο «λαχανόκηπος».....

9.2. Τα κοινωνικά κριτήρια

9.2.1. Οι συγγενικές σχέσεις και τα φιλικά δίκτυα.....

9.2.2. Ο «οπτικοακουστικός τσελεμεντές».....

9.2.3. Η «δίαιτα».

Συμπεράσματα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

10. Συζήτηση των Συμπερασμάτων

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.

Προλογικό Σημείωμα

Η ερευνητική δραστηριότητα του Κέντρου Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ) στη Θεματική του Φύλου εμπλουτίζεται με το πρόγραμμα Πυθαγόρας II «Γυναίκες της υπαίθρου και τρόφιμα» το οποίο χρηματοδοτήθηκε από το ΕΠΕΑΕΚ.

Η παρούσα έκδοση που αποτελεί τον δεύτερο τόμο με τα αποτελέσματα εμπειρικής διερεύνησης από το πρόγραμμα αυτό τιτλοφορείται «Από την κόρη στη σύζυγο και από την νοικοκυρά στην επιχειρηματία: μετασχηματισμοί των σημασιών και των ρόλων της τροφής/διατροφής».

Στην εργασία αυτή γίνεται «καταγραφή και ερμηνεία των αντιλήψεων, των αναπαραστάσεων και των πρακτικών των γυναικών που διαθέτουν επιχειρήσεις παραγωγής τροφίμων». Εξετάζονται γυναίκες επιχειρηματίες του υπαίθρου χώρου στους νομούς Λακωνίας και Αρκαδίας που ασχολούνται με την παραγωγή Τροφίμων και ιδιαίτερα το κοινωνικό οδοιπορικό που ακολουθούν μέσα ή έξω από τη γεωργία, μετά το τέλος ή τη διακοπή του σχολείου μέχρι την έναρξη της επιχείρησης, τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν σε συνάρτηση με την οικογένεια, το κοινωνικό περιβάλλον και την επιχείρηση, οι γνώσεις και οι ικανότητες που διαθέτουν οι γυναίκες επιχειρηματίες και η δυναμική τους στο πλαίσιο μιας νέας αγροτικής ανάπτυξης που ευνοεί την εγκατάσταση νέων επιχειρηματιών στην κοινωνία της υπαίθρου. Την Ελληνική Βιβλιογραφία ενισχύουν σημαντικά τέτοιες

εκδόσεις που αφορούν δύο σημαντικούς χώρους: αυτόν της υπαίθρου και τον έτερον των σπουδών φύλου.

Παρέχεται η ευκαιρία να αναπτυχθεί ένας εποικοδομητικός διάλογος, να ακουστούν πολλές απόψεις, να συζητηθούν διαφορετικές οπτικές για θέματα που αφορούν τη γυναικεία παρουσία στον επιχειρηματικό χώρο αλλά και γενικότερα τη θέση της γυναίκας στη σημερινή πραγματικότητα.

Σε τμήματα κοινωνικής πολιτικής που στα γνωστικά αντικείμενά τους περιλαμβάνουν τέτοιες θεματικές ανάλογες ερευνητικές πρωτοβουλίες είναι πολλαπλά χρήσιμες γιατί προσφέρουν στη διαδικασία της διδασκαλίας. Αλλά και σε όσους ασκούν κοινωνική πολιτική παρέχουν χρήσιμη και τεκμηριωμένη πληροφόρηση ώστε όσοι βρίσκονται σε κέντρα λήψεως αποφάσεων να δίνουν λύσεις που να αντανakλούν την πραγματικότητα.

Η έρευνα μπορεί στα Πανεπιστήμια να βρει τον φυσικό χώρο ανάπτυξης της γιατί υπάρχει η απαραίτητη υποδομή και ευκολότερα ανευρίσκεται το ανθρώπινο δυναμικό. Είναι ευθύνη της Πανεπιστημιακής Κοινότητας να προωθήσει την ερευνητική δραστηριότητα γιατί μπορεί να εξασφαλίζει τη θεωρητική ανάπτυξη των θεμάτων όπως επίσης οφείλει να κατοχυρώσει την έγκυρη διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνας ώστε τα ευρήματα να είναι αξιόπιστα. Και η πολιτεία πρέπει να βοηθήσει θεσμικά και οικονομικά την έρευνα στα Πανεπιστήμια γιατί είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας.

Καθηγήτρια Κούλα Κασιμάτη
Διευθύντρια ΚΕΚΜΟΚΟΠ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι τρόποι παραγωγής, προμήθειας, επεξεργασίας, κατανάλωσης και δεξίωσης των τροφών αποτελούν σημαντικούς τρόπους διάκρισης της «διαφοράς», της «εξέλιξης» ή της «προόδου» όχι μόνο μεταξύ των ιστορικών περιόδων (Leroi- Gourhan 2000, τομ. Β΄: 125-135) ή των «πολιτισμών» (Lévi-Strauss 1964),) αλλά και μεταξύ των διαφόρων τάξεων, των στρωμάτων, των κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, των γεωγραφικών περιοχών, κ.ο.κ. στο πλαίσιο του ίδιου πολιτισμού ή της κοινωνίας (Ελίας 1997, Flandrin 1986, Grieco 1996, Csergo 1996, Appadurai 2003, Camporesi 2003).¹

Σε κάθε περίπτωση η τροφή παύει να έχει το χαρακτήρα ενός συνόλου υλικών που περιορίζονται για την απλή επιβίωση των ανθρώπων και γίνεται αντικείμενο πολιτισμικής επεξεργασίας και κοινωνικών σημασιοδοτήσεων οι οποίες αφενός

---

¹ Η διατροφή, επισημαίνει ο Γκράμσι, είναι κάτι που εκφράζει τις κοινωνικές σχέσεις στο σύνολό τους, και κάθε κοινωνικός σχηματισμός έχει τη δική του βασική τροφή (Γκράμσι 1973: 61).

διακρίνουν τις τροφές σε καλές/ κακές, ανώτερες/ κατώτερες, ιερές/ανίερες, κ.ο.κ. και αφετέρου ορίζουν στο εσωτερικό κάθε επιμέρους κατηγορίας το «θρεπτικό» και το «μη θρεπτικό», κ.ο.κ. Έτσι, στη βάση των φαντασιακών σημασιών της «ρώμης», της «ανδρείας», της «δύναμης» της «ευγένειας», της «ιερότητας», κ.ο.κ. κάθε εποχή, κοινωνία και κοινωνικό στρώμα ιεραρχεί, λιγότερο ή περισσότερο αυστηρά, αυτό που «τρώγεται» και αυτό που «δεν τρώγεται» ενώ παράλληλα εγκαθιστά στο εσωτερικό κάθε διάκρισης επιμέρους διακρίσεις όπως αυτή του «θρεπτικού», του «υγιεινού», του «πεπτικού» κ.λ.π. (Καστοριάδης 1981: 223). Στο πλαίσιο κάθε φαντασιακής σημασίας οι διαιρέσεις, οι διακρίσεις και οι ιεραρχήσεις των τροφών παραπέμπουν σε λιγότερο ή περισσότερο αυστηρά προσδιορισμένους, δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους όπου νομιμοποιείται η χρήση τους ή επιτρέπεται η «παράβασή» τους (Le Goff 1980).

Η γενική αυτή «πολιτισμική κατεργασία» των τροφών σε περιόδους πολιτισμικών αξιολογήσεων, ιδεολογικών διαφοροποιήσεων,² κοινωνικών συγκρούσεων, επαναστάσεων³ ή μετασχηματισμών στο εσωτερικό των επιμέρους κοινωνικών κατηγοριών⁴ επιβάλλει ειδικότερες ταξινομήσεις των τροφών και νέες

---

² Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι οι «άνθρωποι των γραμμάτων» προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, ως εικόνες «ανήμπορων λόγιων» σε σχέση με την «ηρωϊκή εικόνα του φιλοσόφου», έγιναν αντικείμενο μιας ιδιαίτερης διατροφικής μέριμνας. Θεωρώντας ότι η πνευματική κόπωση αδυνατίζει τα νεύρα, προκαλεί αρρώστιες στον εγκέφαλο και το στομάχι, κ.λ.π. και καταλήγει στην πιο χαρακτηριστική αρρώστια των ανθρώπων των γραμμάτων, την υποχονδρία, πρότάθηκε, με βάση την αρχή του λιτοδίαιτου, οι άνθρωποι των γραμμάτων να προτιμούν ορισμένες τροφές (Ματθαίου 2004:49-50).

³ Έτσι, για παράδειγμα, αναφέρεται ότι μέχρι τη γαλλική επανάσταση με τη λέξη «φρούτο» αποδίδεται γενικά όλη η παραγωγή του εδάφους. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στα φρούτα και τα λαχανικά αλλά και μεταξύ των λαχανικών, με θρεπτικά και γαστρονομικά κριτήρια, θα επικρατήσει σταδιακά και με αργούς ρυθμούς (Ματθαίου 2004: 42).

⁴ Αναφέρεται, για παράδειγμα ότι η αντίθεση με τους διατροφικούς κανόνες της εκκλησίας, δεν εμφανίζεται μόνο εξωτερικά αλλά και στο εσωτερικό δηλαδή στις σχέσεις της με τους πιστούς. Από την απαγόρευση κατάλυσης του αίματος και τις αυστηρές νηστείες μέχρι τον πλουραλισμό ορισμένων κανόνων της νηστείας ο δρόμος είναι χαραγμένος από συγκρούσεις,

μορφές «μεταξίωσης» των χρήσεων τους προκειμένου να αποτελέσουν επιπλέον επιχειρήματα στη διαμόρφωση και διάκριση του «ταξικού σώματος» ή του «εθνικού σώματος».

Η «οικογένεια» ως βασικό πλαίσιο αναφοράς των μηχανισμών βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής της κοινωνίας αποτελεί ένα ειδικό κοινωνικό πεδίο αναπαραγωγής των οικονομικών, κοινωνικών και έμφυλων διακρίσεων που ενέχονται στις χρήσεις και τις σημασίες της διατροφής. Σε ό,τι αφορά τη γυναίκα (ως κόρη, αδελφή, σύζυγο, μητέρα, κ.λ.π.) η παρασκευή και δεξίωση της τροφής στους οικείους και τους επισκέπτες, στις καθημερινές ή τις επίσημες περιπτώσεις, αποτελούν σημαντικές όψεις τόσο του κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου της οικογένειας όσο και της ίδιας της γυναίκας σε σχέση με τη γαμήλια αγορά (Bourdieu 2002: 232-235).

Στις επαρχιακές κοινωνίες και τα αγροτικά στρώματα οι ανωτέρω διαδικασίες είναι λιγότερο διακριτές και διακεκριμένες κάτω από το βάρος μιας σειράς κυρίαρχων παραστάσεων που προκύπτουν άλλοτε από την άμεση συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγή της τροφής (ιδιοπαραγωγή, αυτοκατανάλωση) και άλλοτε από τη «φυσική» θέση της γυναίκας-τροφού σε όλα τα στάδια της ζωής των μελών της οικογένειας.

Ωστόσο τις τελευταίες δεκαετίες μια σειρά αλλαγές στην αγροτική οικονομία και κοινωνία περιόρισαν τον εργασιακό ρόλο της γυναίκας, αύξησαν τα περιθώρια εξωγεωργικής απασχόλησης ή πολυαπασχόλησης (Μωυσίδης 1985, Ζακοπούλου 1999) ενώ παράλληλα η αναθεώρηση της ΚΑΠ εισήγαγε μέσω ειδικότερων προγραμμάτων νέα κίνητρα για την ανάπτυξη της «γυναικείας επιχειρηματικότητας» (βιοτεχνίες, συνεταιρισμοί, αγροτουρισμός, κ.λ.π.). Σε ό,τι αφορά τον τομέα των τροφίμων και την ενασχόληση με αυτά των γυναικών, πέρα από τα κίνητρα που δόθηκαν (Κουτσού 2002), σημαντικό ρόλο έπαιξαν τόσο οι βαθύτερες ανακατατάξεις του αγροδιατροφικού συμπλέγματος (Κασίμης 1996), πριν ή μετά από κάποιες καινοτομίες της γεωργικής βιοτεχνολογίας (Λουλούδης 1993, Λουλούδης 1980) και ορισμένα μαζικά διατροφικά προβλήματα (Λουλούδης και άλλοι 1999ε).

αδράνειας και προσαρμογές τόσο στο επίπεδο των ιερών κειμένων και των συνόδων όσο και στο επίπεδο της εφαρμογής τους από το εκάστοτε κοινωνικό περιβάλλον (Ματθαίου 1994: 275, 278).

Έτσι, στο πλαίσιο της νέας «αγροτικότητας» και της «κοινωνίας της υπαίθρου», που μετασχηματίζουν συστηματικά τις προϋποθέσεις και τα όρια της βιωσιμότητας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (Καφφέ-Γιδαράκου 1996α, Σαφιλίου 2004), οι γυναίκες εγκαλούνται στο προσκήνιο της «ποιότητας» και της «παράδοσης» των τροφίμων για να παίξουν νέους οικονομικούς και κοινωνικούς ρόλους για την τοπική κοινωνία, την οικογένεια και τον εαυτό τους.

1. Αντικείμενο και πεδίο έρευνας.

Στόχος της παρούσας εμπειρικής κοινωνιολογικής έρευνας είναι η καταγραφή και η ερμηνεία των αντιλήψεων, των αναπαραστάσεων και των πρακτικών των γυναικών που διαθέτουν επιχειρήσεις παραγωγής τροφίμων ακολουθώντας το «κοινωνικό οδοιπορικό» τους πριν και μετά το γάμο, πριν και μετά τη δημιουργία της επιχείρησης. Με άλλα λόγια οι γυναίκες των αγροτικών περιοχών που επιθυμούν ή αναγκάζονται να ασχοληθούν με την παραγωγή τροφίμων ποιο «κοινωνικό οδοιπορικό» ακολουθούν, μέσα ή έξω από τη γεωργία, μετά το τέλος ή τη διακοπή του σχολείου μέχρι την έναρξη της επιχείρησης; Ποια είναι τα οικονομικά και κοινωνικά τους προβλήματα σε σχέση με την οικογένεια, το κοινωνικό περιβάλλον και την επιχείρηση; Ποιες είναι οι «γνώσεις» και οι «ικανότητές» τους και πώς αυτές διαμορφώνονται σε κριτήρια για την παραγωγή ή την κατανάλωση των τροφίμων, σε αδράνεις και αντιστάσεις σε σχέση με το παρόν και το μέλλον της επιχείρησης; Τελικά, ποια είναι η δυναμική των επιχειρηματιών γυναικών στο πλαίσιο μιας νέας αγροτικής ανάπτυξης που φαίνεται να στηρίζει την εγκατάσταση «νέων επιχειρηματιών» στο γεωργικό χώρο και, μαζί, νέων πολιτών στη λεγόμενη «κοινωνία της υπαίθρου».

Η περιοχή έρευνας εντοπίζεται σε ορισμένες αγροτικές ή λιγότερο αστικές περιοχές των νομών Λακωνίας και Αρκαδίας, των οποίων τα βασικά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα αφορούν κυρίως το πέρασμα από την «αγροτική κοινωνία» σε μια εποχή όπου σημαντικό των «ταυτοτήτων» και των εισοδημάτων των εργαζομένων και των κατοίκων διαμορφώνονται περισσότερο με βάση την πλυαπασχόληση και τα εξωαγροτικά εισοδήματα. Πρόκειται για τον αστικό και περιαστικό χώρο της Βυτίνας και της Στεμνίτσας (νομός Αρκαδίας), της Μονεμβασιάς και της Σπάρτης (νομός Λακωνίας).

Η επιλογή της περιοχής και του περιεχόμενου της παρούσας έρευνας σε σημαντικό βαθμό διαμορφώθηκε από το πλαίσιο που έθετε το Πρόγραμμα

ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II και πραγματοποιήθηκε στην πρώτη φάση με ημιδομημένες συνεντεύξεις σε τοπικούς επιχειρηματίες και υπευθύνους Αναπτυξιακών Εταιρειών, στη δεύτερη φάση με γραπτά ερωτηματολόγια στις γυναίκες επιχειρηματίες τροφίμων και στην τρίτη φάση (παρούσα έρευνα) με τη μορφή ημικατευθυνόμενων συνεντεύξεων σε επιλεγμένο δείγμα γυναικών επιχειρηματιών στον τομέα των τροφίμων.

2. Δομή της μελέτης.

Η δομή της παρούσας μελέτης έχει ως ακολούθως:

Στο **πρώτο μέρος** της μελέτης γίνεται μια αναγκαστικά επιλεκτική αναφορά σε ορισμένους βασικούς οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς του αγροτικού χώρου της νεότερης ελληνικής κοινωνίας. Στο μέτρο του δυνατού οι μετασχηματισμοί αυτοί επιχειρείται να συνδυαστούν με ορισμένες κοινωνικές αναπαραστάσεις σχετικά με το ρόλο της γυναίκας-νοικοκυράς.

Στη συνέχεια το ενδιαφέρον εστιάζεται αφενός στην παρουσίαση των βασικών συμπερασμάτων ορισμένων εμπειρικών ερευνών σχετικά με τη γυναικεία επιχειρηματικότητα και αφετέρου στην παρουσίαση των συμπερασμάτων από τη στατιστική ανάλυση των ευρημάτων της εμπειρικής έρευνας που έγινε στο πλαίσιο του Προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ. II.

Στο **δεύτερο μέρος** της μελέτης εκτίθεται η μεθοδολογία της παρούσας κοινωνιολογικής έρευνας δηλαδή παρουσιάζονται τα στάδια της προέρευνας, διατυπώνονται τα ερευνητικά ερωτήματα, προσδιορίζονται οι έννοιες οι οποίες θα αξιοποιηθούν, δικαιολογείται η επιλογή των ημικατευθυνόμενων συνεντεύξεων, διατυπώνονται οι βασικές ερωτήσεις των συνεντεύξεων και, τέλος, προσδιορίζονται οι τρόποι με τους οποίους πρόκειται να παρουσιαστεί το εμπειρικό υλικό.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται και σχολιάζονται τα επιμέρους ευρήματα της εμπειρικής έρευνας και εξάγονται τα απαραίτητα συμπεράσματα. Με σκοπό την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία του υλικού της έρευνας, σε ό,τι αφορά τα αποσπάσματα της αφήγησης, ακολουθείται ένα είδος χρονολογικής σειράς, των «κοινωνικών οδοιπορικών» των γυναικών με αφετηρία τη διακοπή του σχολείου και κατάληξη την έναρξη και λειτουργία της επιχείρησης.

Στο τέλος του δευτέρου μέρους τα επιμέρους σχόλια και συμπεράσματα συντίθενται στη διατύπωση μιας γενικότερης συζήτησης που στοχεύει, αφενός να κρίνει το βαθμό εξυπηρέτησης των ερευνητικών ερωτημάτων της μελέτης και αφετέρου, να προσδιορίσει την, όπως ελπίζουμε, συμβολή της στον προβληματισμό ανάλογων εμπειρικών ερευνών της σύγχρονης ελληνικής αγροτικής κοινωνίας.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Αγροτικές κοινωνίες, διατροφικές συνθήκες και γυναικείοι ρόλοι. Από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα.

1.1. 19^{ος} αιώνας

Στις τοπικές κοινωνίες του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται ότι οι αγρότες, που αποτελούν περίπου το 70% του πληθυσμού (Μπουρνόβα 2000: 52) παραμένουν ακτήμονες ή με πολύ μικρά κτήματα και κυρίως άθλιες συνθήκες ζωής. Τα μεγάλα αυτά προβλήματα της αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας στην αρχή θα τροφοδοτήσουν τα ρεύματα της ενδοαγροτικής γεωγραφικής κινητικότητας (Παναγιωτόπουλος 1976, Παναγιωτόπουλος 1977), της εποχικής αγροτικής εργασίας και της συμπληρωματικής εποχικής απασχόλησης σε επαρχιακές βιοτεχνίες (Αγριαντώνη 1988, Αγριαντώνη 2000, Πετμεζάς 1999β, Χατζηϊωάννου 2003). Στη συνέχεια, σημαντικό μέρος των χωρικών θα τροφοδοτήσει τα ρεύματα της υπερπόντιας μετανάστευσης (Καρδάσης 2006, Μόσκος 2004, Κιτροεφ 1999, Κιτροεφ 2003, Τσουκαλάς 1977: 104- 120) και τις περιοδικές εργασίες στις πόλεις του εσωτερικού.⁵

Οι συνθήκες ζωής και εργασίας της πλειονότητας των αγροτικών στρωμάτων στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ήταν πολύ δύσκολες όχι μόνο κάτω από το βάρος της φορολογίας, της ληστείας, της στράτευσης, κ.λ.π. (Κολιόπουλος 1996, Δαμιανάκος 1987: 87-89, Ζέη 2004) αλλά και των ασθενειών, της παιδικής θνησιμότητας κ.λ.π. (Μπουρνόβα 2000: 59, 65, 62).⁶

---

⁵ Βασική φιγούρα αποτελεί ο χειρωνακτικός εργάτης που μετά από κάποια διαστήματα εργασίας, ανεργίας ή υποαπασχόλησης αναγκάζεται να ζήσει με το ψωμί που θα στείλει η γυναίκα ή ο αδελφός του από το χωριό (Μοσκόφ 1979: 117). Η κατάσταση αυτή είχε ως αποτέλεσμα να διατηρηθούν ισχυρές σχέσεις με τον αγροτικό χώρο στο βαθμό που οι άνδρες απασχολούνταν κυρίως σε ευκαιριακές εργασίες του αστικού χώρου-μεταφορές, ποικίλες υπηρεσίες-και η απασχόληση στη βιομηχανία ήταν συνήθως ευκαιριακή (Αγριαντώνη 2000: 163).

⁶ Ορισμένες ατελείς αλλά ενδεικτικές ιατρικές καταγραφές σχετικά με τις επιδημίες σε επαρχιακές περιοχές της περιόδου 1885-1904 (οστρακιά, ελονοσία, ευλογιά, κοκκύτης, γρίπη, ιλαρά, κοιλιακός τύφος, κ.λ.π.) (Κουζής 1906) επιβεβαιώνουν με τον καλύτερο τρόπο αναφορές σε τοπικές νοσολογικές συνθήκες (βλ. ενδεικτ. Σιδέρης 1985: 111, Ασδραχάς 1984: 246).

Σε ό,τι αφορά το είδος, τη σύνθεση και την υγειονομική κατάσταση της διατροφής των χωρικών αναφέρουμε ενδεικτικά ότι «δια το γεύμα οι πλέον φτωχοί έχουν μίαν μετρίαν χύτραν εξ ορειχάλκου, ένθα ρίπτουν χόρτα, κουκιά, μπιζέλια, αλάτι και ενίοτε βούτυρον και αυγά και εν τεμάχιον κρέατος και τα βράζουν όλα...»...(Ζωγράφος 1989: 226-228).⁷ Βέβαια σε πολλές περιπτώσεις, όπως αυτές των κολίγων, η διατροφή είναι ουσιαστικά επικίνδυνη: «...οι κολίγοι των τσιφλικίων καταναλίσκωσι τα χειρότερα τρόφιμα, σεσηπόντα ή σκοληκόβρωτα. Πάν ο,τι δεν εξοδεύεται εις τα παντοπωλεία των πόλεων, αγοράζεται από τον μικρόν μεταπράτην του τσιφλικιού, δια να μεταπωληθή στους δυστυχείς κολίγους επί διπλασία ή τριπλασία τιμή...τα μαγαζάκια των τσιφλικίων είναι βδέλλαι απομυζώσαι το αίμα των κολίγων» (Τριανταφυλλίδης 1974: 104).⁸ Σε κάθε περίπτωση και σε όλο το 19^ο αιώνα η αυτοκατανάλωση και η κατεξοχήν απασχόληση της γυναίκας με τις διατροφικές ανάγκες και ιδιαιτερότητες της οικογένειας αποτελεί τον κοινό παρανομαστή της διάκρισης των έμφυλων και κατά ηλικία ρόλων στην αγροτική οικογένεια (Πιζάνιας 1985).

Για τις κυρίες και τις δεσποινίδες των αστικών σπιτιών οι παραστάσεις και οι πρακτικές της «νοικοκυροσύνης» (διατροφή, διακόσμηση, υγιεινή, διαχείριση οικονομικών, κ.λ.π.) περιλαμβάνονται κυρίως στα εκπαιδευτικά εγχειρίδια «οικιακής οικονομίας» της Λεοντιάδος (Οικιακή Οικονομία, 1887) και του Ζύγουρα (Ελληνική Οικιακή Οικονομία-Επιτομή της Οικιακής Οικονομίας, 1875). Επισημαίνεται, ότι παρά τις κάποιες διαφορές στη διάκριση του «συμβολικού» στοιχείου (οικιακός βίος) από το «οικονομικό» στοιχείο (οικιακός πλούτος) του «σπιτιού» (από τη σκοπιά της Λεοντιάδος το σπίτι θεωρείται «βασιλείον κράτος» της γυναίκας, ενώ από τη σκοπιά του Ζύγουρα «παλαίστρα» της

---

⁷ «Η κατάσταση των χωρικών», επισημαίνει ο Φίνλεϋ, «έμενε χωρίς καμιά εξέλιξη. Οι ληστές τους λεηλατούσαν, οι χωροφύλακες τους έγδυναν και οι φοροεισπράκτορες του λήστευαν. Είχαν στις πλάτες τους όλο το βάρος της στρατεύσεως και οι κοινοτικές εισφορές που κατέβαλλαν ήταν δυσβάστακτες..» (Αρώνη- Τσίχλη 1989: 32).

⁸ Περιγραφές αυτές ενώ ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της διατροφής σημαντικού μέρους των αγροτικών στρωμάτων συχνά επισκιάζουν το γεγονός ότι η υποκατάσταση της σιτοκαλλιέργειας και της ημινομαδικής κτηνοτροφίας από τις εμπορευματικές καλλιέργειες εντάσεως εργασίας (σταφίδα, καπνός, ξηρά και φρέσκα φρούτα, ελαιόλαδο, οίνος, σηροτροφία) βελτίωσε σταδιακά τα αγροτικά εισοδήματα και μαζί την ποσότητα και την ποιότητα της διατροφής (Πετμεζάς 1999α: 44, 1999β: 54).

γυναίκας) στα εγχειρίδια αυτά γίνεται εξιδανίκευση της «νοικοκυροσύνης». Παρότι η διδασκαλία της «οικιακής οικονομίας» αφορούσε κυρίως τα διοικητικά καθήκοντα της «νοικοκυράς» και αφηνόταν να εννοηθεί ότι διέθετε υπηρετικό και παιδαγωγικό προσωπικό, οι αναφορές στη «λιτότητα» και τη «φιλοκαλία» της γυναίκας επεκτείνονται σε όλες σχεδόν τις δραστηριότητες (επίπλωση, διακόσμηση, επεξεργασία τροφίμων, κ.λ.π.) (Μπακαλάκη 1987: 250-253, Ελεγκίτου 1984: 428-430).⁹

Στο επίπεδο των κυρίαρχων κοινωνικών αναπαραστάσεων και ειδικότερα αυτών που συνδεόταν με τη «διάσωση» του λαϊκού πολιτισμού (Πολίτης 1999: 50, Σιδέρη 1984: 59) διαμορφώνεται, κυρίως από τα διηγήματα αλλά και από το θέατρο, μια «ιδεατή ανθρωπογεωγραφία» των αγροτικών περιοχών (Παπαρούση 1996-1997, Mario Vitti 1978: 258).¹⁰

---

⁹ Σύμφωνα με την Ε. Βαρίκα ένα σημαντικό μέρος του αισθητικού και κατ'επέκταση διατροφικού «καθωσπρεπισμού» των μικροαστικών στρωμάτων στο τέλος του 19^{ου} αιώνα συνδέεται τόσο με την προσπάθεια διαφοροποίησης από τα αγροτικά στρώματα όσο και με την συμβολική αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων, όπως, για παράδειγμα, της ανόδου του κόστους ζωής που αυξάνει τον οικιακό μόχθο και, ενδεχομένως, την ανάγκη εργασίας της γυναίκας. Έτσι, με την «αισθητική» γίνεται προσπάθεια να εξωστρακιστούν τα σημάδια του «μόχθου» της γυναίκας και της νοικοκυράς μέσα και έξω από το σπίτι (Βαρίκα 1985).

¹⁰ Εξίσου ιδεατή διαμορφώνεται και η «νοικοκυροσύνη» της χωριατοπούλας που μεταναστεύει στην Αθήνα για να δουλέψει πλύστρα σε ένα αστικό σπίτι. Αναφερόμαστε στην κωμική σάτιρα του Δ. Κορομηλά *Η τύχη της Μαρούλας* (1889). Στο έργο αυτό η Μαρούλα, κόρη του αγρότη Μπαρμπαλινάρδου, έρχεται στην Αθήνα και δουλεύει πλύστρα σε ένα αστικό σπίτι και μαθαίνει όλους τους κώδικες της αστικής ηθικής. Ενα χρόνο μετά, το 1890, ο Δ. Κόκκος, θα γράψει το έργο *Το τέλος της Μαρούλας*. Στο νέο έργο η Μαρούλα έχει αναρριχηθεί κοινωνικά με θεαματικό τρόπο, έχει πλήρως αστικοποιηθεί, με αποτέλεσμα ν' αλλάξει αντίστοιχα προς το χειρότερο κι ο χαρακτήρας της. Τελικά, από τον πλήρη ξεπεσμό θα τη σώσει αυτή τη φορά η επέμβαση του Μπαρμπαλινάρδου, που με νέα εξόρμηση στην Αθήνα, θα οδηγήσει την παραστρατημένη κόρη του πίσω στην αγνή επαρχία που τηρούνται ακόμη ανέπαφα τα πατροπαράδοτα ήθη του ελληνικού λαού (Χατζηπανταζής 2004: 148-153). Ανάλογο διδακτικό χαρακτήρα ως προς τους ρόλους της κόρης, της συζύγου, της νοικοκυράς, της χήρας, κ.λ.π. έχουν και πολλά δημοτικά τραγούδια (Τερζοπούλου 1984).

Εξίσου σημαντικές θα είναι και οι φαντασιακές διαστάσεις των τροφών στις περιπέτειες αναζήτησης της εθνικής ιδεολογίας πριν και μετά την ίδρυση του εθνικού κράτους. Για παράδειγμα, αναφέρεται ό,τι στην προεπαναστατική εθνική ιδεολογία και στο πλαίσιο του διαφωτισμού ο Κοραΐς (1810) σημασιοδοτεί τον «καλά κατασκευασμένο άρτο» με βάση την αντίστιξη πολιτισμός-βαρβαρότητα αποδίδοντας την «κακή ποιότητα» του ψωμιού στη βαρβαρότητα δηλαδή στον οθωμανικό δεσποτισμό (Ματθαίου 2004: 38). Αρκετά χρόνια αργότερα (1886) ο Ν. Σαράντης, φημισμένος μάγειρας των αστικών κύκλων γράφει: «όλα τα μεγάλα πιάτα έχουν ονομασίες μεγάλων ανδρών και μεγάλων πόλεων όλων των άλλων εθνών, δια τούτο έγγραφα μερικής συνταγής δίδων Ελληνικάς ονομασίας καθώς και την σπούπαν του Αρχεστράτου και της Κλεοπάτρας, το ψάρι το Αθηναϊκόν, το ψάρι του αρχιναυάρχου Μιαούλη, το ψάρι του αρχιναυάρχου Σαχτούρη και του το Κανάρη, το σαρλότ το Ελληνικόν, το σαρλότ των δέκα Οκτωβρίου, το σαρλότ το Αθηναϊκόν, δια να γράφωμεν εις τα γραμματίδια ή μενούντα ονόματα εθνικά, τα οποία θα μας ενθυμίζουν τας ηρωικάς πράξεις των μεγάλων ανδρών..» (Ματθαίου 1998: 114)¹¹. Ένα άλλο ενδεικτικό παράδειγμα αφορά τη χρήση της (δια) τροφής στο πλαίσιο των κοινωνικών αντιθέσεων προκειμένου να σημασιοδοτηθεί η διαφορά του «προοδευτικού» από το «συντηρητικό», του «ιερού» από το «λαϊκό», του «θρησκευτικού» από το «αστικό» κ.ο.κ.¹²

---

¹¹ Ανάλογη χρήση των τροφών μπορούμε να παρατηρήσουμε και στο πλαίσιο διάκρισης και υπεράσπισης των «ταυτοτήτων» των ανεπτυγμένων χωρών όπως, για παράδειγμα, της «γαλλικότητας». Σε ό,τι αφορά τη Γαλλία ο Ρ. Μπάρτ επισημαίνει ότι τόσο το κρασί όσο και το μπιφτέκι ως τροφή, αισθητική, ηθική, διακόσμηση, κ.λ.π. αποτελούν μέρος του εθνικού συμφέροντος και με αυτή την έννοια ακολουθούν «τη διατίμηση των πατριωτικών αξιών» (Μπάρτ 1979: 169-173).

¹² Με αναφορά στη Σύρο του 19^{ου} αιώνα και τη σύγκρουση των αστικών στρωμάτων με την εκκλησία επισημαίνεται ότι η επιλογή και κατανάλωση του κρέατος από τη μεριά των αστών αναγορεύεται σε συνειδητή επιλογή επίδειξης κοινωνικής ισχύος με ταξικές προδιαγραφές (Κρεμμυδάς 1997: 377). Η αντίθεση με τους διατροφικούς κανόνες της εκκλησίας, πέρα από την ορισμένη κοινωνική και ιστορική συγκυρία, έχει εμφανιστεί με πολλούς τρόπους τόσο στο πλαίσιο της επίσημης εκκλησίας όσο και στις σχέσεις της με τους πιστούς. Από την απαγόρευση κατάλυσης του αίματος και τις αυστηρές νηστείες μέχρι τον πλουραλισμό

Συνοψίζοντας, οι διατροφικές ή «βιοποριστικές» ανάγκες των αγροτικών κοινωνιών ενώ γίνεται προσπάθεια να αντιμετωπιστούν με ποικίλους παραγωγικούς και εισοδηματικούς τρόπους, μέσα και έξω από την αγροτική κοινωνία, έχουν ως κύριο φορέα διαχείρισής τους τη γυναίκα ως κόρη, σύζυγο, και μητέρα, ρόλοι που παραμένουν υποταγμένοι στους ευρύτερους πολιτισμικούς και ηθικούς κανόνες. Με άλλα λόγια οι σχέσεις των γυναικών με την τροφή και τη διατροφή δεν περιορίζονται στους στοιχειώδεις ρόλους της «τροφού» αλλά σταδιακά διαμορφώνονται με βάση τις κοινωνικές σημασίες της «καλής κοπέλας», της «νοικοκυράς» και της «συζύγου».

1.2. Μεσοπόλεμος

Στην οικονομική και κοινωνική δυναμική των τοπικών κοινωνιών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι Βαλκανικοί πόλεμοι οι οποίοι επέκτειναν τα εθνικά σύνορα και μαζί τα προβλήματα από τις μεγάλες ιδιοκτησίες, τους ακτήμονες και τους πληθυσμούς με διαφορετικά εθνολογικά χαρακτηριστικά¹³. Στο πλαίσιο αυτό η εξαγγελία από το Βενιζέλο της αγροτικής μεταρρύθμισης το 1917 συνδέεται τόσο με τα προβλήματα από τις διεθνείς σχέσεις της χώρας (Βεργόπουλος 1978: 20) όσο και με τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις καθώς και με τα προβλήματα οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των αλλοεθνών αγροτικών πληθυσμών. Ωστόσο η αναδιανομή της γης μέχρι και το 1922 θα είναι πολύ περιορισμένη. Η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων¹⁴ θα καταστήσει αναγκαία τη

ορισμένων κανόνων της νηστείας ο δρόμος είναι χαραγμένος από συγκρούσεις, αδράνειες και προσαρμογές τόσο στο επίπεδο των ιερών κειμένων και των συνόδων όσο και στο επίπεδο της εφαρμογής τους από το εκάστοτε κοινωνικό περιβάλλον (Ματθαίου 1994: 275, 278).

¹³ Ο πληθυσμός της χώρας που το 1907 ήταν 2.631.952 μετά τους πολέμους το 1920 φτάνει σε 5.016.889. Σε ό,τι αφορά την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού οι Έλληνες αντιπροσώπευαν το 42.65% του πληθυσμού της Μακεδονίας, το 36.7% στη Θράκη και το 7% στην Ηπειρο (Διαμαντόπουλος 1985: 130).

¹⁴ Η άφιξη 1.200.000 προσφύγων, που μέσα σε μερικούς μήνες επέφερε μια αιφνίδια αύξηση στον πληθυσμό της Ελλάδος κατά το ¼, επηρέασε όχι μόνο οικονομική και κοινωνική σύνθεση του αγροτικού πληθυσμού αλλά και τον «υπερπληθυσμό». Εκτιμάται ότι την περίοδο 1920 –1928 ο ενεργός πληθυσμός στον πρωτογενή τομέα αυξήθηκε κατά 59,7% και σ' αυτή την αύξηση οι πρόσφυγες συνετέλεσαν κατά 46% (Ρηγίνος 1984: 382).

δημιουργία του «μικροϊδιοκτήτη αγρότη»¹⁵ πάνω στον οποίο η επέμβαση του πιστωτικού συστήματος θα προκαλέσει μία πολύπλευρη χρέωση και εξάρτηση από το κράτος.¹⁶

Στο πλαίσιο αυτό το επίπεδο ζωής της πλειονότητας των αγροτών είναι χαμηλό. «Οι χωρικοί μας», αναφέρει Χρ. Ευελπίδη, «εξόδευον τα 65% περίπου του θεωρητικού των προϋπολογισμού εις έξοδα διατροφής. Και όμως η τροφή των δεν ήτο επαρκής, ιδία εις τας ορεινάς περιφέρειάς. 16% του οικογενειακού των προϋπολογισμού εκάλυπτον αι γλίσχαι δαπάναι ενδυμασίας και υποδέσεως, αφού πολλοί αγρότες ήσαν κυριολεκτικά ρακένδυτοι. 10% αντιπροσώπευον τα γενικά έξοδα (σάπων, πετρέλαιο, ιατροί, δικασταί, επισκευαί, απρόοπτα) και 9% μόνον τα κοινωνικά έξοδα (καπνός, καφενείο, κουρείο, εκκλησία, κλ.π.» (Ευελπίδης 1944: 27). Οι συνθήκες αυτές, παράλληλα με τη στράτευση, είχαν σαν αποτέλεσμα, την θανατηφόρα εξάπλωση της φυματίωσης (Θεοδώρου 2002:152),¹⁷ της ελονοσίας (Λιβαδάς 1937: 13) καθώς και των προσβολών από μηνιγγίτιδα, τυφοειδή πυρετό, γρίπη, ανεμοευλογία, κ.λ.π. (Γιαννόπουλος 1939).

Τα νέα προβλήματα της αγροτικής παραγωγής και κοινωνίας θα ενισχύσουν τα ρεύματα της εξωτερικής μετανάστευσης (βλ. σχετ. πληροφ. Αγριαντώνη 2000: 172, (Μηλιός 1988: 251,

---

¹⁵ Η αγροτική μεταρρύθμιση που αρχίζει να εφαρμόζεται μετά την μικρασιατική καταστροφή έχει σαν αποτέλεσμα να μοιραστούν 850.000 εκτάρια σε περίπου 150.000 οικογένειες προσφύγων και επιπλέον 673.000 εκτάρια σε 130.000 αγροτικές οικογένειες της «παλιάς Ελλάδας. Συνολικά με την αγροτική μεταρρύθμιση διαμοιράστηκε κατά την περίοδο 1922-1938 το 38% του καλλιεργούμενου εδάφους της χώρας. Από τους αγροτικούς κλήρους που μοιράστηκαν το 36% είχαν έκταση μικρότερη από 10 στρέμματα, το 36% είχαν έκταση μεταξύ 10 και 30 στρέμματα, το 24% ήταν 30-100 στρέμματα και μόνο 4% των κλήρων ήταν μεγαλύτεροι από 100 στρέμματα (Μηλιός 1988:285).

¹⁶ Μέσα σε ελάχιστα χρόνια, στα 1933, πάνω από 83% των αγροτών ήταν καταχρεωμένοι με συνολικό χρέος 8.5 δισεκ. δραχμές. Από αυτό το 80% περίπου ήταν αδύνατο να επιστραφεί και καθυστερούσε (Βεργόπουλος 1978: 51).

¹⁷ Στο Αγροτικό Πρόγραμμα του ΣΕΚΕ αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Σ' όλα τα μέρη του κόσμου οι χωρικοί είναι άνθρωποι με υγεία. Σ' εμάς συμβαίνει το αντίθετο. Ο χωρικός μας είναι συνήθως άνθρωπος αδύνατος, κιτρινιάρης, δαρμένος από τους πυρετούς, κακοφτειασμένος από την παιδική του κακοπέραση, μισοτυφλωμένος από τραχώματα και με το μικρόβιο της φθίσεως μέσα στα πλεμόνια του» βλ. *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, τομ. Α'(1918-1924), σ. 137.

Μπουρνόβα 2000: 75) και της μετακίνησης προς τις πόλεις του εσωτερικού (Μπουρνόβα 2000: 106, Πολύζος 1988: 225). Στην υπερπόντια μετανάστευση ο «αγροτικός» χαρακτήρας της διατροφής των μεταναστών καθώς και του συμβολικού ρόλου της γυναίκας στην παρασκευή και τη δεξίωση της τροφής αποτελεί μέρος της εθνικότητας ως κοινωνικό κεφάλαιο.¹⁸ Στις πόλεις του εσωτερικού οι τρόποι ζωής και εργασίας των αγροτών-εργατών δεν φέρνουν μόνο τα σημάδια των προσπαθειών για την αποφυγή της προλεταριοποίησης¹⁹ αλλά και του ρόλου της «τεχνογνωσίας της επιβίωσης»²⁰ που αναγορεύει σε καθοριστικό τον ρόλο κοινωνικό και διατροφικό ρόλο της γυναίκας-συζύγου-νοικοκυράς: ο στόχος της «αυτάρκειας» δεν περιοριζόταν στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών αλλά κυρίως αποτελούσε μια θετική κοινωνική αξιολόγηση της οικογένειας-νοικοκυριού, στον απόηχο της ιδανικής αυτοτέλειας του βίου στα χωριά (Πιζάνιας 1993: 127-136)

Στο επίπεδο των αναπαραστάσεων της αγροτικής εργασίας και κοινωνίας παρατηρείται μια μετατόπιση από τους «γραφικούς χωρικούς» και τους ήρωες-ληστές σε μια νέα αστική νομιμότητα και αισθητική του εξευρωπαϊσμού (βλ. ενδεικτ. Χατζηπανταζής 2003: 86-89, 38-44, Δεμερτζόπουλος 1997: 70-78, Κιουρτσάκης

---

¹⁸ Σχετικά με το ζήτημα της διατροφής των μεταναστών αγροτών τόσο στην Αμερική όσο και στην Αυστραλία οι διάσπαρτες πληροφορίες (μαρτυρίες, κείμενα, φιλμ, κ.λ.π.) καταδειχνουν όχι μόνο τις ενστάσεις των μεταναστών για την ποσότητα και την ποιότητα της διατροφής της χώρας υποδοχής αλλά και το κεντρικό ρόλο της γυναίκας στην «ποιότητα», την «τοπικότητα» ή την «εθνικότητα» της καθημερινής ή της «εορταστικής» διατροφής (Καμπέρης 2007)

¹⁹ Η περιοδικότητα ή η εποχιακότητα της εργασίας ανάγκαζε την οικογένεια να ακουμπά σε δύο τρόπους ζωής και παραγωγής, της πόλης και της υπαίθρου (Λιάκος 1993: 85- 86).

²⁰ Πρόκειται για μια σύνθετη πολιτιστική και γνωσιακή διαδικασία στη βάση της οποίας η μεταφορά στις πόλεις των αγροτών ή των προσφύγων δεν σημαίνει απλή μεταφορά κάποιων επαγγελματικών τεχνικών γνώσεων αλλά μετασχηματισμό τους σε εργασιακές και κοινωνικές στρατηγικές, που φέρνουν έντονα τα σημάδια της κοινωνικής τους προέλευσης (συγγενικά δίκτυα, κοινωνική αξιολόγηση της αυτάρκειας, κατανομή ρόλων ανάμεσα στα δύο φύλα, κ.λ.π.) (Πιζάνιας 1993: 120).

1983, Κουρής 1995)²¹. Οι γυναίκες της υπαίθρου θα αναπαρασταθούν μέσα από τις γυναίκες-ηρωίδες ή τις γυναίκες-θεές καθώς οι ταινίες *Αστέρω* (1929), *Μαρία Πενταγιώτισσα*, *Ο Αγαπητικός της Βοσκοπούλας*, και *Δάφνις και Χλόη* (1931) σημειώνουν μεγάλη εμπορική επιτυχία στην επαρχία (Λαμπρινός 2004, Δελβερούδη 2001). Στον αστικό χώρο και ιδιαίτερα στο πλαίσιο των μικροαστικών στρωμάτων οι παραστάσεις και οι πρακτικές της «νοικοκυροσύνης» περιλαμβάνονται κυρίως στα εγχειρίδια «οικιακής οικονομίας» της Η. Roetz (Ο Οδηγός της Οικοδεσποίνης-μετάφραση από τα γερμανικά), της Αικ. Βαρουζάκη (Οικιακή Οικονομία) και της Ειρ. Πράτσικα (Στοιχεία Οικοκυρικής). Επισημαίνεται ότι, παρά το ότι η Η. Roetz επικεντρώνεται περισσότερο στην «τάξη και την ευπρέπεια» του σπιτιού, η Βαρουζάκη στην υγεία/υγιεινή και η Πράτσικα στην «καθαριότητα», η έννοια της «τάξης», ως σημασία και αισθητική αντίληψη, κυριαρχεί και είναι αυτή που κυρίως προσδιορίζει τη «συνολική γυναίκα», το μικροαστικό σπίτι και την «οικιακή οικονομία» που καταλήγει να εξοβελίσει τα επίμαχα γυναικεία ζητήματα των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα (Μπακαλάκη 1987: 230-248).

Συνοψίζοντας, οι διατροφικές συνθήκες των αγροτικών κοινωνιών στο μεσοπόλεμο ενώ βελτιώνονται σταδιακά αξιολογούνται με βάση περισσότερο τις αστικές νοοτροπίες και ιδεολογίες. Στο πλαίσιο αυτό η διατροφή ενώ δεν είναι πάντα φτηνή, επαρκής και ασφαλής συνδέεται όλο και περισσότερο με τους αστικές παραστάσεις της γυναίκας. Εισάγεται η έννοια της «οικιακής οικονομίας» και μαζί της αυξάνει το συμβολικό κεφάλαιο της γυναίκας ενώ παράλληλα ενισχύεται η θέση της στους μηχανισμούς αναπαραγωγής του κοινωνικού και συμβολικού κεφαλαίου της οικογένειας: «η γυναίκα εις το σπίτι του Έλληνος αγρότου να είναι η πραγματική και σεβαστή νοικοκυρά του σπιτιού. Να είναι το κέντρο της οικιακής οικονομίας. Αλλά τις βαρειές εργασίες θα τις αναλαμβάνη ο άνδρας. Για κανένα λόγο δεν επιτρέπεται να δουλεύη η γυναίκα και ο άνδρας να κάθεται. Και εις καμίαν περίπτωσιν δεν πρέπει η Ελληνίς γυναίκα να μεταβάλλεται εις υποζύγιον. Είναι τούτο ζήτημα φιλοτιμίας ανδρικής όλων μας ανεξαιρέτως. Μόνον εάν σεβώμεθα τις γυναίκες μας και έχουν

---

²¹ Πρόκειται για ένα μίγμα ελληνικότητας, θρησκευτικότητας και νομιμοφροσύνης που δεν αναζητά πλέον «αυθεντικούς χωρικούς» αλλά βιολογικά εύρωστους, κοινωνικά ενταγμένους και πολιτικά ουδέτερους (Vitti 1979: 198, Vitti 1980: 112, Κολυβά 1985: 199).

αυτές την θέσιν της κυρίας του σπιτιού ημπορεί να είμεθα καλοί οικογενειάρχαι και πολιτισμένοι άνθρωποι...» (Μεταξάς, τομ. Α, σ. 305-306).

1.3. Μεταπολεμική περίοδος

1.3.1. Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί

Στις αρχές του 1950, λίγους μήνες μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, άρχισε να εμποδώνεται η στρατηγική της «γεωργικής ανάπτυξης» (Σταθάκης 2004) επισκιάζοντας τόσο τα προβλήματα από τις βίαιες μετακινήσεις των αγροτικών πληθυσμών²² και τους πολιτικούς πρόσφυγες²³ όσο και τα προβλήματα από τη μετανάστευση των αγροτών προς τις πόλεις,²⁴ τις υπερπόντιες χώρες²⁵ και τη Δ. Ευρώπη.²⁶Τις επόμενες δεκαετίες και μέχρι το 1981 (έτος ένταξης στην Ευρωπαϊκή

---

²² Σε ό, τι αφορά τις βίαιες μετακινήσεις πληθυσμών αναφέρεται ότι από το 1945 ως το 1947, 150 ως 200 χιλιάδες αριστεροί εγκατέλειψαν την ύπαιθρο μετακινούμενοι προς τις μεγάλες πόλεις ενώ παράλληλα οι κυβερνητικές δυνάμεις εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες που πρόσφερε η μαζική αμερικάνικη βοήθεια, από το 1947 και μετά, μπόρεσαν να μεταφέρουν περισσότερους από 700.000 κατοίκους της υπαίθρου στις πόλεις (Μαργαρίτης 1999: 31, Κοτζαμάνης 1990: 108-110).

²³ Υπολογίζεται ότι μετά από τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου έφυγαν από τη χώρα 100.000 πολιτικοί πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Βεντούρα 1999:79)

²⁴ Αναφέρεται ότι την περίοδο 1950-1959 από την επαρχία μετανάστευσαν συνολικά 179.515 άτομα. Ειδικότερα κατά τα έτη 1956-1961 μετακινήθηκαν στο εσωτερικό 645.000 άτομα, από τα οποία 408.500 (64.4%) εγκαταστάθηκαν στις πόλεις (218.000 ή 33.9% στην Αθήνα) (Μωυσίδης 1986: 61-62).

²⁵ Σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία προς τις ΗΠΑ την περίοδο 1955-1976 μετανάστευσαν 140.000 άτομα δηλαδή το 11.5% της μεταπολεμικής μετανάστευσης και το 33% της υπερπόντιας (Μαυρής 1984: 69-71).

²⁶ Σε ό, τι αφορά τη μετανάστευση προς τις ευρωπαϊκές χώρες αναφέρεται ότι την περίοδο 1955-1977 μετανάστευσαν συνολικά 1.236.290 άτομα ενώ ο αριθμός της καθαρής μετανάστευσης ανήλθε σε 762.708 άτομα.

Κοινότητα) τις αναμφισβήτητα «θετικές» όψεις γεωργικής ανάπτυξης²⁷ θα ακολουθήσουν μια σειρά «αρνητικές» επιπτώσεις τόσο για τον αγροτικό τομέα²⁸ όσο και για την αγροτική κοινωνία και οικογένεια.²⁹ Στη δεκαετία του 1980 η «πολιτική στήριξης των τιμών» θα δημιουργήσει πρόσθετες ανισότητες³⁰ χωρίς να μειώνονται στο ιδεολογικό επίπεδο οι αναφορές στο «ρόλο της γυναίκας» (Καμπέρης 2006).

Οι αρχές της δεκαετίας του 1990 χαρακτηρίζονται από την πρώτη μείζονος κλίμακας μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, η οποία επιχειρεί να αντιμετωπίσει τα πιεστικά προβλήματα που έχει σωρεύσει το μοντέλο της εντατικής γεωργίας και κτηνοτροφίας. Έτσι, κύριοι στόχοι της μεταρρύθμισης του 1992 ήταν ο περιορισμός της γεωργικής παραγωγής μέσω της μείωσης των επιδοτήσεων και η αποζημίωση των θιγόμενων μ'ένα σύστημα αμέσων πληρωμών βασισμένων στην καλλιεργούμενη έκταση και συνεπώς αποσυνδεδεμένων από τον όγκο του παραγομένου προϊόντος. Μετά τη μεταρρύθμιση του 1992 θα ακολουθήσουν και άλλες βελτιωτικές προτάσεις, προς την ίδια πάντα κατεύθυνση, που θα καταλήξουν στη Συμφωνία του Βερολίνου,

---

²⁷ Αναφέρουμε ενδεικτικά τη μεγάλη επέκταση των εγχειροβελτιωτικών έργων (Λουλούδης 1992: 139-140), την αύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων και του τεχνολογικού εξοπλισμού (Μπεόπουλος 1999: 37-38), την αύξηση της χρήσης λιπασμάτων (Μπεόπουλος 1996: 150), την αύξηση της συναλλαγματικής αξίας των αγροτικών προϊόντων (Καζάκος 2001: 220, 167, 218), την αύξηση του αριθμού των αγροτικών συνεταιρισμών (Αβδελίδης 1981: 91-92), κ.λ.π.

²⁸ Πρόκειται για τη μείωση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ (Μηλιός 1988 : 433), τη μείωση της συμμετοχής του γεωργικού πληθυσμού στα ποσοστά του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (Μαυρής 1984: 41), τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού που ασχολείται με τη γεωργία (Τσαούσης 1999 : 153), κ.λ.π..

²⁹ Παρατηρείται μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των αγροτικών περιοχών, γήρανση του αγροτικού πληθυσμού και γήρανση των αρχηγών των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, κ.λ.π (Μωυσίδης 2002: 73, Μωυσίδης 1998: 79), κ.λ.π.

³⁰ Μεταξύ των άλλων η πολιτική στήριξης των τιμών παγίωσε τη δομική ανισορροπία μεταξύ φυτικής και ζωικής παραγωγής (Λουλούδης 1991α: 65), επέτεινε τις ανισότητες μεταξύ πεδινών/ αρδευόμενων περιοχών της εντατικής γεωργίας και των ορεινών περιοχών της παραδοσιακής γεωργίας (Λουλούδης 1999α: 108-109), διέυρνε τις ανισότητες μεταξύ «μικρών» και «μεγάλων» εκμεταλλεύσεων (Λουλούδης 1993: 51), κ.λ.π.

το 1999. Μια σημαντική θεσμική καινοτομία της τελευταίας αποτελεί ο Καν. ΕΚ/1257/99, ο λεγόμενος «Κανονισμός για την ανάπτυξη της υπαίθρου», που επιχειρεί να συνδυάσει μια σειρά ευρύτερων πολιτικών και ειδικών μέτρων, τα οποία λειτουργούσαν αποσπασματικά και ασυντόνιστα στο παρελθόν. Με τον Κανονισμό αυτό εισάγεται στην επίσημη αγροτική πολιτική η έννοια της υπαίθρου εντός της οποίας η γεωργία αποτελεί ένα, και όχι πάντοτε τον κυρίαρχο πόλο ανάπτυξης, και μαζί της μια σειρά από όρους-κλειδιά, όπως «τοπίο», «ύπαιθρος», «πολυλειτουργικότητα», «ποιότητα», «ασφάλεια», κ.λ.π.³¹

1.3.2. Η δυναμική των ανδρικών και γυναικείων ρόλων.

Η γενικότερη τάση επαναξιοδότηση της «υπαίθρου»³² συνδέει όλο και πιο πολύ τους αγρότες με τα «γούστα» των άλλων κοινωνικών στρωμάτων³³ και μετατοπίζει σε νέα κοινωνικά πεδία τη δυναμική των ανδρικών και γυναικείων ρόλων. Πιο συγκεκριμένα, η ανάδυση και κοινωνικοοικονομική διαφοροποίηση τόσο των τοπικών αγορών

---

³¹ Η έννοια «βιώσιμη ανάπτυξη» εισήχθη το 1992 με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η οποία περιέχει έναν αριθμό διατάξεων οι οποίες προσδίδουν μια νέα διάσταση στη μέριμνα για το περιβάλλον.

³² Στις τάσεις αυτές αξίζει να σημειώσουμε μια σειρά ιδεολογικών κατασκευών, που σύμφωνα με προσεγγίσεις μελετητών του ευρωπαϊκού αγροτικού χώρου, αναγορεύουν, μεταξύ άλλων, το «αγροτικό ειδύλλιο» ως κόσμο των «πρωτογενών γεύσεων» (Bourdieu 2002: 121), ως μορφή ενός «ρομαντικού αντικαπιταλισμού» (Léger 1979: 51), ως προσδοκία της «κοινωνικής ενότητας» (McLaughlin 1986: 89), ως «αγροτοποίηση», με την έννοια της επίλυσης προβλημάτων από την έλλειψη αστικής κατοικίας (Raymond 1968: 197, 210), ως στόχο για τη δημιουργία «μικρών επιχειρήσεων» με έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις (McLaughlin 1986: 82), κ.λ.π.

³³ Με παράδειγμα τις επισκέψεις των κατοίκων των γαλλικών αστικών κέντρων στην επαρχία επισημαίνεται ότι οι κάτοικοι αστικών κέντρων συχνά επιβάλλουν στους αγρότες μια σειρά πρότυπα οικονομικής επιτυχίας, κοινωνικής ανόδου ή πολιτιστικής διάκρισης, μέσα από τα οποία οι αγρότες καταλήγουν να μην γνωρίζουν πλέον αυτό που πρέπει να θαυμάζουν ή να απορρίπτουν, όντας υποχρεωμένοι να θαυμάζουν αυτό που απορρίπτουν και να απορρίπτουν αυτό που θαυμάζουν (Champagne 1977: 83, Champagne 1986: 49, Champagne 1987: 61, Suaud 1984: 57).

(Βαΐου 1997: 46-47) και της πολυαπασχόλησης (Μωυσίδης 2002: 76, 78, Μωυσίδης 1985: 87) όσο και των γεωργικών δραστηριοτήτων που στηρίζονται στα ανωτέρω φαινόμενα (Δαουτόπουλος 1995) κατέδειξε μια σειρά ανισότητες αφενός στις γεωργικές εργασίες και τους ρόλους των γυναικών και αφετέρου στις οικογενειακές υποχρεώσεις και τις κοινωνικές σχέσεις (Καφφέ –Γιδαράκου 1996α: 468-470, Καφφέ –Γιδαράκου 1996β: 459-460).³⁴

Πρόσφατες ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων εμφανίζονται στις ευρύτερες μισθωτές σχέσεις των επαρχιακών κοινωνιών καθώς η «ευελιξία» των αγορών εργασίας (Κουζής 2001: 29-65) διαφοροποίησε την αποτελεσματικότητα των τοπικών κοινωνικών δικτύων.³⁵ Τα δίκτυα αυτά συχνά γίνονται πιο εύθραυστα κάτω από το βάρος της μετάβασης από το παραδοσιακό πελατειακό σύστημα (μεσολάβηση μεμονωμένων βουλευτών) στη «γραφειοκρατική πατρωνία» (μεσολάβηση των μηχανισμών του κόμματος) (Λουλούδης 1996: 56-57).

---

³⁴ Ανάλογες είναι και παρατηρήσεις σχετικά με τη θέση των γυναικών στους αγροτικούς τομείς αναπτυγμένων χωρών. Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι οι γυναίκες που αναλαμβάνουν το διαχειριστικό ρόλο της επιχείρησης άλλοτε συναντούν δυσκολίες από την έλλειψη τίτλων ιδιοκτησίας (Symes 1990: 289) και άλλοτε διαπιστώνουν ότι στην πραγματικότητα η νέα θέση συνεπάγεται απώλεια της ανεξαρτησίας και αύξηση του εργασιακού φόρτου (Evans 1996: 89). Από την άποψη αυτή σταδιακά η έννοια της οικογενειακής επιχείρησης χάνει το ρομαντικό της χαρακτήρα και μετεξελίσσεται σε πηγή έντασης ειδικότερα όταν οι γυναίκες είναι αναγκασμένες να εργαστούν ή να συστήσουν επιχειρήσεις με σκοπό να στηρίξουν οικονομικά το σπίτι, την εκμετάλλευση ή την αποπληρωμή των δανείων και των φόρων (Little 1996: 107). Οι συγκρούσεις με τους άνδρες, που δεν είναι «προετοιμασμένοι» για τους νέους οικογενειακούς ρυθμούς, συχνά αντανακλώνται στην οικογενειακή αστάθεια ή τα διαζύγια (Booth 1984: 582, Berlan-Darque 1988: 273).

³⁵ Σύμφωνα με ορισμένες έρευνες από το γαλλικό αγροτικό χώρο επισημαίνεται ότι στο όνομα της κοινωνικής εγγύτητας και του «οικογενειακού» χαρακτήρα των προσλήψεων οι «τοπικοί επιχειρηματίες» απασχολούν κυρίως νέους χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου σε εργασίες με έντονα τα χαρακτηριστικά των κατώτερων αμοιβών, της προσωρινότητας και της ανασφάλειας (Balazs 1979: 49-55).

Σημαντικό μέρος από τη δυναμική των τοπικών και αστικών αγορών καθώς και το είδος των εργασιών που οι γυναίκες κάνουν ή προσδοκούν να κάνουν εξαρτάται από την παρουσία των αλλοδαπών εργατών (βλ. ενδεικτικά Κασίμης 2003: 12, Kasimis 2005: 106, Καμπέρης 2006). Σε κάθε περίπτωση παρατηρείται ένα πέρασμα από τις παραδοσιακές συμβολικές δομές και τους μηχανισμούς της αγροτικής οικογένειας (βλ. ενδεικτικά Vernier 1989: 23, Μαράτου-Αλιπράντη 1987: 104) σε στρατηγικές πιο σύνθετες τόσο στο επίπεδο των απασχολήσεων και των εισοδημάτων όσο και στο επίπεδο των κοινωνικών και ψυχικών συγκρούσεων (βλ. ενδεικτικά Bourdieu 1993a: 1085, Champagne 1986: 60, Champagne 1987: 47).

Ενδεικτικό πεδίο ανάδυσης των ανωτέρω μετασχηματισμών είναι ο ελεύθερος χρόνος ο οποίος ενώ φαίνεται να αυξάνεται και να διαφοροποιείται (Καμπέρης 2001α), να εγκαταλείπει τα θεωρούμενα ως παραδοσιακά ήθη και να δημιουργεί αστικές προσδοκίες (Guillou 1990), ωστόσο κατανέμεται με άνισο τρόπο τόσο μεταξύ των αγροτικών στρωμάτων³⁶ όσο και των άλλων στρωμάτων της κοινωνίας της υπαίθρου.³⁷ Παράλληλα δημιουργεί νέες ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων καθώς ο λεγόμενος «οικογενειακός ελεύθερος χρόνος» (οικογενειακές γιορτές, επισκέψεις, προσκλήσεις, κ.λ.π.) για τη γυναίκα αποτελεί άλλοτε απλή προέκταση του ελεύθερου χρόνου της οικογένειας και άλλοτε έμμεσο τρόπο για την αύξηση της εργασίας και των υποχρεώσεών της (Samuel 1992, Κορωναίου 1996: 316-317). Οι υποχρεώσεις αυτές, που φαίνεται να παραμένουν παρά την εκμηχάνιση της γεωργίας ή τη συμμετοχή της γυναίκας στην πολυαπασχόληση, μειώνουν όλο και πιο πολύ τη θετική αξιολόγηση της αγροτικής εργασίας και μεταφέρονται στα παιδιά, ειδικότερα

---

³⁶ Ενδεικτικό παράδειγμα κοινωνικής διαστρωμάτωσης και συμβολικών συγκρούσεων στη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου αποτελούν οι σχέσεις των «απλών αγροτών» με τους «επιχειρηματίες γεωργούς». Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται ότι η σύζυγος του μέσου επιχειρηματία έναντι της συζύγου του μέσου γεωργού εργάζεται λιγότερο στην οικογενειακή εκμετάλλευση, σε άλλες εκμεταλλεύσεις και συνολικά (Δαουτόπουλος 1995:127).

³⁷ Για παράδειγμα, στη Γαλλία και με βάση έρευνες για την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις πολιτικές λειτουργίες των διαφορετικών στρωμάτων που συνθέτουν τους «κυνηγετικούς συλλόγους» επισημαίνονται μια σειρά οικονομικές και συμβολικές συγκρούσεις που έχουν σαν στόχο τη μεγαλύτερη κυριαρχία ορισμένων αγροτικών ή εξωαγροτικών στρωμάτων στο χρόνο και το χώρο που απελευθερώνεται από τις γεωργικές εργασίες ή χρήσεις (Fabiani 1982, Bozon 1982, Fabiani 1984).

στις κοπέλες, ως «συμβουλές» για μορφές ζωής και εργασίας έξω από τη γεωργία (Γιδαράκου 1999: 207, 213, Μανώγλου 1995: 111).

Στο επίπεδο των αναπαραστάσεων η γυναίκα–νοικοκυρά της μεταπολεμικής περιόδου παρά τις μεγάλες αλλαγές στους ρόλους και τις ιδεολογικές τους χρήσεις δεν χάνει τον κεντρικό της ρόλο. Τόσο ανάμεσα στους μαχητές του ΔΣΕ (Βερβενιώτη 1994: 244-251)³⁸ και τους μετέπειτα πολιτικούς πρόσφυγες (Λαμπάτος 2003: 59, 63) όσο και ανάμεσα στους μετανάστες (Ματζουράνης 1990, Βεντούρα 1999) ή αυτούς που παρέμειναν αγρότες, οι σχέσεις της γυναίκας με την τροφή παραπέμπουν στο «πνεύμα της οικογένειας», με συντηρητικούς³⁹ ή προοδευτικούς όρους.⁴⁰

---

³⁸ «...Οι αντάρτες μας, σ' όλη τη Δυτική Μακεδονία...δεν ένωσαν τη στέρηση της οικογενειακής στοργής τα Χριστούγεννα και την Πρωτοχρονιά. Παντού η πονετική γυναικεία καρδιά με την περιποίησή της, με την πίτα, τα φρούτα ή το μάλλινο, φρόντισε να αναπληρώσει τη στοργική μάνα, την αφοσωμένη αδελφή...» (σ. 251).

³⁹ Στον πολιτικό λόγο της δικτατορίας οι γυναίκες θεωρούνται αδιάσπαστο μέρος του χωριού, της οικογένειας, της «αγίας αγροτικής οικογένειας» (*Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 5, 1968, σ. 178.)

⁴⁰ Την περίοδο της μεταπολίτευσης οι αναφορές στις «αγρότισσες» εμφανίζεται όλο και πίο συχνά στις επετειακές αγροτικές εκδηλώσεις (βλ. π.χ. ομιλίες του Α. Παπανδρέου και των συνδικαλιστικών οργάνων των αγροτών στην επέτειο του Κιλελέρ), τα κομματικά προγράμματα (βλ. π.χ. τα Ντοκουμέντα από το 12ο ως το 13ο Συνέδριο του ΚΚΕ. Εκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Δεκέμβρης 1990) και τις «πρωτοβουλίες των γυναικών»: «Η “νέα εικόνα” της γυναίκας, της Ελληνίδας γυναίκας της επαρχίας, τοποθετείται στη σωστή της θέση, εκεί που της αρμόζει, εκεί που από χρόνια θα έπρεπε να ήταν δικαιωματικά έναντι της κοινωνίας, αλλά και έναντι της δικής μας ύπαρξης .....οι πρώτες εκπαιδεύσεις που κάναμε στα Κέντρα Γεωργικής Εκπαίδευσης (ΚΕΓΕ), σε πολλές ελληνικές περιοχές, είχαν μεγάλη απήχηση. Πράγμα που μας ενθάρρυνε να προχωρήσουμε με έναν πιο εντατικό ρυθμό και να προγραμματίσουμε την παραπέρα οργάνωση της χειροτεχνίας σε συλλογική μορφή, δηλαδή την ίδρυση συνεταιρισμών για την καλύτερη εμπορία και μεθόδευση της όλης εργασίας και φυσικά την απασχόληση όσο το δυνατό μεγαλύτερου αριθμού Ελληνίδων της υπαίθρου» (βλ. Ρ. Ψαλλίδα, «Η γυναίκα της υπαίθρου μέσα από τη συνεταιριστική ανάπτυξη», *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 8, 1983

Συνοψίζοντας, στην μεταπολεμική και κυρίως τη μεταπολιτευτική περίοδο, ενώ γίνεται πιο εμφανής η προσπάθεια για την οικονομική, κοινωνική και συμβολική ανάδειξη του «επιχειρηματία» ή «επαγγελματία» αγρότη οι σχετικές πολιτικές παραμένουν περιορισμένες, αντιφατικές και συχνά αδρανοποιούνται κάτω από το βάρος των νοοτροπιών που διατρέχουν τα επίσημα και ανεπίσημα, τοπικά και εθνικά, κοινωνικά και πολιτικά δίκτυα. Στο πλαίσιο αυτό η γυναίκα «επιχειρηματίας» μέσα στην αγροτική παραγωγή ή την τοπική κοινωνία παραμένει ένα διακύβευμα κάτω από το βάρος των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, των θεσμικών περιορισμών των ανδρικών ρόλων και των «γυναικείων εργασιών» που επιφυλάσσει για αυτήν τόσο η οικογένεια προέλευσης (γονείς) και η οικογένεια προορισμού (γάμος) όσο η μισθωτή εργασία (πολυπασχόληση) ή η αυταπασχόληση (επιχειρηματικότητα).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2. Η δυναμική της νεοτερικότητας

Οι οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί της αγροτικής κοινωνίας, της αγροτικής οικογένειας καθώς και των έμφυλων ρόλων των μελών της είναι στενά συνδεδεμένοι, ειδικότερα τις τελευταίες δεκαετίες, με την αναγωγή όλο και περισσότερων διατροφικών υλών και συνθηκών στο επίπεδο του «εμπορεύματος» και του «αγαθού». Έτσι η αξία και η σημασία των διατροφικών υλικών αλλά και των σκευασμάτων συχνά αποδεδεσμεύεται από τα «φυσικά» χαρακτηριστικά και αποκτά ένα είδος «πρόσθετης αξίας» μέσα από αναγωγές σε «τρόπους ζωής», «μορφές αυθεντικότητας», «κανόνες φυσικότητας», «τύπους υγιεινής», κ.ο.κ.

Η σύνθετη αυτή δυναμική δεν περιορίζεται και δεν ταυτίζεται με το φαινόμενο της «κοινωνίας της αφθονίας» και της «κατανάλωσης» αλλά επηρεάζει σημαντικά τις αντιλήψεις και τις πρακτικές της κοινωνικής αναπαραγωγής των αγροτών. Μετέχει δηλαδή των τρόπων με τους οποίους τα άτομα αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες και τις ευκαιρίες για οικονομική βελτίωση, κοινωνική άνοδο και συμβολική διαφοροποίηση.

2.1. Η «διαφήμιση»

Ο ρόλος της διαφήμισης στον τομέα της διατροφής, παράλληλα ή ανεξάρτητα από τις τεχνολογικές βελτιώσεις της παραγωγής, τα εμπορικά πρότυπα και τις πολιτικές, διαμορφώνει τα δικά της «σημεία» και τις «σημαίνουσες ενότητες» μετατρέποντάς την σε επικοινωνιακό σύστημα που υπερβαίνει την απλή «ανάγκη της διατροφής.

Αγοράζοντας ένα τρόφιμο, καταναλώνοντάς το ή προσφέροντάς το προς κατανάλωση, υποστηρίζει ο P. Μπάρτ, ο σύγχρονος άνθρωπος δεν χειρίζεται ένα απλό αντικείμενο με έναν τρόπο καθαρά μεταβατικό. Το τρόφιμο αυτό συνοψίζει και μεταδίδει μια κατάσταση, συνιστά μια πληροφορία, γίνεται σημαίνον. Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι απλώς ένδειξη ενός συνόλου κινήτρων λίγο πολύ συνειδητών, αλλά ότι είναι ένα γνήσιο σημείο, δηλαδή η λειτουργική ενότητα μιας επικοινωνιακής δομής (Barthes 2003: 145).⁴¹

Έτσι, σύμφωνα με τον Μπάρτ, οι «ποικιλίες» ενός κατεργασμένου τροφίμου (π.χ. του ψωμιού) αλλά και ενός ακατέργαστου⁴² μπορούν να θεωρηθούν «σημαίνουσες ενότητες», δηλαδή σύνολα χαρακτηριστικών και σημασιών που δεν περιορίζονται στις ατομικές προτιμήσεις ή τις εμπορικές διαιρέσεις των τροφίμων αλλά σε ένα «καθεστώς γούστων και συνηθειών» (Barthes 2003: 147) σε ένα «πνεύμα» που συνενώνει διαφορετικές ενότητες (γεύση, ουσία) και παράγει έτσι μια σύνθετη ενότητα, με την οποία μπορεί να συνδεθεί μια απλή σημασία (Barthes 2003: 149).⁴³

Σε ό,τι αφορά τη διαφήμιση ο Μπάρτ υποστηρίζει ότι η διαφήμιση της διατροφής επιτρέπει αρκετά εύκολα να εντοπίσουμε τρεις ομάδες «σημασιολογικών ενότητων».

---

⁴¹ Οι άνθρωποι μπορούν κάλλιστα να νομίζουν ότι η τροφή είναι μια άμεση πραγματικότητα (ανάγκη ή ηδονή), χωρίς αυτή να παύει να υποβαστάζει ένα σύστημα επικοινωνίας (Barthes 2003: 146).

⁴² Δεν υπάρχει ενδεχομένως κανένα ακατέργαστο προϊόν που να μην είναι από μόνο του σημαίνον (Barthes 2003: 147).

⁴³ Οι σημαίνουσες ενότητες χρησιμεύουν στο να ανασυνθέσουμε συστήματα, συντάξεις («μενού») και στυλ («δίαιτες»), όχι πλέον με τρόπο εμπειρικό, αλλά με τρόπο σημασιολογικό (Barthes 2003: 150).

Η πρώτη ομάδα προσδίδει στην τροφή μια λειτουργία κατά κάποιο τρόπο ανάκλησης της μνήμης: η τροφή επιτρέπει στον άνθρωπο να εντάσσεται καθημερινά σε ένα εθνικό παρελθόν. Σε ένα άλλο επίπεδο η τροφή επιφορτίζεται συχνά με το καθήκον ν' αναβιώσει τη γεύση μιας παλιάς αγροτικής κοινωνίας ή να διατηρήσει την ανάμνηση της επαρχίας μέσα στη σύγχρονη ζωή.

Μια δεύτερη ομάδα αξιών αφορά αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε ανθρωπολογική κατάσταση του σύγχρονου καταναλωτή: υπάρχουν τροφές ανδροπρεπείς και θηλυπρεπείς ενώ πολλές εικόνες τροφίμων παραπέμπουν σε μια μετουσιωμένη σεξουαλικότητα.

Ένα τρίτο σημασιολογικό πεδίο συγκροτείται από ένα σύνολο αμφίσημων αξιών, σωματικών και ψυχικών, που συγκεντρώνονται γύρω από το θέμα της υγείας. Η υγεία βιώνεται διαμέσου της διατροφής κυρίως υπό τη μορφή «διαθέσεων», οι οποίες δηλώνουν την ικανότητα του σώματος να αντιμετωπίζει έναν ορισμένο αριθμό κοινωνικών καταστάσεων. Οι διαθέσεις αυτές εκκινούν από το σώμα, αλλά το υπερβαίνουν: είναι η ενέργεια, είναι το κέφι και η εκτόνωση (Barthes 2003: 153).

Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με τον Ρ. Μπάρτ, η «διαιτητική» εμφανίζεται ως μια «διατροφική συνείδηση» με κύριο, για τη σύγχρονη εποχή, στοιχείο έναν «διαιτητικό εξορθολογισμό» με την έννοια ότι δεν συνδέεται με ασκητικές ηθικές αξίες, με αξίες σοφίας ή αγνότητας, αλλά αντίθετα με αξίες εξουσίας. Έτσι, «πολυσημία» της τροφής παραπέμπει, ως παράσταση και συνείδηση, στη νεωτερικότητα (Barthes 2003: 154-156).

2.2. Η «παράδοση».

Στην πολυσημία της διατροφής και στη δυναμική της νεωτερικότητας ανήκουν και οι συνδέσεις της τροφής με την παράδοση. Κύριο στοιχείο αποτελεί ο τόπος (τόπος προέλευσης της τροφής, παραγωγού, της συνταγής, του καταναλωτή, κ.ο.κ.) επειδή επιτρέπει μια σειρά αρχικών ταυτίσεων, όπως με την κοινωνική ομάδα προέλευσης (Νιτσιάκος 2003α: 106-107), με τα σημάδια» (τοπωνύμια, φυσικά όρια, όρια δραστηριοτήτων, κ.λ.π.) (βλ. ενδεικτ. Κυριακίδου–Νέστορος 1975: 15-40, Λουκάτος 1976-1978, Λαγόπουλος 2001, Azaryahu 1996: 328, Martinelli 1982) κ.λ.π. Στην τοπικότητα-ιδιαιτερότητα παραπέμπουν και οι μεταγενέστερες «αναμνήσεις» ή «νοσταλγίες» των ατόμων που αλλάζουν κοινωνική θέση ή κατάσταση και σε σχέση με την προέλευσή τους (Halbwachs 1994: 113, 140).

Σε κάθε περίπτωση η «παράδοση» μοιάζει να ανασύρει ορισμένα διατροφικά γούστα των ατόμων στα οποία εγγράφονται όλα τα στοιχεία της πρωτογενούς διατροφικής εκμάθησης όπως ο μητρικός κόσμος, ο γενέθλιος κόσμος, ο κόσμος των πρωταρχικών γεύσεων κ.λ.π. Αυτό σε πολλές περιπτώσεις «ικανοποίησης» ή «δυσαρέσκειας» ως προς τις τροφές σημαίνει ένα είδος ασυνείδητου κοινωνικού μηχανισμού επιλεκτικής διάθεσης (Bourdieu 2002: 121).⁴⁴

a. Το «αγροτικό γούστο».

Είναι γεγονός ότι η παραγωγή, η μεταποίηση και η εμπορία των αγροτικών προϊόντων σαν τρόφιμα ή λοιπές οργανικές ύλες στην πλειονότητα των περιπτώσεων έχουν ανεξαρτητοποιηθεί από την γεωργική εκμετάλλευση μέσα από την γεωργική βιοτεχνολογία και το αγροτοβιομηχανικό σύμπλεγμα («υποκατάσταση», «ιδιοποίηση»)⁴⁵. Στο πλαίσιο των ανακατατάξεων αυτών οι έννοιες της

---

⁴⁴ Οι συσχετίσεις ανάμεσα σε τροφές και τόπους είναι συνήθεις στις περισσότερες χώρες. Οι καταναλωτές όλο και περισσότερο νοιάζονται να γνωρίσουν για την προέλευση των προϊόντων και τον τρόπο παραγωγής τους, όχι μόνο για λόγους ασφάλειας και υγείας, αλλά και για να ικανοποιήσουν μια τρέχουσα «νοσταλγία» που αφορά τις περασμένες εποχές των «γνήσιων» και «πλήρων» προϊόντων. Η γεωγραφική συσχέτιση των προϊόντων, ανεξάρτητα από την πιστοποίησή τους, μπορεί να θεωρηθεί ως χαρακτηριστικό της ποιότητας, αναφερόμενη σε κοινωνικά κατασκευασμένες αντιλήψεις, όπως το «αυθεντικό», «υγιεινό» και «παραδοσιακό». Ως εκ τούτου η ύπαρξη διάσημων «τοπικών/ περιφερειακών προϊόντων» μπορεί να λειτουργήσει σαν σημαία για μια περιοχή, δημιουργώντας θετικούς συνειρμούς ανάμεσα στον τόπο και το προϊόν, που μπορεί ακολούθως να έχει θετικές επιπτώσεις στην τουριστική αλλά και τη γενικότερη ανάπτυξη της περιοχής (Λαμπριανίδης 2004:43).

⁴⁵ Με την έννοια της «υποκατάστασης» (substitution) σημαίνεται η τάση της μεγάλης βιομηχανίας να μειώσει την εξάρτησή της από το παραγόμενο στον αγρό προϊόν, μέσω α. οικονομιών μείωσης των εισροών πρώτων υλών ανά μονάδα βιομηχανοποιημένου προϊόντος και β. υποκατάσταση της αγροτικής προελεύσεως εισροών με αντίστοιχες μη αγροτικές. Συμπληρωματικά η «ιδιοποίηση» (appropriation) δραστηριοτήτων που κάποτε θεωρούνταν αγροτικές από τη βιομηχανία μειώνει την εξάρτηση της τελευταίας από τη φυσική παράμετρο της γεωργικής διαδικασίας, χωρίς να διαρρηγνύει πλήρως αυτή τη σχέση (Λουλούδης 1991α: 54).

«φυσικότητας», της «ποιότητας» και της «ασφάλειας» των τροφίμων έγιναν αντικείμενο ποικίλων επιστημονικών προσεγγίσεων κάτω από το βάρος μιας σειράς «διατροφικών απειλών» (αλλοιώσεις προϊόντων, ορμόνες, ασθένειες ζώων, βιολογικά τροποποιημένα προϊόντα, κ.λ.π.) (Λουλούδης 1993: 53).

Η «νέα αγροτικότητα», αδιαχώριστη από την «κοινωνία της υπαίθρου»⁴⁶ διαπλέκει όλο και πιο σύνθετα το τοπικό, με το εθνικό και το αγροτικό δημιουργώντας συνεχώς αλληλοεπικαλυπτόμενες κατηγορίες που σε ό,τι αφορά τη (δια)τροφή μεταφράζονται σε διαδικασίες πολιτικοποίησης και συνάμα «εξευγενισμού» της γεύσης ειδικότερα της αγροτικής διατροφής.

Πιο συγκεκριμένα η «αγροτική τροφή» που συχνά σημασιοδότησε τον αγροτικό κόσμο ως φορέα μιας «διατροφικής ελληνικότητας» με κύρια στοιχεία τη «στέρηση», τη «λιτότητα» και την «ταπεινότητά» στο πλαίσιο της λεγόμενης «αγροτικότητας» ανασηματοδοτείται ως ένα σύστημα γνώσης που μπορεί να αξιοποιηθεί σήμερα όσον αφορά θέματα «ποιότητας» ζωής και «υγιούς» σχέσης μας με τη «φύση». Έτσι η «αγροτική διατροφή» προορίζεται για να καταναλώνεται ως πολιτισμική κληρονομιά και ως παρακαταθήκη αυθεντικότητας, φυσικότητας, πρωτοτυπίας και μοναδικότητας» (Γιακουμάκη 2006).⁴⁷

---

⁴⁶ Ο όρος «κοινωνία της υπαίθρου» περιγράφει τον τελικό στόχο της μετάβασης, την οποία επιχειρεί η νέα ΚΑΠ, από μια μονοτομεακή θεώρηση του αγροτικού χώρου, που στόχευε στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας, προς μία πολυτομεακή θεώρηση η οποία αποβλέπει στην εδραίωση της πολυλειτουργικότητας της γεωργίας, ως βάσης (εξω)γεωργικών, βιοτεχνικών, τουριστικών, ψυχαγωγικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.

⁴⁷ Προκειμένου τα στοιχεία αυτά, ως σημασίες και πρακτικές της διατροφής, να αναδειχθούν καταγράφονται «πρωτογενείς» λεπτομέρειες που ανάγονται σε «αναμφισβήτητα» μυθολογικά ή συμβολικά πλέγματα. Έτσι, μεταξύ των άλλων καταγράφονται τόποι απομακρυσμένοι, ιστορικά ταυτισμένοι με στέρηση και έλλειψη πόρων, πρώην φτωχές και εκτός αναπτυξιακού σχεδιασμού περιοχές, σκληροί και τραχείς ορεινοί τόποι με πληθυσμούς βοσκών και κτηνοτρόφων, συνοριακοί τόποι, περιφέρειες ταυτισμένες με μακρείς χειμώνες και τη μοναξιά της ζωής, πόλεις ταυτισμένες με τις παρωχημένες νοοτροπίες της επαρχιακής ζωής. Άλλες φορές επικέντρωση στο συγκεκριμένο εστιάζει ακόμα περισσότερο, φτάνοντας στη μικροπεριοχή όπου ανήκουν η κάθε τροφή και το κάθε υλικό. Καταγράφονται ονόματα

2.4. Το «κοινωνικό σώμα» και το «γυναικείο γούστο».

Οι ανωτέρω επισημάνσεις αποκτούν ιδιαίτερη σημασία αν λάβουμε υπόψη ότι στο πλαίσιο κάθε κοινωνικού στρώματος τα κριτήρια επιλογής των τροφών, οι συνθήκες παρασκευής και οι τρόποι κατανάλωσης διαμορφώνουν ένα είδος «ταξικού σώματος» που επιλέγει και τροποποιεί όλα όσα το σώμα καταπίνει, χωνεύει, αφομοιώνει, από την άποψη της φυσιολογίας αλλά και ψυχολογικά. Με άλλα λόγια το γούστο σε θέματα διατροφής εξαρτάται από την ιδέα που σχηματίζει κάθε τάξη για το σώμα και για το αποτέλεσμα της τροφής στο σώμα, δηλαδή για τη δύναμή του, για την υγεία του και την ομορφιά του, καθώς και από τις κατηγορίες που χρησιμοποιεί για να αξιολογήσει αυτά τα αποτελέσματα (Bourdieu 2002: 238).⁴⁸

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι το «αγροτικό σώμα», ως παραλλαγή του «λαϊκού σώματος», αξιοποιεί τη διατροφή και το σώμα για την ενίσχυση των αισθημάτων της επίδειξης, της ευρωστίας, της αντίστασης στην κούραση και τον

τόπων που οι ετυμολογίες τους δεν φανερώνουν απλώς κοινωνίες της υπαίθρου εν γένει, αλλά και την ιδιαιτερότητα ή κάποτε και τη σκληρότητα του τοπίου που παράγει κάθε συγκεκριμένη τροφή και γαστρονομία. Με την ίδια προσήλωση καταγράφονται και τα εξίσου «ταπεινά» και «χωριάτικα» προϊόντα τους, υλικά της αγροτικής δίαιτας και γαστρονομίας ή σπάνια υλικά και προϊόντα που τώρα χαίρουν ιδιαίτερης αναφοράς και προσοχής, και, τέλος, εγκαταλειπόμενες τεχνολογίες διαχείρισης υλικών και προετοιμασίας φαγητού. Απόδειξη της έλξης που ασκεί αυτή η διαδικασία της καταγραφής είναι ότι κανένα όνομα δεν μεταφράζεται και δεν «εξευγενίζεται» στην κοινή ελληνική. Το ίδιο συμβαίνει όταν προβάλλονται τροφές που παραπέμπουν στις «χονδροειδείς» καταβολές του φαγητού της υπαίθρου, ειδικά όταν πρόκειται για «ακάθαρτα» μέρη του ζώου (Γιακουμάκη 2006: 129-130)

⁴⁸ Η σύνθετη αυτή δυναμική ενισχύεται και από το γεγονός ότι στα τροφικά γούστα των ατόμων εγγράφονται όλα τα στοιχεία της πρωτογενούς διατροφικής εκμάθησης όπως ο μητρικός κόσμος, ο γενέθλιος κόσμος, ο κόσμος των πρωταρχικών γεύσεων κ.λ.π. Αυτό σε πολλές περιπτώσεις «ικανοποίησης» ή δυσαρέσκειας» ως προς τις τροφές σημαίνει ένα είδος ασυνείδητου κοινωνικού μηχανισμού όπου «η πρόκληση ηδονής αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ηδονής και της επιλεκτικής διάθεσης για την ηδονή η οποία αποκτάται μέσα στην ηδονή» (Bourdieu 2002: 121).

πόνο, άμεσες χειρονομίες, κ.λ.π. (Grignon 1980: 562) δηλαδή αποτελεί μέρος των διακρίσεων για τη θέση των φύλων στις κοινωνικές χρήσεις της τροφής.⁴⁹

Οι γυναίκες, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της οικογένειας, αποτελώντας τους προνομιακούς φορείς της μετατροπής του οικονομικού κεφαλαίου σε συμβολικό κεφάλαιο (διαχείριση των τελετουργικών και των εθιμοτυπικών καταστάσεων που προορίζονται να εκδηλώσουν την κοινωνική θέση της οικογένειας) αποτελούν κομβικό σημείο στις αναπαραστάσεις και τις πρακτικές της παρασκευής, της κατανάλωσης και της αξιολόγησης της διατροφής (Μπουρντιέ 1996: 84, Bourdieu 2002: 179). Με άλλα λόγια το γούστο όσον αφορά τα φαγητά σχετίζεται, διαμέσου του τρόπου προετοιμασίας με όλη την παράσταση της οικιακής οικονομίας και του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα (Bourdieu 2002: 235).

Στις σύγχρονες αγροτικές κοινωνίες που η «ικανοποίηση» για τα προϊόντα ή το διατροφικό τους αποτέλεσμα εξαρτάται τόσο από το διαθέσιμο εξοπλισμό και τον ελεύθερο χρόνο των αγροτών όσο και από τις σχέσεις εκπαίδευσης ή οικειότητας σε σχέση με τα αστικά στρώματα (Herpin 1980: 614, Grignon 1980: 545), οι ανωτέρω αναπαραστάσεις, ιδεολογίες και νοοτροπίες φαίνεται να αποτελούν αδιαχώριστα στοιχεία των κριτηρίων για την επιλογή, την παρασκευή ή την κατανάλωση των τροφών.

Συνοψίζοντας, οι σημασιοδοτήσεις της νεότερικότητας στο ζήτημα της διατροφής (ασφάλεια, υγεία, ομορφιά, ελευθερία, ποικιλομορφία, κ.λ.π.) και των γυναικείων ρόλων σ' αυτή, βαίνει παράλληλα με το βάρος που ασκούν στις διατροφικές επιλογές και τους έμφυλους ρόλους η κοινωνική διαστρωμάτωση και οι στρατηγικές της διάκρισης. Οι γυναίκες ως παραγωγοί και καταναλωτές τροφίμων, μέσα και έξω από το σπίτι, παραμένουν φορείς αναπαραγωγής οικογενειακών στρατηγικών που με τη δράση ή την αδράνειά τους συγκροτούν τις «ανάγκες» και κατ'επέκταση τα βασικά κίνητρα της «επιχειρηματικότητας».

---

⁴⁹Παρατηρείται ότι η διάκριση ανάμεσα στο «φαγητό» (σπίτι/ γυναίκα) και στο «μεζέ» (καφενείο/ άνδρας) επηρεάζει μαζί τον τρόπο παρασκευής, σερβιρίσματος και γεύσης. Για παράδειγμα ο ιδεώδης μεζές, με αναγωγή στον ανδρικό κόσμο και το ρακί, δεν είναι μαγειρευμένος (Παπαταξιάρχης 1998: 230-231).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3. Οψεις θεσμικών αλλαγών

3.1. Η δυναμική της θεσμοποίησης.

Οι σημασιοδοτικές προκλήσεις της νεοτερικότητας και το βάρος των έμφυλων ρόλων στα ζητήματα της κοινωνικής αναπαραγωγής και της «οικογενειακής οικονομίας» διαμορφώνονται μέσα σε συγκεκριμένα κάθε φορά οικονομικά και κοινωνικά πλαίσια πολλά από τα οποία τις τελευταίες δύο δεκαετίες, σε ό,τι αφορά τα τρόφιμα, απορρέουν από σχετικούς Κανονισμούς και τα Μέτρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

3.1.1. Η θεσμοποίηση της «ποιότητας» και της προστασίας των τροφίμων.

Η νομοθεσία της ΕΕ (Κανονισμοί 2081/92 και 2082/92) προσφέρει προστασία σε δύο τύπων τρόφιμα και ποτά: Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) και Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ). Ο πρώτος τύπος δηλώνει ότι ένα προϊόν προέρχεται από γεωγραφική περιοχή που του προσδίδει ποιοτικά χαρακτηριστικά, οφειλόμενα στο συγκεκριμένο γεωγραφικό περιβάλλον, με τους δεδομένους ανθρωπογενείς και φυσικούς παράγοντες. Ο δεύτερος δηλώνει συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή (χαρακτηριζόμενη από ποιότητα, φήμη ή άλλα χαρακτηριστικά), αλλά όχι αναγκαστικά το φυσικό περιβάλλον της. Ο ορισμός των ΠΟΠ είναι πιο ισχυρός και αποκλειστικός από αυτόν των ΠΓΕ (Λαμπριανίδης 2004: 50).

Η ανωτέρω νομοθεσία στη χώρα μας εφαρμόστηκε σε μεγάλη έκταση, καθώς 76 προϊόντα ήδη προστατεύονται, ενώ οι αιτήσεις άλλων 35 εκκρεμούσαν μέχρι πρόσφατα. Η ένταξη τόσων προϊόντων στον Κανονισμό συνέβαλλε στην άνθηση εκδηλώσεων αφιερωμένων στα τοπικά προϊόντα. Ορεινές κοινότητες, ακόμη και ολόκληρες περιοχές, ταυτίστηκαν με τα προϊόντα τους. Ωστόσο, η κάπως βιαστική διαδικασία που χρησιμοποιήθηκε για την προστασία οδήγησε σε έναν αυξημένο αριθμό αιτήσεων. Αυτό το γεγονός σε συνδυασμό με την πλημμυρή εφαρμογή άλλων μέτρων και διαδικασιών, όπως ο έλεγχος και η πιστοποίηση, η τυποποίηση, η συσκευασία και η σήμανση, καθώς και οι ενισχύσεις στην εμπορία, οδήγησαν σε δυσλειτουργίες και χαμηλή εμπορευσιμότητα των συγκεκριμένων προϊόντων (Λουλούδης 2004: 248)

3.1.2. Τα διακυβεύματα σχετικά με την «ποιότητα».

Η θεσμοποίηση ορισμένων κριτηρίων για την αξιολόγηση των τροφίμων έδωσε νέα περιεχόμενα σε ένα περιβάλλον αναζητήσεων και προβλημάτων σχετικά με τις

διάφορες μεταδοτικές ασθένειες, την ηθική του περιβάλλοντος, τις πολιτικές μαζικής διατροφής κ.ο.κ. Στο νέο αυτό πλαίσιο η έννοια της «ποιότητας» γίνεται μια ιδιαίτερα διεκδικούμενη σημασία στο βαθμό που εμπλέκει περισσότερα άτομα, φορείς, θεσμούς πολιτικές, συμφέροντα, χώρες, δίκτυα κ.λ.π. (Λαμπριανίδης 2004: 47- 48).

Πρόσθετα διακυβεύματα σχετικά με την «ποιότητα» και την «ασφάλεια» των τροφίμων εισάγονται από την εφαρμογή διαφόρων συστημάτων πιστοποίησης (π.χ. βιολογικά προϊόντα, συστήματα πιστοποίησης ISO ή HACCP,⁵⁰ κ.λπ) καθώς αξιολογούν προϊόντα κατάφορτα από άλλες «πραγματικές ποιότητες» (συνταγή, διατροφική αξία, κ.λ.π.) ή «συμβολικές ποιότητες» (πολιτιστικές, ιδεολογικές ή συμβολικές σχέσεις) (Κίζος 2004: 146-147).

Μέσα στην ίδια συνθετότητα διακυβευμάτων εντάσσονται και οι λιγότερο ευνοημένες Περιοχές (Less Favored Areas, LFA's) που καθιερώθηκαν με την οδηγία 75/268/ΕΟΚ, ως πρόγραμμα ενίσχυσης γεωργών και κτηνοτρόφων σε περιοχές όπου η αγροτική παραγωγή υπόκειται σε περιορισμούς, είτε γεωγραφικής φύσης (ορεινές, άγονες περιοχές), είτε πολιτιστικής-κοινωνικής-οικονομικής φύσης (περιοχές με πληθυσμιακή συρρίκνωση, απομονωμένες περιοχές, περιοχές σε σύνορα.⁵¹

---

⁵⁰ ISO (International Standards Organization): Διεθνής Οργανισμός Προτύπων που έχει θεσπίσει συγκεκριμένα πρότυπα προτυποποίησης και πιστοποίησης για μια σειρά διαδικασιών. HACCP (Hazard Analysis Critical Control Points, Κρίσιμα Σημεία Ελέγχου της Ανάλυσης Κινδύνου): Σύστημα το οποίο προσδιορίζει τα συμβάντα που πιθανόν να παρουσιάσουν προβλήματα σε κάθε στάδιο μιας διαδικασίας, μαζί με τα πιθανά αίτια και τα αποτελέσματα, και αναπτύσσει αποτελεσματικούς μηχανισμούς ελέγχου (Κίζος 2004: 146-147). Για τα τρόφιμα, το HACCP αποτελεί προληπτικό σύστημα ελέγχου και διασφάλισης της ποιότητας, απο πλευράς υγιεινής και μικροβιολογικής προέλευσης κινδύνων, με τον προσδιορισμό των κρίσιμων σημείων και τον έλεγχο σε όλα τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας του προϊόντος, το ποίο διατηρεί όλα τα απαιτούμενα οργανοληπτικά και θρεπτικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με απόφαση της Ε.Ε. η εφαρμογή των βασικών αρχών του HACCP είναι υποχρεωτική απο το 1996. Στην Ελλάδα θεσμοθετήθηκε πίο πρόσφατα (Νόμος 2741/28 Σεπτεμβρίου 1999) (Ανθοπούλου 2004: 241- 242).

⁵¹ Στην Ελλάδα το σύνολο των Ορεινών και Μειονεκτικών Περιοχών καταλαμβάνει 5,28 εκατομμύρια εκτάρια ή 82% της χρησιμοποιούμενης αγροτικής γής, εκ των

3.2. Η δυναμική της «επιχειρηματικότητας».

3.2.1. Επιχειρήσεις που παράγουν τοπικά προϊόντα.

Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες οι επιχειρήσεις που παράγουν «τοπικά» προϊόντα υπηρεσίες α) ανήκουν σε άτομα που συνήθως έχουν γεννηθεί στην περιοχή, β) προσλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων τους από την περιοχή, γ) εκμεταλλεύονται συνήθως την τοπική τεχνογνωσία, δ) αγοράζουν μεγαλύτερο ποσοστό πρώτων υλών από την περιοχή, ε) πωλούν μεγαλύτερα ποσοστά προϊόντων τους στην περιοχή (Λαμπριανίδης 2004:54-56).

Σε σχέση με την ευρύτερη παραγωγική και εμπορική δομή της περιοχής ή της χώρας οι επιχειρήσεις που παράγουν «τοπικά προϊόντα» ούτε ομογενείς είναι ούτε προκαλούν ομογενή αποτελέσματα στην τοπική οικονομία. Έτσι μπορούν να διακριθούν

α) σε πολύ μικρές επιχειρήσεις που παράγουν τοπικά προϊόντα και είναι «δεμένες» με την τοπική οικονομία (π.χ. χρησιμοποιούν πρώτες ύλες από την περιοχή). Αυτές έχουν κάποια συμβολή στην ανάπτυξη της περιοχής (π.χ. στην απασχόληση), αλλά όχι σημαντική- συνήθως γιατί είναι μικρού μεγέθους και συχνά πολύ ευάλωτες στη συγκυρία

β) σε επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους που έχουν ένα δυναμισμό είτε γιατί παράγουν για εξειδικευμένες αγορές- φωλιές αγοράς είτε γιατί παράγουν καλής ποιότητας παραδοσιακό προϊόν της περιοχής και είναι καλά εμπεδωμένες στην αγορά. Επηρεάζουν δραστικά την περιοχή, επειδή είναι δεμένες με την τοπική οικονομία, απ' όπου αγοράζουν τις πρώτες ύλες και παίρνουν το εργατικό τους δυναμικό. Συχνά, όμως, πρέπει να ξεπεράσουν εσωτερικά διαρθρωτικά προβλήματα (υγιεινή προϊόντων) ή την αυστηρά οικογενειακή διοικητική δομή τους

γ) σε επιχειρήσεις που είναι ανοιχτές στα μηνύματα της παγκόσμιας αγοράς λόγω του μεγάλου μεγέθους τους (μπορεί να είναι ακόμη και θυγατρικές πολυεθνικών) ή λόγω της προσωπικότητας του επιχειρηματία. Αυτές, παρότι προσφέρουν ελάχιστα στην

οποίων το 61% βρίσκονται σε ορεινές περιοχές, 15% σε άγονες περιοχές και 6% σε περιοχές ειδικών προβλημάτων (Λουλούδης 2004: 243)

τοπική οικονομία (κάποιες θέσεις απασχόλησης) ή σχεδόν τίποτα (ελάχιστη απασχόληση και ορισμένα οφέλη από την ανάθεση υπεργολαβιών στην περιοχή), μπορεί προοπτικά να είναι πολύ σημαντικές για την περιοχή, εφόσον φέρνουν νέες ιδέες, έχουν τη δύναμη να εισάγουν ένα τοπικό προϊόν στην εθνική ή ακόμα και την παγκόσμια αγορά, μπορούν να λειτουργήσουν με τρόπο παραδειγματικό κ.λ.π. (Λαμπριανίδης 2004: 62-63).

3.2.2. Το ενδιαφέρον της Ε.Ε. για τη γυναικεία επιχειρηματικότητα.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, όχι μόνο σχεδίασε προγράμματα επιδοτήσεων επιχειρήσεων που ιδρύονται από γυναίκες στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση, αλλά και αντιμετωπίζει τη γυναικεία επιχειρηματικότητα ως ένα πολύ σημαντικό παράγοντα για την μεταφορά τεχνολογικών καινοτομιών και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας (άμεσες επιδοτήσεις, σεμινάρια κατάρτισης, φορολογικές διευκολύνσεις, υποδομές δικτύωσης και εύρεσης πελατών, διεξαγωγή μελετών και ερευνών, κ.λπ) (Στρατηγική 2005: 17-18).⁵²

Η πρωτοβουλία LEADER (Liaisons Entre Actions pour le Developpement des Economies Rurales) αποτελεί τη σπουδαιότερη πρωτοβουλία της Κοινότητας η οποία συμβάλλει στην προώθηση της γυναικείας επιχειρηματικότητας στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές της ελληνική υπαίθρου. Η LEADER I και LEADER II συνεισέφεραν ιδιαίτερα στην ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων από γυναίκες αγροτικών περιοχών στον τομέα του αγροτουρισμού και της αγροβιοτεχνίας, καθώς και στη δημιουργία γυναικείων αγροτικών συνεταιρισμών. Γενικά ο αγροτουρισμός απορρόφησε ποσοστά 46,6% και 37,7% αντίστοιχα

---

⁵² Σε ότι αφορά τις κρατικές πολιτικές οι γυναίκες θα θεωρηθούν μια σημαντική ομάδα για τις αναμενόμενες αλλαγές του «ποιοτικού», «αγροπεριβαλλοντικού» ή «βιώσιμου» μοντέλου μικρής κλίμακας επιχειρήσεων παραγωγής τροφίμων. Με τη σχετική ενημέρωση, κατάρτιση, οικονομική ενίσχυση, κ.λ.π. θα μπορούσαν όχι μόνο να μείνουν ή να επιστρέψουν στη γεωργία αλλά και να αναλάβουν μια σειρά παραγωγικές πρωτοβουλίες που να ανταποκρίνονται τόσο στο πνεύμα της επιχειρηματικότητας (ορθολογική οργάνωση, λογιστική καταγραφή, κ.λ.π.) όσο και στους βασικούς περιορισμούς της αναθεωρημένης ΚΑΠ (κριτήρια ποιότητας και ασφάλειας προϊόντων, ελεγχόμενες και συμβατές με το περιβάλλον παραγωγικές πρακτικές, κ.λ.π.).

των χρηματοδοτήσεων. Το LEADER + διεύρυνε τις δράσεις του LEADER II δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις ποιοτικές και βιώσιμες επενδύσεις στη στήριξη της συνεργασίας μεταξύ αγροτικών περιοχών και τη δικτύωση για την ανταλλαγή επιτυχημένων πρακτικών και την προώθηση εμπειριών και τεχνογνωσίας μεταξύ των περιοχών.

Η Κοινοτική Πρωτοβουλία NOW «Νέες Επαγγελματικές Ευκαιρίες για τις Γυναίκες» (New Opportunities for Women) έχει διαπιστωθεί ότι αποτέλεσε ένα αποτελεσματικό εργαλείο για την επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών. Η πρωτοβουλία NOW έχει χρηματοδοτήσει στο παρελθόν πολλά προγράμματα κατάρτισης που απευθύνοντας σε αγρότισσες και γυναίκες που ζουν σε αγροτικές περιοχές, παρακινώντας τις να σχηματίσουν τις ικανότητές τους στη μορφή μικρών επιχειρήσεων σε ατομική ή συλλογική βάση. Έχει διευκολύνει και έχει παρακινήσει τη δυνατότητα σε ομάδες γυναικών να συμμετέχουν σε μια μεγάλη κλίμακα πρωτοβουλιών και συνεργασιών. Δεν έχουμε στοιχεία αξιολόγησης των δράσεων της πρωτοβουλίας.

Η Κοινοτική Πρωτοβουλία INTERREG χρηματοδοτεί προγράμματα ανάπτυξης διασυνοριακής συνεργασίας μεταξύ κρατών μελών ή και μη μελών της ευρωπαϊκής κοινότητας. Μέσω αυτής της πρωτοβουλίας εφαρμόστηκαν κυρίως προγράμματα κατάρτισης για γυναίκες που ζουν σε απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές και ασχολούνται με τη γεωργία, με σκοπό να αξιοποιήσουν τις δεξιότητές τους για την ανάπτυξη επιχειρηματικών πρωτοβουλιών. Τομείς κατάρτισης είναι η τεχνολογία τροφίμων, η αγροβιοτεχνία-οικοτεχνία και ο αγροτουρισμός. Και για τις δράσεις της πρωτοβουλίας αυτής δεν έχουμε στοιχεία αξιολόγησης (Γιδαράκου 2005: 61-63).

Στην κατεύθυνση της υποστήριξης της επιχειρηματικότητας των γυναικών έχουν λειτουργήσει θετικά τα συμβουλευτικά κέντρα για την απασχόληση και την κοινωνική ένταξη των γυναικών που εντάχθηκαν στις δράσεις του Γ' Κ.Π.Σ., αλλά και της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας NOW που υλοποιήθηκε κατά τις δύο πρώτες προγραμματικές περιόδους των Κ.Π.Σ. (Στρατηγάκη 2005: 32).

3.2.3. Όψεις της γυναικείας επιχειρηματικότητας στον ελληνικό αγροτικό χώρο.

Όπως αναφέρθηκε η συμμετοχή των γυναικών στην αγροτική εργασία μειώνεται διαρκώς χωρίς από την άλλη να αξιοποιούνται ή να αναγνωρίζονται οι γνώσεις που αποκτώνται από την εν γένει επαγγελματική κατάρτιση. Έτσι ενώ εμφανίζεται έντονη τάση αναζήτησης εξωγεωργικών εργασιών οι εργασίες αυτές και τα σχετικά εισοδήματα στην πλειονότητα των περιπτώσεων λειτουργούν ως «εφεδρικές δυνάμεις» ή «εκτελεστικοί μοχλοί» μια σειρά οικογενειακών στρατηγικών που

καθορίζονται κυρίως από τον άνδρα. (Καφφέ- Γιδαράκου 1996α, Καφφέ-Γιδαράκου 1996 β). Από την άποψη αυτή η ύπαιθρος παρουσιάζει χαμηλή ελκυστικότητα για την ανάληψη και ανάπτυξη επιχειρηματικής δράσης κυρίως, για τις γυναίκες. Αίτια σχετικά με τις γεωγραφικές, κοινωνικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές ιδιαιτερότητες των επιμέρους περιοχών περιορίζουν την βιώσιμη επιχειρηματική δράση των γυναικών τόσο στο πλαίσιο της γεωργίας όσο και στο πλαίσιο της πολυαπασχόλησης ή των εξω-αγροτικών τομέων.

Οι υπάρχουσες γυναικείες επιχειρήσεις είναι μικρές και διάσπαρτες, τείνουν να αξιοποιήσουν κάποια «πλεονεκτήματα» ή «ομορφίες» του τόπου (εστίαση, αγροτουρισμός) χωρίς να μπορούν να διαφύγουν από τα όρια που θέτουν άλλοτε οι στρατηγικές της οικογένειας (γάμος, συστήματα διαδοχής, κ.λ.π.), άλλοτε τα τοπικά δίκτυα (κατά κλάδο ή προϊόν διακρίσεις, ανισότητες και συγκρούσεις) και άλλοτε η αστάθεια της ευρύτερης αγοράς (αποβιαμηχανοποίηση, μετακίνηση επιχειρήσεων, πιστωτικό σύστημα, κ.λ.π.) (Ανθοπούλου 2006).

Σε ό,τι αφορά την ενασχόληση των γυναικών της υπαίθρου με τα τρόφιμα πέρα από την δραστηριότητα της αυτοκατανάλωσης, τους θεμελιακούς μύθους της «τροφού», τις σημασίες της «νοικοκυράς», τις «ανταλλαγές» στο πλαίσιο των κοινωνικών και συγγενικών σχέσεων εμφανίζονται περιστασιακά και κάποιες «φουρνάρισσες», «μπακάλισσες», κ.λ.π. Πρόκειται περισσότερο για συζύγους ή συγγενικά πρόσωπα που αντικαθιστούν τον άνδρα (περίπτωση θανάτου, ασθένειας, επιστράτευσης, χωρισμού, κ.λ.π.) ή εργάζονται μαζί του και υπό την διεύθυνσή του. Αρκετές φορές γίνονται «γνωστές» (εθνοτική ή κοινωνική προέλευση, δυσεύρετη τεχνογνωσία, πρωτότυπες γεύσεις, συνταγές, κ.λ.π.), αποκτούν πελατεία, κερδίζουν αρκετά χρήματα και μπορεί, επίσης, να προβούν σε καινοτομίες ή αλλαγές «επιχειρηματικού χαρακτήρα». Πρόκειται θα λέγαμε για ένα είδος «γυναικείας επιχειρηματικότητας» που συγκαταλέγεται στην «τύχη» ή την «ευφυΐα» (οι γυναίκες έχουν θηλυκό μυαλό, κ.ο.κ.) και λιγότερο στις πραγματικές εκπαιδευτικές, οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις ενός τέτοιου εγχειρήματος.

Μόνο η πώληση στην τοπική αγορά από τις επιχειρήσεις με «σύντομες» αλυσίδες διακίνησης προσφέρει σημαντικά υψηλότερες τιμές, αλλά είναι προφανές ότι δεν μπορεί να εφαρμοστεί για μεγαλύτερες ποσότητες, καθώς ήδη ο ανταγωνισμός είναι έντονος και η αγορά περιορισμένου μεγέθους. Σήμερα οι υπεραγορές και οι έμποροι φαίνεται να είναι οι κερδισμένοι, καθώς εκμεταλλεύονται τις δυσκολίες πρόσβασης και τα μεταφορικά κόστη που δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν μεμονωμένα οι επιχειρήσεις....έτσι, μια στρατηγική βιώσιμης τοπικής ανάπτυξης μιας λιγότερο

Ευνοημένης Περιοχής με την παραγωγή τοπικών προϊόντων ιδιοτυπίας μπορεί να είναι αποτελεσματική μόνο με την προϋπόθεση της ύπαρξης δομών υποστήριξης και οργάνωσης των εμπλεκόμενων επιχειρήσεων και της εκμετάλλευσης των συνεργιών που θα προκύψουν, καθώς συγκεκριμένα προβλήματα παραγωγής και οργάνωσης σε τέτοιες περιοχές καθιστούν τις μεμονωμένες προσπάθειες γενικά μη αποτελεσματικές (Κίζος 2004:167).

Συχνά οι καινοτόμες πρωτοβουλίες περιορίζονται στον τομέα ανανέωσης, εκσυγχρονισμού του τεχνολογικού εξοπλισμού και όχι τεχνικές ή/ και οργανωτικές καινοτομίες. Οι καινοτομίες αυτές θεωρούνται προφανώς ιδιαίτερα αναγκαίες και χρήσιμες με δεδομένη την παλαιότητα των εγκαταστάσεων (Ανθοπούλου 2004: 257)

3.2.4. Αίτια της περιορισμένης επιχειρηματικότητας των γυναικών

Ενώ φαίνεται η επιχειρηματικότητα των γυναικών, μέσα και έξω από τη γεωργία, να κατευθύνεται κυρίως από ανάγκες στήριξης του οικογενειακού εισοδήματος και την πίεση της ανεργίας στην πραγματικότητα πρόσθετοι παράγοντες την εμποδίζουν ή την καθιστούν λιγότερο αποτελεσματική

1. η απασχόληση στο δημόσιο τομέα στερεί από τις γυναίκες την απόκτηση επαγγελματικών εμπειριών διοίκησης επιχειρήσεων που αποκτώνται στον ιδιωτικό τομέα και ως εκ τούτου μειώνουν την πιθανότητα ανάληψης επιχειρηματικής δραστηριότητας
2. οι κατά φύλο διαχωρισμοί στην εκπαίδευση (οι γυναίκες κυριαρχούν στις φιλοσοφικές, κοινωνικές και καλλιτεχνικές κατευθύνσεις και όχι στην πληροφορική τα μαθηματικά, κ.λπ) περιορίζει την απόκτηση των κατάλληλων εφοδίων σε επιστημονική γνώση και επαγγελματική εμπειρία για την ανάληψη επιχειρηματικής δραστηριότητας
3. η απουσία ισχυρών προτύπων ρόλων γυναικών επιχειρηματιών δεν ενισχύει τις επιχειρηματικές προσπάθειες
4. η διαρκής αντίφαση μεταξύ οικογενειακών και επιχειρηματικών αντιλήψεων και πρακτικών, σε κοινωνικό (ή και ηθικό) επίπεδο, στο πλαίσιο της εργασίας, της οικογένειας και του ελεύθερου χρόνου
5. η δυσκολία πρόσβασης στις δημόσιες υπηρεσίες και τους πιστωτικούς οργανισμούς όχι μόνο λόγω συχνής έλλειψης της «ενεργού ιδιοκτησίας» αλλά και λόγω των αντιλήψεων των ανδρών στελεχών και υπαλλήλων για τις γυναίκες ως εργαζόμενες και επιχειρηματίες (Στρατηγάκη 2005: 20- 32, Γιδαράκου 2005: 129-136).

Συμπεράσματα

Η θεσμοποίηση και ενίσχυση της γυναικείας επιχειρηματικότητας, ειδικότερα στις επαρχιακές περιοχές, υφίσταται τις τους περιορισμούς που θέτουν αφενός οι γενικότερες πολιτικές για τα «τοπικά και ποιοτικά προϊόντα», τις «μικρές επιχειρήσεις», κ.λ.π. και αφετέρου οι ανάγκες και οι στρατηγικές της ευρύτερης οικογένειας.

3.2.5. Η γυναικεία «επιχειρηματικότητα» στο πλαίσιο του Προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II στην Πελοπόννησο.

Η επιτόπια έρευνα⁵³ πραγματοποιήθηκε στην περιοχή παρέμβασης των δύο αναπτυξιακών εταιριών που διαχειρίζονται τα Προγράμματα LEADER και τα ΟΠΑΑΧ στην Περιφέρεια Πελοποννήσου: η ΑΝΒΟΠΕ (Αναπτυξιακή Βορείου Πελοποννήσου) που περιλαμβάνει την Β.Αρκαδία και τις ορεινές και μειονεκτικές ζώνες της Κορινθίας και Αργολίδας και η ΠΑΡΝΩΝ ΑΕ που περιλαμβάνει την υπόλοιπη Ν.Αρκαδία και την μειονεκτική ζώνη της Ανατολικής Λακωνίας.

Στη συνέχεια του κειμένου παρουσιάζονται τα βασικά αποτελέσματα από τη στατιστική ανάλυση των εξειδικευμένων ερωτηματολογίων που συμπληρώθηκαν από τις γυναικείες επιχειρήσεις τροφίμου της περιοχής έρευνας..⁵⁴

3.2.5.1. Τα ευρήματα σχετικά με το «επιχειρηματικό» προφίλ της γυναίκας επιχειρηματία

Η στατιστική ανάλυση του μέρους εκείνου του ερωτηματολογίου που αφορούσε το προφίλ της γυναίκας επιχειρηματία (προέλευση, κατοικία, εκπαίδευση, επάγγελμα, κίνητρα επιχειρηματικότητας, κ.λ.π.) κατέδειξε ότι:

---

⁵³ Πρόκειται για εμπειρική έρευνα στο πλαίσιο του ερευνητικού Προγράμματος ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II, Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στο Πάντειο Παν/μιο (2005-2006), με τίτλο: «Γυναίκες της υπαίθρου και τρόφιμα. Κοινωνικές αντιλήψεις και επιχειρηματικές πρωτοβουλίες σε τοπικό επίπεδο». Την βασική ερευνητική ομάδα αποτελούσαν: Ανθοπούλου Θ. (επιστ.υπεύθ, Πάντειο Παν/μιο), Καμπέρης Ν., Μωυσίδης Α. (Πάντειο Παν/μιο) και Σκορδίλη Σ. (Χαροκόπειο Παν/μιο).

⁵⁴ Αναλυτικά στοιχεία για τα χαρακτηριστικά της περιοχής έρευνας, των επιχειρήσεων που μελετήθηκαν του περιεχομένου των ερωτηματολογίων που χρησιμοποιήθηκαν και των επιμέρους συμπερασμάτων της στατιστικής ανάλυσης δίνονται στον τόμο I της παρούσας έκδοσης.

-η κρίση του γεωργικού τομέα όσο και η γενικότερη οικονομική ύφεση και δυσπραγία ωθεί τις γυναίκες της υπαίθρου να αναλάβουν επιχειρηματικές πρωτοβουλίες που εγγράφονται σε οικογενειακές στρατηγικές για βελτίωση της οικονομικής τους θέσης

- οι γυναίκες-επιχειρηματίες είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους ντόπιας καταγωγής, αγροτικών οικογενειακών καταβολών και χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου

-αναλαμβάνουν επιχειρηματική δράση με εφόδια τις εμπειρικές τους γνώσεις και πρακτικές γύρω από το τρόφιμο και την προσωπική τους εργασία

- οι επιχειρήσεις εντάσσονται στο ευρύτερο τοπικό κοινωνικοπαραγωγικό σύστημα και αξιοποιούν κεφάλαια, κτίρια και εργασία προερχόμενα κυρίως από την οικογένεια

- σημαντικό ρόλο έναρξη της επιχείρησης και την προώθηση των προϊόντων παίζει ο βαθμός ενσωμάτωσης των εν λόγω αγροτικών περιοχών και επιχειρήσεων στις οικονομίες των αστικών/ τουριστικών κέντρων και η γενικότερη όσμωση πόλης-υπαίθρου.

-η αυξανόμενη ζήτηση για τοπικά- υγιεινά- ασφαλή τρόφιμα αποτελεί όχι μόνο εχέγγυο για την απορρόφηση των προϊόντων τους, αλλά συχνά και μια πρόκληση για καινοτομίες.

- οι γυναίκες στο μεγαλύτερο μέρος τους νοιώθουν ικανοποιημένες από το επιχειρηματικό τους εγχείρημα γιατί αποκτούν εισοδήματα και εξασφαλίζουν κάποιες επαγγελματικές προοπτικές για τα παιδιά τους.

- η σχετική βελτίωση στην κοινωνική και οικονομική τους θέση δεν σημαίνει και επαναδιαπραγμάτευση της θέσης τους τόσο στην οικογένεια (έμφυλες κατανομές των ρόλων) όσο και στην τοπική κοινωνία. Βασικός στόχος παραμένει η «βοήθεια στα οικονομικά της οικογένειας».

3.2.5.2. Τα ευρήματα σχετικά με το προφίλ των διατροφικών προτιμήσεων της γυναίκας επιχειρηματία.

Οι πίνακες που προέκυψαν από τη στατιστική ανάλυση των ερωτήσεων που αφορούσαν τα κριτήρια επιλογής και αξιολόγησης των διαφόρων από την πλευρά των γυναικών (βλ. Παράρτημα) διακρίθηκαν σε αυτούς που περιέχουν τα αποτελέσματα του συνόλου των επιχειρηματιών γυναικών (Πίνακες 1-10) και

σ'αυτούς που περιέχουν τα αποτελέσματα με βάση την διάκριση κατά επαγγελματική ενασχόληση (Πίνακες 11-23). Σε όλους του πίνακες για λόγους απλοποίησης και κατανόησης καταγράφονται τα κυρίαρχα ποσοστά και στις παρατηρήσεις που ακολουθούν γίνεται προσπάθεια αυτές οι «βασικές τάσεις» να συσχετισθούν με ορισμένα κοινωνικά πεδία προκειμένου να γίνει πιο παραστατική η κοινωνιολογική τους επεξεργασία. Από την άλλη ο εντοπισμός των σημασιολογικών αυτών πυρήνων αποτέλεσε οδηγό για τη διαμόρφωση των ερωτήσεων της ποιοτικής έρευνας, που όπως αναφέρθηκε, έγινε σε ορισμένο δείγμα από το σύνολο των επιχειρηματιών γυναικών.

α) Οι επιχειρηματίες γυναίκες ανεξάρτητα κλάδου ενασχόλησης.

*** Τοπικότητα**

Η γύρω περιοχή και το χωριό αποτελούν τα κύρια κριτήρια για την σημασιοδότηση του τοπικού και του παραδοσιακού τροφίμου (βλ. Πίνακας 1, στήλες Α και Β)

***Ιδιοπαραγωγή και αυτοκατανάλωση**

Σημαντικό μέρος των τροφίμων (κρέας, τυρί, χυλοπίτες, λαζάνια, τραχανάς, κρεμμύδια, σπανάκι, μπάμιες, ψωμί, ζυμαρικά, γλυκά του κουταλιού, κρασί κ.λ.π.) παράγονται από την οικογένεια (βλ. Πίνακας 5, στήλες Α-ΣΤ. Πίνακας 6, στήλες Α-Γ. Πίνακας 7, στήλες Β, Δ, ΣΤ. Πίνακας 8, στήλες Δ, ΣΤ, Ζ).

***Πρωτογενείς κριτήρια και γεύσεις.**

Οι αισθήσεις (όραση, αφή, δοκιμή), ως αποτέλεσμα μακρόχρονης «εμπειρίας», αποτελούν τα βασικά κριτήρια για τον εντοπισμό της ποιότητας και την ποιοτική διαβάθμιση των τροφίμων (βλ. Πίνακας 2, στήλες Α,Β,Γ,Δ).

***Κοινωνικές σχέσεις και δίκτυα**

Τα προϊόντα που παράγονται στην οικογένεια ή την περιοχή (βλ. φέτα, κρέας, κ.λ.π.) αγοράζονται από φορείς της τοπικής παραγωγής (κρεοπώλες, τυροκομεία, κ.λ.π.) επειδή εξασφαλίζουν διαμέσου της γνώσης οικειότητα, της γνωριμίας ή της εμπιστοσύνης την ποιότητα και τη σχετική ασφάλεια (βλ. Πίνακας 3, στήλη Α. Πίνακας 4, στήλες Α- ΣΤ).

***Εμπορευματικά προϊόντα και αγορά**

Τα προϊόντα που δεν παράγονται στην περιοχή και έχουν κάποια συμβολική αξία (βλ. ενδεικτικά κασέρι, γραβιέρα, λουκάνικα, ζαμπόν, μπέικον, σάλτσες, μακαρόνια, μαρμελάδες κ.λ.π.), δηλαδή υπάρχουν στην αγορά σε «ποικιλία», αγοράζονται από το μπακάλικό και κυρίως το σούπερ μάρκετ (βλ. Πίνακας 3, στήλες Β,Γ,Δ, Πίνακας 5,

στήλη Ζ. Πίνακας 6, στήλη Δ, Πίνακας 8, στήλη Ε, Πίνακας 9, στήλες Γ, Δ, ΣΤ, Ζ). Για τα προϊόντα αυτά και ειδικότερα για το αν είναι ποιοτικά ή ελληνικά δεν δραστηριοποιούνται οι εμπειρίες και οι πρωτογενείς γεύσεις αλλά οι κοινές απόψεις περί υγείας ή ελληνικότητα (βλ. Πίνακας 1, στήλες Ε,ΣΤ).

Εμφυλοι ρόλοι

Η αγορά των τροφίμων στην πλειονότητα των περιπτώσεων γίνεται από τη γυναίκα (βλ. Πίνακα 10).

β) Οι επιχειρηματίες γυναίκες με βάση τον κλάδο ενασχόλησης.

Οι πίνακες που προέκυψαν με βάση τη διάκριση των γυναικών κατά κύρια δραστηριότητα (γλυκά, ζυμαρικά, οινοποιία ελαιουργία, τυροκομία, κ.λ.π.) δείχνουν τις ίδιες κύριες τάσεις με τους ανωτέρω πίνακες που δεν έλαβαν υπόψη τις επιμέρους δραστηριότητες.

Συνοψίζοντας, τα κριτήρια επιλογής των τροφίμων καθώς και οι αξιολογήσεις για την ποιότητα και τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους καταδείχνουν το σημαντικό βάρος του κοινωνικού στρώματος (πρωτογενείς γεύσεις), των στρατηγικών της οικογένειας (ιδιοπαραγωγή), της ποικιλότητας των τοπικών δικτύων (συγγενείς, γνωστοί) και της κυριαρχίας των έμφυλων διακρίσεων. Από πρώτη άποψη τα συμπεράσματα αυτά βεβαιώνουν μια σειρά κοινές εμπειρίες ή ερευνητικά αποτελέσματα σχετικά με τα συστήματα διατροφής των επαρχιακών κοινωνιών.

Ωστόσο, αξίζει να διερωτηθούμε: τα κοινωνικά αυτά πεδία (οικογένεια προέλευσης, οικογένεια προορισμού, επιχείρηση) ποιες επιμέρους, συνειδητές ή ασυνείδητες, αντιλήψεις, παραστάσεις και πρακτικές συνεπάγονται για τη γυναίκα όχι μόνο ως παραγωγό ή καταναλώτρια τροφίμων αλλά ως κοινωνικό υποκείμενο ενός ορισμένου «οδοιπορικού» (κόρη, σύζυγος, μητέρα, νοικοκυρά, επιχειρηματίας) μέσα στο οποίο αλλάζουν συστηματικά οι κοινωνικές χρήσεις και σημασίες της τροφής και της διατροφής, για την ίδια σε σχέση με τον εαυτό της, την οικογένεια και το κοινωνικό περιβάλλον.

Το ερωτήματα αυτά αποτέλεσαν το βασικό κίνητρο για την διενέργεια μιας συμπληρωματικής ως προς τη στατιστική προσέγγιση ποιοτικής ερευνητικής προσέγγισης. Στη βάση ημικατευθυνόμενων συνεντεύξεων με γυναίκες επιχειρηματίες από το συνολικό δείγμα η κοινωνιολογική και ανθρωπολογική αυτή προσέγγιση αναζητά τις αλλαγές στις σημασίες και τις χρήσεις της διατροφής στο πέρασμα από την κόρη στη σύζυγο και από τη νοικοκυρά στην επιχειρηματία.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

4. Μεθοδολογία της έρευνας

4.1. Το στάδιο της προέρευνας.

Η προέρευνα ως επαφή με την τοπική κοινωνία είχε ως σκοπό να κατανοήσουμε τις διαφοροποιήσεις του κοινωνικού, διανοητικού και συμβολικού περιβάλλοντος των γυναικών, να αξιολογήσουμε την προσληψιμότητα ερωτήσεων που επρόκειτο να χρησιμοποιήσουμε (Kaufman 1996: 38-39, Blanchet 1992: 43). Η έρευνά μας στη διερευνητική της φάση, περιέλαβε 5 ελεύθερες συζητήσεις με γυναίκες επιχειρηματίες τροφίμων (από το δείγμα των γραπτών ερωτηματολογίων). Τα αντικείμενα των συζητήσεων κινήθηκαν γύρω από θέματα που βοηθούσαν στην πολύπλευρη προσέγγιση και κατανόηση του κοινωνικού τους περιβάλλοντος. Η προσέγγισή μας αυτή αρκετά εύχρηστη στις εμπειρικές κοινωνιολογικές έρευνες που καταλήγουν σε συνεντεύξεις (Δαμιανάκος 1997: 237) έχει το ουσιαστικό προνόμιο να μην αντιμετωπίζει το λόγο των ατόμων ως μια μοναδική σειρά από διαδοχικά και αυτάρκη γεγονότα σε σχέση με ένα «υποκείμενο» αλλά ως «κοινωνική τροχιά» ανάμεσα σε διαφορετικές θέσεις που το άτομο κατέχει στον κοινωνικό κόσμο (Μπουρντιέ 2000c: 138, Bourdieu 2002: 480).

4.2. Η συζήτηση των εννοιών

Από τις μέχρι τώρα συνοπτικές αλλά ενδεικτικές αναφορές στα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της περιοχής έρευνας και των γυναικών επιχειρηματιών μπορούμε να σκιαγραφήσουμε το πέρασμα από την οικογενειακή παραγωγή ή «οικιακή οικονομία» στην εμπορική παραγωγή. Με άλλα λόγια πρόκειται για το πέρασμα από το *habitus* (αντιλήψεις, παραστάσεις, πρακτικές) της «νοικοκυράς» στο *habitus* της «επιχειρηματία» και από το κοινωνικό πεδίο της «οικογένειας» σε αυτό της «επιχείρησης». Τους μετασχηματισμούς αυτούς στις σημασίες και τις πρακτικές των γυναικών θα προσεγγίσουμε με έννοιες που εντοπίζονται κυρίως στο έργο του Π. Μπουρντιέ. Σύμφωνα με τον γάλλο κοινωνιολόγο το *habitus* ορίζεται ως ένα σύστημα λιγότερο ή περισσότερο συνειδητών διαθέσεων που αποκτήθηκαν από άρρητη ή ρητή μαθητεία σε ένα ορισμένο κοινωνικό περιβάλλον και οι οποίες ως ένα σύστημα θεμελιακών αρχών δίνουν το αίσθημα της ενότητας του τρόπου ο οποίος συνδέει τις αντιλήψεις και τις πρακτικές ενός ατόμου ή μιας κοινωνικής ομάδας

(Μπουρντιέ 1999: 70, Μπουρντιέ 2000c: 21).⁵⁵ Οι πρακτικές αυτές νοούμενες ως κοινωνικά θεσμισμένες στην περίπτωση της μελέτης μας αφορούν την οικογένεια προέλευσης, το σχολείο, το γάμο, την επιχείρηση, κ.λ.π. και σκοπεύουμε να τις ερμηνεύσουμε εξετάζοντας τα επιμέρους αυτά στάδια ως *κοινωνικά πεδία* (Bourdieu 1998a: 60). Στα πεδία αυτά τα οποία αρθρώνουν, συνειδητά ή ασυνειδητά, το «κοινωνικό οδοιπορικό των γυναικών» μαζί με τις αδράνειες και τις αντιστάσεις (νοοτροπίες, συνήθειες, κ.λ.π.) αρθρώνονται και μια σειρά «στρατηγικές». Πρόκειται για ένα σύνολο φαινομενικά πολύ διαφορετικών πρακτικών μέσω των οποίων τα άτομα, συνειδητά ή ασυνειδητά, επιδιώκουν να νομιμοποιήσουν τη θέση τους σε ένα πεδίο ή να βελτιώσουν τη θέση τους στην κοινωνική δομή (Μπουρντιέ 2000: 168, Bourdieu 2002: 179). Στην ανωτέρω δυναμική οι *κυρίαρχες ιδεολογίες* μιας εποχής (πρότυπα ζωής, εργασίας, γάμου, αισθητικής, κοινωνικής ανόδου, κ.λ.π) παίζουν σημαντικό ρόλο γιατί κινητοποιούν συνειδητές μορφές επιλογών, κοινωνικής δράσης και συμμετοχής στα σχετικά διακυβεύματα (Λίποβατς 1998: 69). Με άλλα λόγια η παρασκευή, η κατανάλωση και η δεξίωση της τροφής από τη γυναίκα, σε «οικογενειακό» ή «επιχειρηματικό» πλαίσιο, θεωρούμε ότι μπορεί να κατανοηθεί και να ερμηνευτεί ως το σύνθετο αποτέλεσμα των σχέσεων ανάμεσα στις κυρίαρχες πολιτικές, τα κοινωνικά πεδία, τις στρατηγικές και τα *habitus*, όπως αυτά αρθρώνονται σε μια ορισμένη ιστορική περίοδο, κοινωνία και ανθρωπογεωγραφική ενότητα.

4.3. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις

Είναι γνωστό ότι η κοινωνιολογική έρευνα με συνέντευξη χρησιμοποιείται σε όλους τους τομείς της κοινωνιολογίας και τα είδη της διαφοροποιούνται ανάλογα με τα

---

⁵⁵ Ανάλογη ερμηνευτική σημασία φαίνεται να έχει από την ιστορική σκοπιά και η έννοια των *νοοτροπιών* καθώς εκφράζει το σημείο σύζευξης του ατομικού με το συλλογικό, του μακρού χρόνου με το χρόνο της λιτότητας, του ασύνειδου με το εμπρόθετο, του δομικού με το συγκυριακό, του περιθωριακού με το γενικό (Le Goff 1975: 330-331). Σε ό,τι αφορά τη μελέτη μας μπορούμε να πούμε ότι τα *habitus* της «νοικοκυράς» στο *habitus* της «επιχειρηματία» μπορούν να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν, σε επαρκή βαθμό, με τη συνθετική χρήση των εννοιών του *habitus*, του έθους και των νοοτροπιών: η νοοτροπία ως έννοια μπορεί να θεωρηθεί ανάλογη με το έθος (Λίποβατς 1998: 68).

αντικείμενα της έρευνας (Michelat 1975: 230). Σε ό,τι αφορά την ημι-κατευθυνόμενη συνέντευξη, τα πλεονεκτήματα της μεταξύ των άλλων εντοπίζονται στο γεγονός ότι ο τρόπος και η σειρά που τίθενται οι ερωτήσεις, αναφορικά με το πλαίσιο της έρευνας, «διευκολύνει» την παραγωγή και αξιοποίηση συμπτωματικών πληροφοριών σχετικών με την κουλτούρα των ατόμων και των μηχανισμών που κυριαρχούν στη διαμόρφωσή της (Blanchet 1992: 40-41, Michelat 1975: 231, Φίλιας 1977: 132-133, Δαμιανάκος 1997: 272). Οι τελικές συνεντεύξεις με τις γυναίκες επιχειρηματίες έγιναν αποκλειστικά από το συγγραφέα της παρούσης έρευνας, το καλοκαίρι του 2006 με ηχητική εγγραφή και σε χώρους και χρόνους που οι γυναίκες θεωρούσαν πιο οικείους ή πιο «ασφαλείς».

4.4. Τα ερευνητικά ερωτήματα

Οι γυναίκες που επιθυμούν ή αναγκάζονται να δημιουργήσουν μια επιχείρηση τροφίμων ποιο «κοινωνικό οδοιπορικό» ακολουθούν από την παιδική τους ηλικίας και το σχολείο μέχρι το γάμο και την έναρξη της επιχείρησης;

Ποια είναι τα οικονομικά και κοινωνικά τους προβλήματα σε σχέση με την οικογένεια, το κοινωνικό και επαγγελματικό περιβάλλον κατά τη διαδικασία της δημιουργίας της επιχείρησης και μετά από αυτή;

Ποιες είναι οι εικόνες που διαθέτουν για τον εαυτό τους και τους άλλους και πως αυτές διαμορφώνουν τις αδράνειες ή τις αντιστάσεις σε σχέση με το παρόν και το μέλλον τους;

Πόσο επηρεάζει τις αντιλήψεις και τις πρακτικές τους η «κρίση» ή η «ζήτηση» στα προϊόντα τους;

Τελικά, ποια είναι η δυναμική των «επιχειρηματιών γυναικών» στο πλαίσιο μιας νέας και μεταβαλλόμενης αγροτικής ανάπτυξης που επιχειρεί να επιλύσει τα μεγάλα προβλήματα των αγροτικών κοινωνιών και παράλληλα να διαμορφώσει τα νέα «επιχειρηματικά» ή «βιώσιμα» υποκείμενα της λεγόμενης «κοινωνίας της υπαίθρου»;

4.5. Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων

Στη διάρκεια των συνεντεύξεων μια σειρά ανάγκες που προέκυπταν από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των γυναικών, του χώρου συνέντευξης, της οικειότητας, κ.λ.π. μας υποχρέωναν να αλλάξουμε τόσο τη σειρά της διατύπωσης των ερωτήσεων όσο και τη διάρκεια της συζήτησης, τις επαναλήψεις ή τις διευκρινήσεις. Ωστόσο σε όλες τις συνεντεύξεις προσπαθήσαμε να διατηρήσουμε το βασικό πλαίσιο του χρόνου (μία

ώρα) καθώς και των θεμάτων και των ερωτήσεων που περιλαμβάνονται στο κατωτέρω «μνημόνιο».

Ποιες ήταν οι βασικές παραγωγικές εργασίες στην οικογένεια προέλευσης, ποιος τις έκανε, και ποια σχέση είχαν με την προμήθεια, την επεξεργασία και την κατανάλωση της τροφής;

Ποιες ήταν οι κοινωνικές σχέσεις και ανταλλαγές με το περιβάλλον (γιορτές, επισκέψεις, κ.λ.π.) και ποιος ο ρόλος σ'αυτές των μελών της οικογένειας;

Ποιες ήταν οι βασικές σημασίες και οι πρακτικές της «μαθητείας στη γιαγιά και τη μητέρα σε σχέση με τις τροφές και το ρόλο της «νοικοκυράς»;

Ποιες οι συμβολικές σχέσεις και η «μαθητεία» μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, μικρών και μεγάλων αδελφών, «πρώτων» και «τελευταίων»;

Ποια η σχέση με το σχολείο (διακοπή, συνέχιση, σπουδές);

Ποιοι ήταν οι χώροι, οι τρόποι και τα κριτήρια γνωριμίας με το σύζυγο;

Στη νέα οικογένεια και κυρίως στο επίπεδο της τροφής (προμήθεια, επεξεργασία, κατανάλωση, δεξίωση, αξιολόγηση, κ.λ.π.) ποιες ήταν οι σχέσεις με την πεθερά/πεθερό, το σύζυγο, τα παιδιά και τον κοινωνικό περιβάλλον (επισκέψεις, γιορτές);

Μετά την έναρξη της επιχείρησης ποιές οικονομικές, κοινωνικές και συμβολικές σχέσεις διατηρήθηκαν ή άλλαξαν σε τόσο στο επίπεδο της διατροφής και των κοινωνικών σχέσεων όσο και στο επίπεδο των αναγκών και των προσδοκιών της ίδιας της γυναίκας;

Ποιες είναι οι προσδοκίες για το μέλλον των παιδιών και τη «διαδοχή» της επιχείρησης», της κοινωνίας και των επισκεπτών;

Ποιες είναι οι βασικές σημασίες και τα κριτήρια που αρθρώνονται γύρω από το παραδοσιακό, το τοπικό, το υγιεινό ή το ελληνικό διατροφικό προϊόν όταν αυτό αγοράζεται από την αγορά;

Σε ό,τι αφορά το πρόβλημα του αριθμού των συνεντεύξεων που έπρεπε να συγκεντρωθούν για τη νομιμοποίηση της εξαγωγής κάποιων γενικότερων συμπερασμάτων αντιμετωπίστηκε με τη λύση που έχει προτείνει ο D.Bertaux, δηλαδή τον «πληροφοριακό κορεσμό». Σύμφωνα με αυτή την αρχή μπορούμε να θεωρήσουμε ότι έχουμε ικανοποιητικό αριθμό συνεντεύξεων, ένα ικανοποιητικό σώμα δεδομένων, όταν οι επιπλέον συνεντεύξεις δεν προσθέτουν κάτι νεότερο ή διαφορετικό σε σχέση με τις πληροφορίες που ήδη διαθέτουμε (Δαμιανάκος 1997: 273). Με βάση το ανωτέρω κριτήριο πραγματοποιήθηκαν συνολικά 12 συνεντεύξεις

και οι οποίες ηχογραφήθηκαν. Στη συνέχεια οι συνεντεύξεις μεταγράφηκαν από την ηχητική μορφή σε γραπτό κείμενο με επίγνωση του γεγονότος ότι οι δυνατότητες της γραπτής σε σχέση με την προφορική και τη σωματική γλώσσα περιορίζουν σημαντικά ή καταργούν μια σειρά καταστάσεις όπως εκείνες της ειρωνείας, της χειρονομίας, κ.λ.π. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι περιορισμοί από την απάλειψη χάριν ανωνυμίας των κύριων ονομάτων και των ονομάτων των κοινοτήτων.

4.6. Ανάλυση και παρουσίαση του εμπειρικού υλικού

Η επιλογή της «θεματικής ανάλυσης περιεχομένου» παρά την εκτεταμένη κοινωνιολογική της χρήση (Λαμπίρη–Δημάκη 1990: 75, Φραγκουδάκη: 196-7, Σακαλάκη 1984: 61) επικεντρώνεται κυρίως στην ανάδειξη της «κεντρικής τάσης» η οποία εμφανίζεται σαν απλό άθροισμα ατομικών γνώμων, που έχουν αποσπαστεί από τις πραγματικές καταστάσεις.

Από την πλευρά μας στη συγκεκριμένη εργασία θεωρούμε ότι η ερμηνευτική κατανόηση και αιτιακή εξήγηση των αντιλήψεων, των αναπαραστάσεων και των πρακτικών των «γυναικών επιχειρηματιών», των οποίων ο λόγος εκπαιδευτικά και κοινωνικά συγκροτείται και εκφράζεται σε μια γλώσσα «τοπική», κατάμεστη ιδιωτισμών, νευμάτων, χειρονομιών, σωματικών εκφράσεων, κ.λ.π. δεν μπορεί να περιοριστεί στη «θεματική ανάλυση περιεχομένου». Ο λόγος των γυναικών μπορεί να κατανοηθεί πληρέστερα σαν ένα είδος «κοινωνικού οδοιπορικού», «μετάβασης» ή «αλληλεπίδρασης» ανάμεσα στα κοινωνικά πεδία που προσδιορίζουν τις βασικές όψεις της τοπικής κοινωνίας πριν και μετά το γάμο και την έναρξη της επιχείρησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

5. Τα ευρήματα: Παρουσίαση, σχόλια, συμπεράσματα

5.1. Όψεις του οικονομικού, κοινωνικού και συμβολικού περιβάλλοντος της οικογένειας προέλευσης.

5.1.1. Παραγωγικές δραστηριότητες και εισοδήματα.

Οι γυναίκες του ερευνητικού μας δείγματος προέρχονται από αγροτικούς χώρους, μικρές κοινότητες στις οποίες τα βασικά προϊόντα παραγωγής και διατροφής εγγράφονται περισσότερο στις διαδικασίες της λεγόμενης «αυτοκατανάλωσης» και της ανταλλαγής σε τοπική κλίμακα και λιγότερο στο εμπόριο. Τα περιορισμένα εισοδήματα και οι συγκυριακές δυσκολίες οδηγούν συχνά τόσο τις γυναίκες όσο και τους άνδρες σε εποχικές ή περιοδικές σχέσεις «μεροκάματου».

«...ο πατέρας μου δούλευε εποχιακά, η μητέρα μου στις ελιές....ήμασταν πολυμελής οικογένεια με 7 παιδιά μέσα στην οικογένεια....είχαμε τα πάντα παραγωγή δική μας δεν αγοράζαμε, εκτός εγώ πήγαινα ρέγκα, σαρδέλες, ζάχαρη, καφέ τα άλλα τα είχαμε όλα δική μας παραγωγή..» (Κωνσταντίνα)

«...οι γονείς μου ήταν αγρότες. Ο μπαμπάς μου λίγο με το ψάρεμα αλλά το κύριο επάγγελμα τους όμως είναι αγρότες...» (Αντωνία)

«ο πατέρας ζώα, αγελάδια, μοσχάρια, κατσίκια, χοιρινά ότι μέσα στο σπίτι (Ερ: Η μητέρα σας με τι ασχολιόταν;) Με τις εξωτερικές δουλείες τον χειμώνα στο ελαιομάζεμα και το καλοκαίρι στον θέρο και σε άλλες δουλείες στις εξωτερικές και με σπίτι..» (Μηλιά)

«...ψαράς ήταν ο πατέρας μου, ψάρευε μόνο με δίχτυα, παραγάδια έριχνε λίγες φορές . Όταν παντρευτήκανε με τη μαμά μου ταξίδεψε και ένα χρονικό διάστημα με ανεμότρατες, δηλαδή έφευγε από την Μονεμβασία για 5 μήνες έφτανε μέχρι Αφρική κάτω, ψαρεύανε και επιστρέφανε πάλι..... Η μαμά μου; Τα πάντα. Μεροκάματα σε κρεμμύδια, σε αρακά, ελιές, πατάτες, δεν είχαμε δικά μας απλά πήγαινε όπου έβρισκε μεροκάματο...η μαμά δούλευε και στα εστιατόρια και στην κουζίνα πάντα, δεν άφηνε δηλαδή μεροκάματο, δεν ήταν μόνο αγροτικά, οι δουλείες της ήταν πάντα μεροκάματο..(Ερ: Ο παππούς και η γιαγιά με τι ασχολιόταν;) Συνήθως είχανε

περιβόλι, φυτεύανε ντομάτες, πατάτες όλα αυτά και καμία φορά τα έφερναν και τα πουλούσαν...» (Μαρία)

«...ο πατέρας μου ήταν οικοδόμος, είχαμε τη γιαγιά τον παππού με τους οποίους μέναμε μαζί, δουλεύανε κι' αυτοί οικοδομικά ο παππούς...Ε και μεγαλώσαμε. Η μητέρα μου δεν είχε ασχολία, ήταν στο σπίτι. Είχαμε τις κότες μας, ένα τεράστιο κτήμα το οποίο είχε τις πορτοκαλιές του και είχε εκεί ασχολία και μαζί με τον μπαμπά τ' απόγευμα (Ερ:Είχατε ζώα; Ναι, πάρα πολλά. Κότες, γουρουνάκια, είχαμε μια κασίκα η οποία ήταν για μας, για το σπίτι μας...» (Δέσποινα)

«οι γονείς μου ήταν αγρότες, παρήγαγαν, σιτάρι, κρασί, λάδια Η μητέρα δουλειές στο σπίτι, κέντημα, αργαλειό.....» (Κυριακή)

«...ο μπαμπάς μου είχε ταξί, η μαμά μου ήτανε αγρότισσα αλλά ήξερε και μοδίστρα, αγροτικές δουλειές δηλαδή και μοδίστρα (Ερ: Είχατε καθόλου αγροτική παραγωγή;) Είχαμε ναι, αλλά όχι για εμπόριο για το σπίτι μας, είχε 2 κασικούλες, είχε τις κότες σπέρνανε καλαμπόκι για τις κοτούλες, σιτάρι για να κάνουνε το αλεύρι τους για το ψωμί. Και σταφύλια είχαμε, αμπέλια, σταφύλια, το δίνανε το σταφύλι σε μούστο το πατάγαμε θυμάμαι, αυτά μόνο όχι μεγάλη παραγωγή, ότι περίσσευε...(Παναγιώτα 1)

«...είμαι από ένα μικρό χωριό, γύρω στους διακόσιους κατοίκους. Είμαστε αγρότες, με ντομάτες και αυτά τα κηπευτικά και ο πατέρας μου ήταν και οικοδόμος (Ερ: Ζώα είχατε;) Είχαμε μόνο γίδες και αρνιά, τίποτα άλλο. Για οικογενειακής χρήσης, τίποτα άλλο, όχι εμπορεύσιμες..» (Παναγιώτα 2)

5.1.2. Κοινωνικές σχέσεις και ανταλλαγές.

Το κοινωνικό περιβάλλον της οικογένειας των γυναικών χαρακτηρίζεται από σχέσεις και ανταλλαγές, επισκέψεις και γιορτές μεταξύ συγγενών. Σε κάθε περίπτωση, ανάλογα με τη γιορτή, (αργία, τοπική, θρησκευτική, ονομαστική), την εποχή του έτους και κυρίως με το κοινωνικό και συμβολικό επίπεδο των «καλεσμένων» (συγγενείς, περαστικοί, επισκέπτες, καλεσμένοι) αλλάζουν σημαντικά τόσο τα υλικά και οι τεχνικές των φαγητών όσο και οι τρόποι δεξίωσης. Ανάλογα διαφοροποιούνται και οι ρόλοι της γυναίκας-συζύγου-νοικοκυράς-μητέρας χωρίς ωστόσο να επηρεάζουν την έμφυλη και συχνά ηλικιακή δομή των ρόλων. Σε ότι αφορά τα υλικά της διατροφής κυριαρχούν τα ζυμαρικά, τα διάφορα

παρασκευάσματα με βάση το κρέας, το τυρί, τα νωπά εποχικά προϊόντα και ορισμένα σπιτικά γλυκά, κυρίως από καρπούς της περιοχής.

«...όταν γιορτάζαμε, έπρεπε να έρθει όλο το σοι στο σπίτι μας, να πάμε εμείς, είχαμε σφακτό, θα το δίναμε σε όλη την οικογένεια, τα αδέρφια και αυτοί όταν κάνανε το ίδιο πράγμα ...» (Κωνσταντίνα)

«...καλούσαμε συγγενείς, τ'αδέρφια του πατέρα μου που ερχόντουσαν στις γιορτές, στα πανηγύρια...(Ερ:Τί άλλαζε όταν είχατε καλεσμένους;) Τι άλλαζε...Βάζαμε το καλό τραπεζομάντιλο, βάζαμε τα καλά πηρούνια, εντάξει κάναμε περισσότερα φαγητά, θα κάναμε και κάτι άλλο...(Αντωνία)

«...περιμέναμε τον θείο μας τον Μήτσο να έρθει από την Αθήνα, πρώτος ξάδελφος του πατέρα μου, να έρθει να φάμε..φτιάχναμε κόκορα χωριάτικο με μακαρονάδα, χονδρό μακαρόνι, καγιανά με τυρί, τυρί ντόπιο τηγανητό με αυγά, σύγκλινο και λουκάνικο, κάπαρη, γουλάκια, τουρσί, αυτά υπήρχανε τότες, το χειμώνα από τον κήπο, λαχανόπιτες του τηγανιού....(Ερ: Πως τον σερβίρατε τον θείο και την θεία;) Το να υποδεχθείς κάποιον στο σπίτι ήτανε θέμα πώς να το πω τώρα, θέμα καλαισθησίας, διότι από τον τρόπο που θα τον σερβίριζες θα τον περιποιόσουν θα έβγαζε και ο άλλος την γνώμη του, θα σε χαρακτήριζε, θα έλεγε τι νοικοκυρά, τι ωραία που σερβίριζε, όλα αυτά σήμερα που λείπουνε....Ετοιμάζαμε το φαγητό, στρώναμε πάντα τραπεζομάντιλο λευκό και πετσέτα, πιρούνια, μαχαίρια, το ψωμάκι, το τυράκι, τη σαλατούλα και περιμέναμε με μεγάλη αγωνία και με μεγάλο ενθουσιασμό να του πούμε περάστε, καθίστε...» (Μηλιά)

« ... Πάντα καλούσαμε, δηλαδή και από τους συγγενείς μας που ερχόντουσαν κάθε Σάββατο, τους έφτιαχνε η μάνα μου σπανακόπιτα, γκόγκες, και ερχόντουσαν όλοι και έλεγαν ,αχ! τι ωραία θα φάμε έχει η Σοφία σπανακόπιτα ξέρω 'γω σήμερα...Κατ' αρχήν όταν περιμέναμε κάποιον που θα 'ρθει κανονίζαμε ας πούμε το μενού από πριν να δούμε τι θα βάλουμε, αν ξέραμε και τι τους αρέσει. Φτιάχναμε ένα δυο παραδοσιακά και θα φτιάξουμε και κάποια φαγητά που είναι τα πιο ... εντάξει τι να σας πω τώρα, κρέας ας πούμε κοκκινιστό...(Ερ: Όταν έρχονταν οι ξένοι είχατε άλλα σερβίσιά;) Ναι, τα πιο επίσημα που είναι για αυτούς που έρχονται, ε βέβαια πάντα

υπάρχει, εγώ πιστεύω πως σε κάθε νοικοκυριό πάντα υπάρχει και το πιάτο και το ποτήρι τα διαφορετικά...» (Χρυσούλα)

«...πολλά τραπέζια στο σπίτι. Πάμπολλα, από νομάρχες μέχρι βουλευτές. Αφού ήτανε μες τα κοινά ο μπαμπάς... Ήταν πάντα λιτά, πάντως. Ένα φαγητό. Το τραπεζομάντιλο που μπορεί να φάει ο καθένας εδώ από υπουργό μέχρι οτιδήποτε είναι αυτό...» (Κυριακή)

«...οι άνθρωποι ήταν πολύ πιο απλοί, η περιοχή παραδοσιακή Μικρασιάτικη και η γειτονιά το ίδιο και οι φίλιες των γονιών μου πάλι Μικρασιάτες και είχανε αυτά τα γλεντάκια που κάνανε και το φαγητό που δεν ήτανε πολύ, αλλά είχε ποιότητα χωρίς να έχει ποσότητα μεγάλη... Δεν ήταν φαγητό, ήτανε το ακορντεόν που έπαιζε ο μπαμπάς πάντα και χορεύανε μ' αυτά ταγκό και τα λοιπά... Σ' ότι αφορά το φαγητό τους κάλυπτε τους καλεσμένους, τότε δεν ήθελες και ιδιαίτερη καλεστική σ' αυτούς τους ανθρώπους, με το τίποτα γινόταν ένα γλεντάκι στο σπίτι...» (Σοφία)

«...στο χωριό περισσότερο ερχόσανε 12 Δεκεμβρίου, του Αγίου Σπυριδώνος που είναι η γιορτή του μπαμπά μου, ή της Παναγίας τη γιορτή, περισσότερο ερχόταν ο κόσμος στις ανδρικές γιορτές... από αδέρφια, από φίλους, από πελάτες του μπαμπά μου που είχε στο ταξί, πολύς ο κόσμος, να βάλουμε το τραπέζι εκεί, να φτιάξουμε τη σαλάτα, να είναι έτοιμο το ψωμί κομμένο, τα κορίτσια, κορίτσια να μαθαίνουμε από μικρά, αυτό μας έκανε καλό, να βάζουμε τα πιρούνια στο τραπέζι, το μαχαίρι, το ποτήρι, το ψωμί πρώτα, τις σαλάτες μετά το φαγητό... (Ερ: Πως στρωνόταν το τραπέζι;) Το decor, ναι πηγαίναμε, δεν ξέραμε με τη σειρά πως γινόντουσαν τα πράγματα τότε αλλά μας έλεγε η μαμά, πηγαίνετε τα πιρούνια τα βάλανε; Μετρήστε πόσα άτομα είναι πρώτα με τα μάτια σας, ναι όχι με το δάχτυλο να δείχνετε, με τα μάτια σας και ελάτε να μου πείτε να σας δώσω τα πιρούνια, τα ποτήρια και σιγά, σιγά τα βάζαμε και ότι προλαβαίναμε παίρναμε μέσα από την κουζίνα, πηγαίναμε μέσα στο καθιστικό, δεν πηγαίναμε με τη σειρά, αλλά το τελευταίο ήταν το φαγητό... (Ερ: Για τους φιλοξενούμενους είχατε ειδικά σερβίτσια και τραπεζομάντιλα;) Έβγαζε και τα καλά της σερβίτσια στην αρχή η μαμά μου... ο μπαμπάς μου είχε πολλές γνωριμίες και με δικηγόρους και με γιατρούς...» (Παναγιώτα 1)

«...συγκεντρωνόταν συγγενείς, φίλοι, πιο πολύ σε γιορτές. Τις χριστιανικές γιορτές, Χριστούγεννα, Πάσχα, τη γιορτή του μπαμπά μου...(Ερ: Πως ετοιμαζόσαστε;) Ε είχαμε διαφορετικό σερβίτσιο, το καλό σερβίτσιο που λέγαμε εμείς, το καλό τραπεζομάντιλο, το καλό τραπέζι, να παρουσιάσει ένα ωραίο πιάτο... δεν το άφηνε έτσι απλά, ένα κομμάτι κρέας πάνω στο τραπέζι να το φάνε. Το παρουσίαζε ωραία. Καθαριότητα στο σπίτι της, πάντα πρόσεχε να είναι καθαρό το σπίτι της και γευστικό φαγητό...(Ερ: Ο πατέρας τί έκανε σε αυτές τις συγκεντρώσεις;) Μοίραζε το κρασί, ασχολιότανε με τα ποτά...» (Σταυρούλα)

«...φίλους, γνωστούς, ξαδέλφια, ο πατέρας μου καλούσε και πολλούς ξένους, γιατί φτιάχναμε παστό και όταν ερχόντουσαν βγάζαμε και παστό με αυγά .....(Ερ: Κάνατε κάτι ξεχωριστό για τους καλεσμένους;) Όχι όπως βρισκόμασταν, όπως μας έβρισκαν οι ξένοι έτσι ήθελαν να φάνε, στο ίδιο τραπέζι...Εντάξει τραπεζομάντιλο εννοείται ότι στρώναμε αλλά σερβίτσια τα κανονικά δεν είχαμε και πολλά, επειδή είμαστε και φτωχή οικογένεια, εκείνα που είχαμε, μ' εκείνα τρώγαμε...» (Παναγιώτα 2).

5.1.3. Εμφυλες και ηλικιακές δομές στη διαδικασία του φαγητού.

Πέρα από τις γιορτές και τις κοινωνικές σχέσεις και στην καθημερινότητα οι ρόλοι μεταξύ των ηλικιών και των δύο φύλων στο πλαίσιο της οικογένειας και στο επίπεδο του «καθημερινού φαγητού» παραμένουν άνισοι. Οι άνδρες όχι μόνο δεν μαγειρεύουν, δεν σερβίρονται, δεν βοηθάνε σε ό,τι αφορά την κουζίνα αλλά και επιβάλλουν τα δικά τους γούστα στο σύνολο της οικογένειας. Κάποιες σχέσεις με την εξοικονόμηση του κρέατος εντάσσονται περισσότερο στον ανδρικό κόσμο της κτηνοτροφίας, του «κυνηγιού» και της «παρέας» και λιγότερο στον κόσμο της οικογένειας και του φαγητού.

Ο πατέρας και η μητέρα

«(Ερ: Ο πατέρας σου μαγειρεύει;) Όχι. Τίποτα. Ο μπαμπάς μου δεν ξέρει τίποτα, όχι (Ερ:Πως το εξηγείς;) Εεεε το εξηγώ είναι θέμα, νομίζω θέμα του σπιτιού, δεν έμαθε από την οικογένεια μέσα. Ήταν εκείνα τα χρόνια τα πράγματα διαφορετικά, ότι μαγειρεύει η γυναίκα, ο άντρας δεν ασχολιόταν καθόλου... έτσι πιστεύω...δηλαδή ότι έβλεπα και απ'τον μπαμπά μου δηλαδή ο μπαμπάς μου το πιάτο του δεν το πιανε να το πάει εκεί πέρα στο νεροχύτη ....» (Αντωνία)

«...(Ερ:Ποιός φρόντιζε για το κρέας;) Ο πατέρας μου ήτανε από μικρός, είχε και ο πατέρας του πρόβατα, και ξέρουνε τα κρέατα, τα σφάζουν, ξέρανε ποιο είναι το φρέσκο το κρέας, σε ποια μεριά ήτανε το πιο φρέσκο, έτσι το πιο μαλακό, δηλαδή ξέρουν όλα τα μέρη και του κρέατος...» (Χρυσούλα)

«...(Ερ:Ο παππούς μαγείρευε;) Όχι, ο παππούς καθόλου, α! ο παππούς ούτε φαί στο πιάτο του να φάει δεν έβαζε, ήτανε λίγο έτσι ιδιόρρυθμος ο παππούς, η γιαγιά μου όμως ...» (Μαρία)

«...(Ερ: Ο πατέρας σου μαγείρευε;) Ε, ο πατέρας μου σπανίως. Όχι ότι δεν ανακατευότανε. Για παράδειγμα ήμουνα πολύ μικρή όταν η μαμά αρρώστησε και έπρεπε να κάτσει στο κρεβάτι. Ο μπαμπάς δεν τα κατάφερνε ας πούμε...» (Δέσποινα)

«...(Ερ: Ο πατέρας σου ασχολιόταν με τη μαγειρική;) Ποτέ, καθόλου. Παραδοσιακός Μικρασιάτης. Έξω στη δουλειά πάντα, αφέντης στο σπίτι και...αυτό που λένε...η καλή νοικοκυρά είναι δούλα και κυρά στο σπίτι, αυτό που λέγαν οι Μικρασιάτες αυτό έκαναν και οι δύο. Η μία μάλλον στα παιδιά και ο άλλος έξω για να μην στερήσει κάτι από τα παιδιά και την οικογένεια. Με την κουζίνα καμία επαφή. Γευσιγνώστης μόνο, τίποτ' άλλο...» (Σοφία)

«...(Ερ: Ο πατέρας σου μαγείρευε;) Ο μπαμπάς μου ξέρει πατάτες τηγανητές, αυγό, μακαρόνια κοκκινιστά έτσι με σαλτσούλα και πατάτες κοκκινιστές στο τηγάνι. Μάλλον τάμαθε από τη μάνα του ήτανε και εργένης πολλά χρόνια...» (Παναγιώτα 1)

«...(Ερ: Ποιος μαγείρευε στο σπίτι;) Πιο πολλές φορές η μητέρα μου, εμείς όταν ήταν ανάγκη, όταν η μάνα μου ήταν άρρωστη ή δεν μπορούσε μαγειρεύαμε εμείς (Ερ: Ο μπαμπάς σας;) Όχι. Σπάνια. Έφτιαχνε σιφάδο λαγό. Ήταν κυνηγός και μας είχε μάθει το σημαντικότερο, πώς μπορούμε να φτιάξουμε το συκώτι του λαγού στο τηγάνι με αυγά...» (Παναγιώτα 2)

Τα αδέρφια, αγόρια και κορίτσια.

Οι διαφορές και οι ανισότητες σε ό,τι αφορά τους ρόλους των γονιών στις διαδικασίες της διατροφής απορρέουν από πιο εκτεταμένες παραδόσεις και κατηγορίες ιεράρχησης και διάκρισης των έμφυλων ρόλων. Η συμβολική δομή γύρω από το

«μοναχογιό», τον «πρωτότοκο», τη «μικρή» και την «μεγάλη» κόρη κ.ο.κ. προσθέτει να δικά της χαρακτηριστικά στα ζητήματα της «μαθητείας». Τα αγόρια συνήθως δεν προορίζονται για την κουζίνα, μεγαλύτερες αδελφές εκπαιδεύουν ή εξυπηρετούν τις μικρότερες αλλά και λειτουργούν για τα μικρότερα αγόρια και κορίτσια ως «μικρή μητέρα».

«...το παιδί, το παιδί, λέγανε, το σερνικό παιδί έπρεπε να έχει άλλη μεταχείριση, να μην κουραστεί, να μην κάνει, να έχει το ότι θέλει, να έχει εκείνο, να έχει το άλλο... (Ερ: Ο πατέρας μαγειρεύει;) Όχι, ο πατέρας μου ήτανε πολύ εργατικός, πολύ ήπιων τόνων, πολύ αυστηρός βέβαια με τον τρόπο του, κάθετος, μια φορά και τελευταία, δεν υπήρχε δεύτερη φορά. Όμως με την κουζίνα, με την μαγειρική, όχι ήταν όλο φερτίματα...» (Μηλιά)

«...Όταν παντρεύτηκα έμαθα να μαγειρεύω. Στη δεν μαγειρεύα κανονικά ήταν η μεγάλη μου αδελφή πιο μεγάλη στο σπίτι, εγώ όταν λείπανε μπορεί να ετοιμάζα κάτι για εμένα δεν είχα ασχοληθεί και πάρα πολύ αλλά όταν παντρεύτηκα όμως υπεύθυνη ήμουνα εγώ...» (Άννα)

«...Η γιαγιά καταρχάς τηγάνιζε πατάτες, θυμάμαι, του αδελφού μου. Ο αδελφός μου ήτανε παράξενο παιδί στα φαγητά, δεν έτρωγε. Και τί θα κάνουμε κάθε μέρα να φτιάξει τηγανιτές πατάτες, ήτανε δηλαδή στο τηγάνι το μεσημέρι μόνο για τον αδελφό μου. Ο αδερφός μου τα είχε όλα στο χέρι του, ήταν το αγόρι της οικογένειας. Ήταν το αγόρι, δεν ξέρω. Ο άντρας του σπιτιού» (Δέσποινα)

« Ο ένας μου αδελφός, ο δεύτερος δεν έμαθε τίποτα. Πιστεύω ότι ο καθένας μαθαίνει αυτά που θέλει και είναι και θέμα χαρακτήρος, οι χαρακτήρες γεννιούνται, πλάθονται μεν αλλά δε γεννιούνται...» (Κυριακή)

5.1.4. Σημασίες και πρακτικές κατά τη «μαθητεία» στη γιαγιά.

Τα μικρά κορίτσια στις γιορτές και την καθημερινότητα, αυθόρμητα ή υποχρεωτικά, «μαθητεύουν» δίπλα στη γιαγιά, που συνήθως ζει μαζί ή σε στενή σχέση με τους γονείς, τις βασικές πρακτικές και τα «μυστικά» της μαγειρικής και κυρίως τους ευρύτερους κανόνες της «νοικοκυροσύνης». Η γιαγιά έχοντας το δικό της σημαντικό ρόλο στην έμφυλη και ηλικιακή δομή της οικογένειας δεν αποτελεί μόνο ένα ιδιαίτερο κοινωνικό και συμβολικό κεφάλαιο

αλλά και έναν ορισμένο τρόπο αναπαραγωγής των «γυναικείων ρόλων» όπως αυτών της «νοικοκυράς», της «καλής κοπέλας», κ.ο.κ. Από την άποψη αυτή η γιαγιά διαθέτει όχι μόνο τα δικά της υλικά και τις συνταγές αλλά και τους δικούς της τρόπους αξιολόγησης και δεξίωσης.

«...η γιαγιά μου ήτανε πάρα πολύ καθαρή γυναίκα και νοικοκυρά σε όλα της έξω από το σπίτι μέχρι μέσα αυλές, τα πάντα ...από την πόρτα που ανοίγαμε μας μύριζαν οι μυρωδιές, τα ωραία, τα φαγητά της, το γιαχνί της που έλεγε, τσιγαρολάχανα και νόμιζες ότι έτρωγες κρέας, ενώ δεν είχε μέσα κρέας καθόλου, άντε καμιά φορά να είχε βακαλάο, σκέτα χόρτα, τα έβαζες στο πιάτο και έλεγες τι τρώω τώρα... δεν έμενα στην γιαγιά, πηγαίναμε με την μητέρα επίσκεψη, όμως έβλεπα τον αργαλειό της, έβλεπα τα κεντήματα της, το μπάλωμα της που έκανε...» (Κωνσταντίνα)

«...από τη γιαγιά μου, την μητέρα της μαμάς μου, η οποία μας μεγάλωσε αυτή περίπου, δεν μέναμε μαζί βέβαια αλλά μέναμε στο ίδιο χωριό, απ'αυτήν έμαθα και το ν'ανοίγω φύλλα και το κέντημα και το πλέξιμο και όλα....Ελάτε εδώ να μάθετε, με την ξαδέρφη μου, για να γίνετε καλές νοικοκυρές γιατί οι άντρες που θα σας πάρουν θα σας στείλουνε πίσω. Αυτή ήταν η κουβέντα της, ναι. Ναι, απ'τη γιαγιά μου έμαθα πολλά...» (Αντωνία)

«...η γιαγιά μου όταν ήμασταν μικρά και τα καλοκαίρια τα περνάγαμε στο χωριό πάντα μας έπαιρνε δίπλα και μας έλεγε, αυτό το κάνουμε έτσι, τις «γκόγκες» τις ανοίγουμε έτσι, χειροποίητες, βάζουμε αυτό το τυρί, έτσι τις κάνουμε, δηλαδή μας έλεγε όλη την διαδικασία και από μικρά τα κοιτάγαμε, και ξέραμε δηλαδή, και όπου πηγαίναμε δηλαδή, και έξω και τις κοιτάγαμε λέγαμε αχ! δεν είναι σαν της γιαγιάς μας αυτές...» (Χρυσούλα)

«...η γιαγιά θεώρησε ότι ήθελε να με κάνει μια πολύ καλή νοικοκυρά και άρχισε να με βάζει να ζυμώνω, να ανοίγω φύλλα, να φτιάχνουμε σπανακόπιτες, να φτιάχνουμε τα πάντα για να με μάθει να γίνω νοικοκυρά, βέβαια τώρα εντάξει ...(Ερ: Τι σήμαινε νοικοκυρά για την γιαγιά;) Να ξέρεις τα πάντα. Δηλαδή να ξέρεις να φτιάχνεις ντομάτα πελτέ, να τη λιώνεις με τα χέρια, να τη βάζουμε στις σακούλες, να τη σουρώνουμε, να τη βάζουμε στο φούρνο, τα πάντα, να κάνουμε, είχαμε κατσίκες να με μάθει να αρμέγω τις κατσίκες, να μου δείχνει, να πήζω τυρί.....(Ερ:Σε ποια φαγητά επέμενε η

γιαγιά να γίνεις καλή νοικοκυρά;) Συνήθως στις πίτες ήθελε η γιαγιά μου, δηλαδή έφτιαχνε η γιαγιά μου πάρα πολλές πίτες, είχε κολοκύθια από το περιβόλι της, χόρτα από τον κήπο και της άρεσε πάντα να φτιάχνουμε πίτες και τα τρώγαμε κιόλας γιατί ήταν ένα φαγητό που μας άρεσε....» (Μαρία)

«...Έλα'δω, έλα'δω, πού πας; Μην παίζεις, να μάθεις, δεν θα φύγεις από εδώ, θα'ρθεις εδώ να φτιάξουμε...χυλοπίτες, να φτιάξουμε τραχανά». Θυμάμαι το καλοκαίρι το σπίτι μας, πω, όλα εκεί τα κρεβάτια στρωνόντουσαν με σεντόνια, να τα απλώσουμε πάνω και μου έλεγε κάνε αυτό, κάνε εκείνο....» (Δέσποινα)

«... θυμάμαι πως κόβανε τις χυλοπίτες, τον παραδοσιακό τρόπο. Ανοίγαμε φύλλα, μαζευόντουσαν πολλές γυναίκες και έκοβαν τις χυλοπίτες στο σπίτι τους...η γιαγιά μου έκανε γλυκά. τα παραδοσιακά, τις δίπλες...(Ερ:Η γιαγιά σου γιατί σου τα μάθαινε όλα αυτά;) Να περάσει λογικά το μήνυμα της. Να μην ξεχαστούνε. Να περάσουνε τα παραδοσιακά γλυκά, όπως ας πούμε η δίπλα. Να μην ξεχαστεί με το χρόνο, να παραμείνει...» (Σταυρούλα)

5.1.5. Σημασίες και πρακτικές κατά τη «μαθητεία» στη μητέρα.

Παράλληλα, ανεξάρτητα ή και σε αντίθεση με τη γιαγιά η μητέρα από τη δική της θέση και αναπαραγωγική αρμοδιότητα ως προς το κοινωνικό και συμβολικό κεφάλαιο της οικογένειας μαθαίνει στα μικρά κορίτσια τις «δικές της» πρακτικές και τα «μυστικά» της μαγειρικής καθώς και τους ευρύτερους κανόνες της «νοικοκυροσύνης». Σε κάθε περίπτωση σημαντικό ρόλο παίζουν ο αριθμός των παιδιών, οι ηλικίες τους, η σχέση αγοριών/κοριτσιών, οι σχέσεις ηλικίας μεταξύ των κοριτσιών, οι σχέσεις με το σχολείο (διακοπή, συνέχιση), κ.λ.π.

Οι «πρωτογενείς» αυτές παραστάσεις, οι εμπειρίες, οι γνώσεις, οι σχέσεις, οι σημασίες, οι αξίες, κ.ο.κ. θα συνοδεύουν τις γυναίκες σε κάθε επίδειξη «νοικοκυροσύνης», μέσα και έξω από την μετέπειτα οικογένεια ή την επιχείρηση.

«...η μητέρα ζύμωνε στο σπίτι και εγώ από πολύ μικρό παιδάκι βοηθούσα την μητέρα να ρίξουμε το ψωμί... Είχα μάθει από πολύ μικρό κοριτσάκι να τυροκομάω....(Ερ: Ποια φαγητά μάθατε πρώτα να φτιάχνετε;) Αυγά μάτια, πατάτες τηγανητές, το συνηθισμένο, μακαρονάδα, θα αφήσουμε να βράσει το νερό, τα χόρτα, θα αφήσουμε να βράσει το νερό να ρίξουμε τα χόρτα....Όλα τα πρόχειρα, τα βραστά, τις χυλοπίτες, τον τραχανά... Ναι, έμαθα μαζί της να φτιάχνω τα τώρα της εποχής που είναι τα,

πιπεριές, κολοκυθάκια, μελιτζάνες, να τις βάζω στο νερό να ξαλμυρίζουνε, να τις γυρίζω στο τηγάνι.... Και μου άρεσε τόσο πολύ η τακτική της που όταν παντρεύτηκα, ξεκίνησα την δική της τακτική, να μην πάρω συνταγές να φτιάξω γλυκά, να τα φτιάξω όπως τα έφτιαχνε αυτή με το μυαλό της, τόση κανέλα, τόση ζάχαρη,» (Κωνσταντίνα)

«...τα γλυκά τα ήξερα από μικρή, ναι κάναμε και με τη μαμά μου πολλά, η μαμά μου ήτανε πολύ, ότι γιορτή και να'χαμε κάναμε αυτά τα γλυκά τα παραδοσιακά, η μητέρα μου με μάθαινε πολλά πράγματα... η ψαρόσουπα που έμαθα είναι απ'τη μαμά μου, το ψάρι είναι απ'τη μαμά μου, το ψήσιμο, τα πάντα δηλαδή, το χταπόδι, ότι έχει σχέση με τη θάλασσα, τα καλαμαράκια κι αυτά τα'χω μάθει απ' τη μαμά μου. Ειδικά η ψαρόσουπα απ'τη μαμά μου δεν συγκρίνεται με τίποτα. Έχω κι εγώ την ίδια συνταγή.... (Ερ: Τί σήμαινε καλή νοικοκυρά για τη μητέρα σου;) Το να έχεις το σπίτι σου, τα παιδιά σου ικανοποιημένα, τον άντρα σου, πλυμένα, σιδερωμένα, το σπίτι σου καθαρό....Να ξέρεις όσο πιο πολλά πράγματα μπορείς, να ξέρεις και σε σχέση με τη μαγειρική και όσο πιο καλό φαγητό μπορείς να κάνεις. Να κάνεις και μια καλή οικονομία, μια καλή διαχείριση. Η νοικοκυρά στα ψώνια, σ'αυτά, να μην γίνεται σπάτάλη....» (Αντωνία)

«...ήμουν η μεγαλύτερη και βοηθούσα πρακτικά την μητέρα μου, 10 με 12 χρονών όταν μεγαλώσει ένα παιδί, κάτι μπορεί να προσφέρει, να καθαρίσει πατάτες, να βοηθήσει στο ζύμωμα, να βοηθήσει στο φούρνισμα, αφού ήμασταν πολυμελές οικογένεια οκτώ άτομα, όλοι βοηθούσανε....να από 6 χρονών έμαθα και έπλαθα φύλλα....έκανα τραχανά και χυλοπίτες. , ψωμί (Ερ:Σε έπαιρνε δίπλα όταν μαγείρευε να σου δείξει;) Δεν μας έπαιρναν τότε, παρακολουθούσαμε. Ήμαστε υποχρεωμένες γιατί η μητέρα μας έλειπε να πάει στο κτήμα, ή θα πήγαινε κάπου με τον πατέρα μας και θα ερχόταν το μεσημέρι, θα ερχόταν το βράδυ, ήμασταν υποχρεωμένοι, τα μεγαλύτερα τα κορίτσια να ξέρουνε, να έχουνε ετοιμάσει το φαγητό, να έχουν ετοιμάσει τα μικρότερα παιδιά να είναι οργανωμένα...» (Μηλιά)

«...Όταν φεύγει τώρα η μαμά και πάει στο κτήμα να δουλέψει θα έρθει το χειμώνα γύρω στις 4:30 με 5 η ώρα, είναι πολύ αργά για να βάλει μια φασολάδα να μαγειρέψει, οπότε λοιπόν στο σπίτι θέρμανση, είχαμε μια με σόμπα, ξυλόσομπα, μου έλεγε λοιπόν ότι αυτά τα φασόλια θα είναι η ποσότητα που θα μαγειρέψουμε, θα ρίξουμε 2 κανάτες, ένα μέτρο που μου είχε νερό, και θα το βάλουμε πάνω εκεί, θα

βάλουμε ξύλα στη σόμπα και σιγά σιγά αυτό μέχρι να έρθει η μαμά θα έχει βράσει...(Ερ: Σε ποια ηλικία άρχισε η μητέρα σου να σου μαθαίνει μαγειρική;) Εγώ ήμουνα στην Ε' Δημοτικού που ξεκίνησα. Η αδελφή μου άκουγε, αν και δεν έκανε. Δεν της άρεσε. Εμένα μου άρεσε, εμένα μου άρεσε να μαγειρεύω και δηλαδή να φτιάχνω...(Ερ: Τα πρώτα φαγητά που έμαθες να κάνεις ποια ήτανε;) Φασολάδα, φακές, μακαρόνια, αυτά, αυτά τα φαγητά. Τα κρεατικά τα έμαθα μεγαλώνοντας. Και συνήθως το κρεατικό που είχαμε ήταν το κοτόπουλο. Κοτόπουλο σούπα που είναι πάλι εύκολο έτσι το βάζεις βράζει, πάνω κάτω ξέρεις... Ήθελε πάλι με μάθει να πλέκω, να με μάθει να κεντάω, να με μάθει να είμαι ξέρω 'γω να ασπρίζω το σπίτι...».
(Μαρία)

«...βοηθούσα, βοηθούσα και στον τραχανά και στις χυλοπίτες...τότε βέβαια εγώ ήμουνα μικρή, εφτά χρονών δεν μπορώ να θυμηθώ. Θυμάμαι όμως ότι ήμουνα εκεί, έκοβα και εγώ. « Έλα'δω να μαθαίνεις», αυτός ήτανε ό...η κουβέντα της. Να μαθαίνεις να φτιάχνεις και στο σπίτι σου...(Ερ:Τί σήμαινε για τη μητέρα σου η νοικοκυρά;) Τα πάντα. Αν δεν ήταν η γυναίκα νοικοκυρά δεν μπορούσε να κρατήσει σπίτι, τίποτα...σύζυγο. Τα πάντα. Καθαριότητα πρώτον και κυριότερο και μετά να μάθει να φτιάχνει τα πάντα στο σπίτι, τα φαγητά, τα γλυκά... Εγώ κάποιες στιγμές νευρίαζα, δυσανασχετούσα, ενώ η μητέρα μου ποτέ και μέχρι σήμερα έχει υπομονή να κάνει τα πάντα, ότι πιάσει στο χέρι της ...» (Δέσποινα)

«η νοικοκυρά για τη μάνα μου θα'πρεπε να ξέρει να μαγειρεύει, να καθαρίζει, να σιδερώνει, να κεντάει, να υφαίνει, να ετοιμάζει τα ρούχα του σπιτιού, να υφαίνει και να τα ράβει...(Ερ: Ποια ήτανε τα κατεξοχήν γλυκά που έφτιαχνε η μητέρα σου;) Του κουταλιού που είχανε τα δέντρα ρω απ'το σπίτι και στα χωράφια κάποια αχλαδιές, κερασιές που είχανε, όλα αυτά που υπήρχανε. Δεν είχαμε εσπεριδοειδή ποτέ, μετά τα γνωρίσαμε, εγώ πρώτο είδα πορτοκάλι στα δώδεκα μου. Έφτιαχνε το πετροκέρασο, το τριαντάφυλλο, τα αχλάδια, το συκαλάκι το άγριο, ότι βρίσκεται εδώ γύρω...δεν μπορώ να θυμηθώ άλλα. (Ερ: Αυτά σου τα έμαθε;) Ναι, πάντα έπρεπε να'μαι εκεί να βοηθάω...» (Κυριακή)

«...(Ερ: Πότε αρχίζει η μαθητεία στη μαγειρική της μητέρας; Εεε στο λύκειο. Όταν ήμουν στο λύκειο πλέον...γιατί πριν ήταν της άποψης ότι...τα παιδιά μια ζωή θα ταλαιπωρούνται, άσ' τα να είναι παιδιά...(Ερ: Τι εννοούσε η μητέρα σου όταν έλεγε

να γίνεις νοικοκυρά;) Τα πάντα. Και το πιστεύω κι εγώ τώρα πια. Αυτή η νοικοκυρά κρατάει το σπίτι, δένει την φαμίλια, όταν αγαπάς αυτούς που έχει στο σπίτι σου, το σύζυγο και κατόπιν τα παιδιά βέβαια – όχι κατόπιν τα παιδιά, τα παιδιά τα βάζεις πάνω απ' όλα, απλώς επειδή τα παιδιά έρχονται αργότερα- έλεγε πάντα ότι αν τους αγαπάς δειχ'τους το προσφέροντας τους το μεσημέρι το καλό φαγητό, χωρίς να σημαίνει βέβαια ότι όταν λέμε καλό φαγητό πρέπει να'ναι απαραίτητα κρέας. Μαγειρεμένο με μεράκι για να τους αρέσει, σε αυτούς που αγαπάς....καθαριότητα, να βρίσκουν πάντα το ρούχο τους καθαρό, το σπίτι καθαρό..» (Σοφία)

«...(Ερ: Τι εννοούσε η μητέρα σου όταν έλεγε να γίνεις νοικοκυρά;) Νοικοκυρές, να ξέρουμε να τρώμε, να μαγειρεύετε παιδάκι μου, να ξέρετε να μαγειρεύετε. Δηλαδή, τι να πω τώρα; Όχι, να θα φτιάξετε και το πρόχειρο το φαγητό, το τηγανητό, την πατάτα, το αυγό αλλά θα κάνετε και την κατσαρόλα και το ψητό και όλα. Ναι, ήθελε μια η γυναίκα πρέπει να μάθει, άμα δεν είναι νοικοκυρεμένη γυναίκα, γενικό το κακό έτσι; μα άμα δεν είναι η γυναίκα στο φαγητό, στην κουζίνα, δεν λέει, δεν είναι γυναίκα, τι θα κοιτάει την ταβέρνα; θα πάει και στην ταβέρνα, ε τι θα φάει ο άνδρας της; θα 'ρθει, τα παιδιά τι της χρωστάνε;...» (Παναγιώτα 1)

«...έλεγε « έλα'δω» και με καλούσε, είχα και την περιέργεια να δω. Με κανόνιζε όταν κάνω οικογένεια να μπορώ να ανταπεξέλθω στις υποχρεώσεις της οικογένειας. Σωστή σύζυγος, σωστή ανατροφή των παιδιών...(Ερ: Ποια ζυμαρικά έφτιαχνε η μητέρα σου;) Μακριές χυλοπίτες και κοντές, αυτά φτιάχνανε δεν φτιάχναν κάτι άλλο...και φτιάχνανε γλυκό τραχανά και τον ξινό τραχανά..» (Σταυρούλα)

«...Στην κουζίνα πρωτοπήγα όταν ήμουν εννέα χρονών και από ανάγκη, η ανάγκη μ'έκανε να πάω εκεί. Μέχρι τότε μαγείρευε η μητέρα μου, εμείς είμαστε...προσέχαμε τα μικρότερα αδέρφια, πηγαίναμε και στο σχολείο. Μέχρι τα εννέα χρόνια μια πατάτα τηγανητή ή ένα αυγό μπορούσαμε να φτιάξουμε...(Ερ: Ποια είναι τα πρώτα πράγματα που έμαθες από τη μητέρα σου;) Ήταν τα μoustοκούλουρα, τα χόρτα, οι πατάτες, τα αβγά πως μπορώ να τα κάνω τηγανητά τις χυλοπίτες μας είχε δείξει πως πρέπει να τις ζυμώσουμε και πώς πρέπει να τις ανοίξουμε στον πλάστη. Ξέραμε απ' αυτά αλλά επειδή αυτή μπορούσε να απλώσει πιο γρήγορα απο'μας και εμείς μπορούσαμε να προσέχουμε τα παιδιά, μας έβαζε όταν ήταν έτοιμα τα φύλλα να καθίσουμε να κόψουμε...(Ερ:Πώς εννοούσε η μητέρα σου τη νοικοκυρά;) Την νοικοκυροσύνη την

εννοούσε...η γυναίκα λέει έπρεπε να φορεί ποδιά και όταν πήγαινε στον νεροχύτη να πλύνει πιάτα έπρεπε να έχει σηκώσει τα μανίκια μέχρι τον αγκώνα. Εκείνη ήταν η νοικοκυρά λέει, και μαντίλι στο κεφάλι. Πρώτον έπρεπε να'ναι καθαρή, δεύτερον δεν έπρεπε να λερώνονται τα μανίκια της γυναίκας και τρίτον να κρατάει το μαντίλι τα μαλλιά. Μας το λέγανε οι γριές, οι ηλικιωμένες που ήτανε τότε εξήντα, ενενήντα...» (Παναγιώτα 2)

5.1.6. Σημασίες και πρακτικές κατά τη «μαθητεία» στη γειτονιά.

Η γειτονιά ζωτικός κοινωνικός χώρος των ανταλλαγών στις μικρές κοινωνίες και κυρίαρχος χώρος της γυναικείας καθημερινότητας, αποτελεί παράλληλα και πεδίο εκμάθησης μαγειρικών «συνταγών» μέσα από την ανταλλαγή υλικών, φαγητών ή και ορισμένων πληροφοριών από κάποιους περιφερόμενους «τσελεμεντέδες» και την τηλεόραση. Όμως όπως η τοπική κοινωνία έτσι και η γειτονιά απαρτίζεται από άτομα με διαφορετική κοινωνική θέση και σημασία (συγγενείς, περαστικοί, επισκέπτες, κ.λ.π.) που επηρεάζουν τόσο τα μέσα της μαθητείας στη μαγειρική όσο και την κοινωνική αξιολόγηση της τροφής. Για παράδειγμα, οι τρόποι αξιοποίησης του «τσελεμεντέ» στη γειτονιά αποτελούν μια ένδειξη αυτής της πολλαπλότητας των σχέσεων του παλιού με το νέο, του παραδοσιακού με το μοντέρνο, του αστικού με το αγροτικό, του καθημερινού με το ιδιαίτερο, κ.ο.κ.

«...αυτό το τσελεμεντέ, αυτό το βιβλίο μου το έχει φέρει ο θεός μου σε'μένα και στην ξαδέλφη μου όταν ήμασταν στο δημοτικό. Το διαβάζαμε με ευχαρίστηση και το δίναμε και στη γειτονιά...Από τότε έχω τρέλα με τις συνταγές, όπου βρω και σ'εφημερίδα να βρω θα το κόψω. Έχω γεμίσει ολόκληρους ντοσιέδες με αποκόμματα...(Ερ: Θυμάσαι κάποιες σχέσεις στη γειτονιά σχετικές με τη μαγειρική;) Στη γειτονιά που μεγάλωσα εγώ ήταν και όλα πρωτοξάδερφα, ήταν μιας οικογένειας τα παιδιά όλα, είχανε βέβαια σχέση με τη μαγειρική, δηλαδή μπορεί να φτιάχνανε μια πίτα σήμερα και να την μοιράζανε και να τρώγανε και τα τέσσερα σπίτια ξέρω'γω. Ανάλογα και αύριο να'φτιανχε η άλλη να 'λεγε πάρε ένα πιάτο εσύ, πάρε εσύ, πάρε εσύ. Εγώ θυμάμαι τώρα τον πρώτο που φτιάξανε αμυγδαλωτά, τ'αμυγδαλωτά η μία η άλλη, γυρίσανε όλο το χωριό τα αμυγδαλωτά...(Ερ: Ποια ξεκίνησε να τα φτιάχνει;) Εγώ θυμάμαι εδώ που έχω μια θεία στην γειτονιά της μαμάς μου, πρώτη ξαδέλφη, που την είχανε υιοθετήσει στην Ύδρα και αυτή παντρεύτηκε κάποιον απο'δω και μένανε στη Ύδρα, που είχε σπίτι η θεία της και αυτή θυμάμαι ότι είχε φέρει τότε τα αμυγδαλωτά. Μου έμεινε στο μυαλό μου δηλαδή...» (Αντωνία)

«...ήταν μία στη γειτονιά, ήταν ελεύθερη είχε χρόνο, είχε πάρει όλα τα βιβλία της Βέφας Αλεξιάδου, ότι έβλεπε τα έφτιαχνε όλα, και να μην λέω ψέματα, τα περισσότερα τα είχα μάθει από αυτήν την κοπέλα...» (Άννα)

«...πολλά πράγματα τα έμαθα στη γειτονιά. Ναι, απλώναμε τα ζυμαρικά ήτανε μια μέρα το καλοκαίρι να κάνουμε το φαγητό της χρονιάς, 2-3 γυναίκες για το φύλλο, στο άπλωμα του φύλλου, η μαμά μου έκοβε με κάποιες άλλες 2 γειτόνισσες εκεί, ναι τα ζυμαρικά κάναμε δίπλες από το ζυμάρι, φαγητό εκεί, το λουκούμι, την πορτοκαλάδα πριν το φαγητό, τον καφέ, όλα αυτά...» (Παναγιώτα 1)

«...τα έμαθα ρωτώντας μια θεία μου, τη γειτόνισσα, έτσι...Μια φορά είχα πάρει έναν τσελεμεντέ- θα'μωνα γύρω στα δεκαεπτά- το διαβάσαμε όλη η γειτονιά...Οι περισσότερες γυναίκες του χωριού είχανε συζήτηση για το φαγητό, κι εγώ ήμωνα λίγο περίεργη, καθόμωνα και τις άκουγα- και πώς συμπεριφερόντουσαν μέσα στην οικογένεια. Η μία γυναίκα με την άλλη κουβεντιάζανε και εμείς, εντάξει ήμασταν λίγο περίεργες τότε, ακούγαμε. Καθόμασταν μέσα στη συζήτηση να μας πούνε για το φαγητό, ή πώς θα κάνουνε την πατάτα τη κοκκινιστή, τη χυλοπίτα ή τον τραχανά ή την μυζήθρα ή το πρόσφορο, ή το ψωμί, την εποχή εκείνη ήτανε πολύ το ψωμί, μια γυναίκα ήξερε πώς έπρεπε να πετυχαίνει το πρόσφορο και τ'λεγε η μια γυναίκα με την άλλη...» (Παναγιώτα 2)

5.1.7. Η γαμήλια αγορά και η κοινωνική ηλικία της «νοικοκυράς».

Οι «γνώσεις» και οι «εμπειρίες», τα πρότυπα και οι αξίες που μεταβιβάζονται στα παιδιά μέσα από τους υπαρκτούς αλλά και τους αναμενόμενους ρόλους των ανδρών και των γυναικών αναφέρονται σε ένα «ηλικιακό όριο» με βάση το οποίο, κυρίως η γυναίκα, και συχνά ανεξάρτητα από την εκπαιδευτική της πορεία, πρέπει να ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις της «νοικοκυράς» και του γάμου. Σ' αυτή την «ηλικία» πρέπει να ξέρει να τα κάνει όλα τα του σπιτιού (φαγητά, γλυκά, καθαριότητα, φύλαξη παιδιών, κ.λ.π.). Ωστόσο τα κριτήρια της επίσημης και ανεπίσημης γαμήλιας αγοράς (ηλικία, εκπαίδευση, δεξιότητες, περιουσία, φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, κ.λ.π.) παραμένουν αρκετά ρευστά και η έννοια της «νοικοκυράς» συχνά αλλάζει νόημα.

«.....μετά το λύκειο, ήμουν ήδη είκοσι, εικοσιένα χρονών, είχα αναλάβει την καθαριότητα του σπιτιού και ανέλαβα και κάποια γλυκά μέσα στο σπίτι...» (Σοφία)

«Έκοψα το σχολείο, στα 14 είχα μάθει καλά να κάνω ψαρόσουπα. Δηλαδή γύρω στα 13 με 14, μετά το δημοτικό ας πούμε, ξέρω να μαγειρεύω και να ράβω, να σιδερώνω ήξερα, πιστεύω ότι όλες τις δουλείες τις είχα μάθει. Εγώ είχα την φροντίδα του σπιτιού πλέον, μια νοικοκυρά, μέσα στο σπίτι μια νοικοκυρά...(Ερ:Η αδελφή σου;) Και αυτή, και αυτή. Αυτή βέβαια ξέρεις όταν ερχόταν η ώρα να πλύνουμε τα πιάτα έπεφτε γκρίνια, γιατί εγώ αφού είχα μαγειρέψει και είχα κάνει τις άλλες δουλείες σαν μεγαλύτερη, η μητέρα μου απαιτούσε από αυτή να πλύνει τα πιάτα, και αυτή έλεγε πάλι εγώ; Όλο γκρίνιαζε. Όποτε ξέρεις εγώ, τις περισσότερες φορές επειδή βέβαια της έχω και αδυναμία μεγάλη, και αυτή βέβαια, τα έπλενα και τα πιάτα....(Μαρία)

«... γύρω στα 10-12 ήξερα αρκετά πράγματα, το ίδιο και οι αδελφές μου, να θα σας πω γίναμε όλοι επαγγελματίες..» (Κωνσταντίνα)

«...στα δώδεκα μαγείρευα τα πάντα. Στα δεκατέσσερα ήξερα να κάνω γλυκά. Καρυδόπαστες, όχι κομπόστες κι αυτά, δεν ανακατευόμουνα μ'αυτά αλλά γλυκά του ταψιού...» (Δέσποινα)

«....θυμάμαι ότι στα εννέα μου ήξερα να ζυμώνω και να μαγειρεύω. Ναι, τα πάντα» (Κυριακή)

«...στο Λύκειο 16-17 χρονών ήμουνα σε θέση να μαγειρεύω αρκετά φαγητά και να κάνω και γλυκά...» (Παναγιώτα 1)

«...κάπου οκτώ- εννέα χρονών έφτιαχνα και γλυκό, έφτιαχνα κέικ, ξέρω'γω, παραδοσιακό κέικ. Ας πούμε δεν το έκανα γιατί με πίεζε, το ήθελα εγώ. Δεκαεννέα χρονών, δεκαοχτώ-δεκαεννέα χρονών μπορούσα άνετα να σταθώ, να κάνω, να κάνω μερικά πράγματα, μόνη μου όλα...» (Σταυρούλα)

Συμπεράσματα

Η «μαθητεία» της κοπέλας στις αντιλήψεις, τις παραστάσεις και τις πρακτικές της παρασκευής και δεξίωσης της τροφής γίνεται αφενός μέσα από διαφορετικούς και

άνισους φορείς (γιαγιά, μητέρα, γειτονιά, τηλεόραση, γαμήλια αγορά, κ.λ.π.) και αφετέρου στη βάση ευρύτερων σημασιών (νοικοκυρά, μητέρα, σύζυγος, κ.λ.π.) που χαρακτηρίζονται όχι μόνο από ρευστότητα αλλά και από υποταγή στον ανδρικό κόσμο. Από την άποψη αυτή θα λέγαμε ότι αυτό στο οποίο μαθητεύει η κοπέλα δεν είναι τόσο η «παραδοσιακή», «τοπική», ή «σπιτική» διατροφή αλλά η ανδρική διατροφή ή η διατροφή για την στήριξη ενός κόσμου στον οποίο η παρουσία των ανδρών είναι καθοριστική.

5.2. Εκπαίδευση και γαμήλια αγορά.

Η διακοπή του σχολείου μετά το δημοτικό ή το γυμνάσιο καθώς και η περιορισμένη πρόσβαση στις πανελλήνιες εξετάσεις ενώ πρώτη άποψη αποδίδονται στα οικονομικά προβλήματα της οικογένειας, την έλλειψη ενδιαφέροντος ή την τύχη στην πραγματικότητα συνδέονται με τα εσωτερικευμένα όρια που θέτει η κοινωνική ηλικία της «νοικοκυράς» και ο γάμος. Στο πλαίσιο αυτό τα «όνειρα των γονιών για τα παιδιά τους» έστω και αν καλλιεργούν έντονα την επιθυμία για απομάκρυνση από την αγροτική εργασία, παραμένουν βαθιά αντιφατικά και οδηγούν στην απαξίωση της εκπαίδευσης και την αποδοχή της «λύσης» του γάμου. Οι αντικειμενικοί αυτοί περιορισμοί και τα όρια συχνά μετατρέπονται σε «αισθήματα» (αγάπη, θαυμασμός, εκτίμηση, κ.λ.π.) μέσα από τα οποία η προοπτική του γάμου γίνεται και προσωπικά αποδεκτή.

Η περίπτωση της Κωνσταντίνας.

«...μαθεύτηκε ότι κάτι έγινε με άλλα κορίτσια σε ένα άλλο σχολείο και λέει ο πατέρας μου, ναι πρέπει να σταματήσει το παιδί...»

«... (Ερ: Όταν τον πρωτογνώρισες το σύζυγό σου τι σκέφτηκες;) Θεός. Θεός, είδα επάνω του τα πάντα. Ότι έλυσα το πρόβλημα μου, ότι αυτός ο άνθρωπος είναι για εμένα...»

Η περίπτωση της Μαρίας.

«...Όταν λοιπόν ο πατέρας μου με ρώτησε θέλεις να συνεχίσεις, είπα ξέρεις κάτι βρε μπαμπά, άστο το ξανασκέφτηκα, θα πάω στην μοδίστρα, να μάθω μοδίστρα...»

«...στην εποχή μας ήτανε πολύ της μόδας το προξενιό, το προξενιό λοιπόν ξεκίνησε χωρίς να είναι υπερβολή σε εμένα από τα 13 χρόνια, γιατί ήμουνα

ανεπτυγμένη...κάποια στιγμή λοιπόν ήρθε ένα παιδί και έφτιαχνε κάτι στο απέναντι σπίτι, λίγο μου άρεσε, λίγο του άρεσα, βέβαια να πω την αλήθεια δεν βρεθήκαμε ποτέ μόνοι μας να δημιουργήσουμε μια σχέση, όμως και ο ένας και ο άλλος είχε κάτι που τον τράβαγε...(Ερ: Ο πατέρας σου τι γνώμη είχε;) Ο πατέρας μου είπε παιδί μου ξέρεις κάτι είναι πολύ καλό παιδί αυτό, θα περάσεις πολύ καλά μαζί του...δηλαδή ήτανε εργατικός, ήτανε γελαστό παιδί, ήτανε ξέρω και εγώ για μένα ...» (Μαρία)

Η περίπτωση της Αντωνίας

«στο γυμνάσιο ήμουνα καλή μαθήτρια. Ήμουν μια μαθήτρια του δεκαεφτά, δεκάξι-δεκαεφτά γιατί σε τέτοιες εποχές που δεν υπήρχαν ούτε φροντιστήρια, ούτε τίποτα πιστεύω ότι ήμουνα μια καλή μαθήτρια. Μου άρεσε το σχολείο και πάρα πολύ αλλά μετά εντάξει τα΄φτιαξα με τον άντρα μου, ας το πούμε έτσι...ήτανε άλλες εποχές τότε...ο μπαμπάς μου λέει «Αφού σας είδανε μαζί τέρμα, τελείωσε, αυτό ήτανε. Πρέπει να ον πάρεις»...»

«(Ερ: Τι ονειρευόταν για σένα οι γονείς σου;) Μου λέγανε κοίταξε να μάθεις γράμματα, να σπουδάσεις, να μην τραβάς αυτά που τραβάμε εμείς εδωπέρα, με τις δουλειές, τη φτώχεια που υπήρχε τότε και όλα αυτά....»

Η περίπτωση της Δέσποινας

«...το σχολείο δεν μου άρεσε. Το δημοτικό έβγαλα...και σταμάτησα. Μετά έπιασα δουλειά....Δεν με τραβούσε το βιβλίο. Ε το είδα πολύ έτσι ασφυκτικά, δεν μπόρεσα ν' ανταπεξέλθω ας το πούμε,.. Μόλις τελείωσα το δημοτικό πήγα στο φούρνο της γειτονιάς μου. Έφτιαχνα παξιμάδια, ψωμάκι...αυτά.»

«...παντρεύτηκα στα δεκάξι μισό. Το σύζυγο μου τον γνώρισα με κάποιο τηλέφωνο, με κάποιο φίλο...Έτσι έγινε (Ερ:Πώς σου φάνηκε;) Ίνδαλμα. Από μικρή ονειρευόμουν κι εγώ έναν άντρα που να'ρθεί στη ζωή μου και ν'αλλάξει γενικά εκεί (Ερ: Πώς τον φανταζόσουν;) Όπως κάθε κοπέλα έναν όμορφο...ένα όμορφο παλικάρι...»

Η περίπτωση της Σοφίας.

«....τελείωσα την Τρίτη Λυκείου, πήρα το Lower, έδωσα για Αγγλική Φιλολογία αλλά δεν πέρασα στις Πανελλήνιες. Και δεν ξανάδωσα μετά. Γιατί; Για οικονομικούς λόγους....δεν ξανάδωσα γιατί ο πατέρας μου εκείνη την περίοδο είχε βγει στη σύνταξη είχα αδερφό ναύτη και η θητεία τότε δεν ήτανε ένα χρόνο και έξι μήνες και επτά που

κάνουν τώρα, ήτανε τριανταδύο μήνες, η σύνταξη αργούσε να βγει και είχαμε και οικοδομή που προσπαθούσαμε να χτίσουμε το σπίτι το δικό μας...»

«...τον γνώρισα στα εικοσιτρία μου (Ερ:Όταν τον γνώρισες τι σκέφτηκες;) Να κάνω οικογένεια και παιδιά. Μου άρεσε πάντα. Μου φάνηκε λογικός, δεν κυνήγησα αισθήματα μεγάλα και τρελά, γιατί δεν ήμουν ποτέ υπέρ αυτών, ήθελα κάτι προσγειωμένο πάντα και να βαδίζω γερά. Και πίστεψα ότι μαζί του μπορεί να τα καταφέρω έτσι...» (Σοφία)

Η περίπτωση της Σταυρούλας.

«...ήμουν πολύ καλή μαθήτρια. Τελείωσα το Λύκειο. Μετά μου έτυχε μια αναποδιά δεν έδωσα Πανελλήνιες, είχα γνωρίσει και τον σύζυγο, προτίμησα να μείνω εδώ στο χωριό....»

Συμπεράσματα

Η απαξίωση και εγκατάλειψη του σχολείου στο όνομα ευρύτερων και ισχυρότερων οικογενειακών στρατηγικών (συνδυασμοί εισοδημάτων, αγορές, απόκτηση σπιτιού, προίκα, κ.λ.π.) σημαίνει ότι το σχολείο όχι μόνο δεν συμβάλλει στην ενημέρωση και κατάρτιση σχετικά με τη σύγχρονη διατροφή και επιχειρηματικότητα αλλά και δεν αποτελεί τον κοινωνικό χώρο στον οποίο μπορεί η τροφή να αποτελέσει αντικείμενο αναγνώρισης και διάκρισης (εκδρομές, πάρτι, γιορτές, επισκέψεις, κ.λ.π.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

6. Όψεις του οικονομικού, κοινωνικού και συμβολικού περιβάλλοντος της οικογένειας προορισμού.

Ο γάμος αποτελώντας το «βασικό» ή το «τελικό» στάδιο του κοινωνικού οδοιπορικού της γυναίκας αφενός ανακεφαλαιώνει τις γνώσεις, τις εμπειρίες και τις αξίες της οικογένειας από την οποία προέρχεται και αφετέρου απαιτεί νέες ή ανώτερες δεξιότητες προκειμένου η γυναίκα να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της διαφορετικών μελών της οικογένειας και του νέου κοινωνικού περιβάλλοντος. Συχνά η «νέα οικογένεια» μοιάζει να μεταγράφει λιγότερο ή περισσότερο πιστά την «παλιά οικογένεια». Η παρασκευή, η κατανάλωση, η δεξίωση και η αξιολόγηση της τροφής, ως σύνολο από τεχνικές και σημασίες ακολουθούν το δικό τους κοινωνικό οδοιπορικό.

6.1. Οι σχέσεις με την πεθερά.

Οι σχέσεις της «νύφης» με την πεθερά, ως σχέσεις ρόλων που κατατείνουν στην συντήρηση ή την αλλαγή, την διατήρηση ή την αναπαραγωγή ορισμένων θέσεων ή καταστάσεων σε σχέση με το οικονομικό, κοινωνικό και κυρίως συμβολικό κεφάλαιο της οικογένειας, είναι στην πλειονότητα των περιπτώσεων ένα «διαρκές τεστ» δεξιοτήτων και συμπεριφορών.

«...με την πεθερά μου δεν τα πήγαινα καθόλου καλά στην αρχή. Ήτανε αυταρχικός άνθρωπος, ήθελε να κάνει το κουμάντο (Ερ: Όταν ήρθες νύφη πώς αντέδρασε;) Εντάξει στην αρχή καλά αλλά μετά πέρασα δύσκολα, δύσκολα πέρασα γιατί ήθελα την άδεια της για να μαγειρεύω, δύσκολα πέρασα...» (Αντωνία)

«...ετούτη η οικογένεια στο φαγητό ήτανε πιο προσεγμένη, πιο κυριλέ, πιο διαφορετικό, πιο αριστοκρατικό στυλ. Έπρεπε να προσαρμοστεί κάθε κοπέλα σύμφωνα με τα χούγια του πεθερικού (Ερ: Οι κύριες προσαρμογές τι αφορούσαν;) Το τεστ; Στη συμπεριφορά, πως θα μιλήσεις, πως θα φερθείς, να μην αντιμιλήσεις, να μην βγάλεις κακό όνομα, να μην στραβοκοιτάξεις ξέρεις δίπλα, αυτά ήτανε κανόνες ηθικής να τα πούμε, κανόνες ηθικής και πρέπει να εφαρμόζονται, μια κοπέλα ή 18 είναι ή 20 ή 30 άπαξ και παντρεύτηκε, πήγε σε ένα σπίτι είναι υποχρεωμένη να τηρήσει κανόνες, δεν μπορεί να τους τηρήσει; Πάει σπίτι της, αλλάζει δρόμο» (Μηλιά)

6.2. Κοινωνικές σχέσεις και ανταλλαγές.

Παράλληλα με την πεθερά/πεθερό οι μαγειρικές και κοινωνικές δεξιότητες της «νύφης» πρέπει να επιδειχτούν και στις κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνονται με αφορμή τις επισκέψεις συγγενών ή φίλων στη διάρκεια των τοπικών και θρησκευτικών γιορτών, των γιορτών των παιδιών και κυρίως την «γιορτή του άνδρα». Η γιορτή του άνδρα συνθέτοντας τους επιμέρους ανδρικούς κοινωνικούς χώρους (φίλοι, γνωστοί, συνάδελφοι, πελάτες, κ.λ.π.) αναγορεύεται για τη γυναίκα-σύζυγο-μητέρα σε κεντρική ευκαιρία για την επίδειξη του κοινωνικού και συμβολικού κεφαλαίου της οικογένειας. Από την άλλη η γιορτή του άνδρα επιβεβαιώνει τα ανδρικά γούστα τόσο ως προς τα υλικά και τις συνταγές όσο και ως προς τις χρήσεις και τις αξιολογήσεις του φαγητού..

«...(Ερ: Καλούσατε κόσμο στο σπίτι;) Συνήθως είχαμε τους κουμπάρους μας, είχαμε τις γειτόνισσες, και τα πεθερικά μου που πάντα ερχόντουσαν στο σπίτι. Μαγείρευα και άρχισα να κάνω και γλυκά για να περιποιηθώ, να δείξω και εγώ το ταλέντο μου...θυμάμαι μου είχαν φέρει ένα κιλό αμύγδαλο, να φτιάξω αμυγδαλωτά για την γιορτή του άντρα μου, δεν το πέτυχα. Τελικά τα σερβίρισα όπως ήταν, είπα συγγνώμη παιδιά είναι η πρώτη μου φορά, τι να κάνουμε τώρα, δεν αισθανόμουν καλά αλλά δεν μπορούσα να κάνω τίποτα...(Ερ: Πότε δοκιμάζεις περισσότερο τις μαγειρικές σου ικανότητες;) Στη γιορτή του άνδρα μου, φτιάχνω ένα διαφορετικό γλυκό, στα βαφτίσια των παιδιών μου... η γιορτή του άνδρα μου πάντα στο σπίτι, πάντα μαγειρεμένα, όλα μας τα χρόνια δεν έχει περάσει χρονιά που να μου πει ξέρεις κάτι, τώρα όλος ο κόσμος που έρχεται στις γιορτές, ξέρεις θα πάμε έξω να φάμε...» (Μαρία)

«...ναι και πριν ανοίξω το μαγαζί έκανα και πολλά τραπέζια σε φίλους έτσι γνωστούς και μαγείρευα πάρα πολύ ωραία, τώρα όμως δεν προλαβαίνω...έκανα και κρεατικά και λαχανικά και ζυμαρικά, έκανα πάρα πολλά, πολλά ότι έβλεπε σε βιβλία τα έκανα όλα, μου άρεσε... έκανα μακαρόνια στο φούρνο με διάφορα τυριά που ήταν και με κρέμα μπεσαμέλ επάνω, η οποία ήταν το σπασαλιτέ μου, έκανα κρέας, το κρέας, ένα μοσχάρι ζακυνθινό το λέγανε πολύ ωραίο, και έκανα και μια μετά το φαγητό εκτός των γλυκά που ερχόντουσαν πολλοί να φάνε αυτό, μια πολύ ωραία φρουτοσαλάτα, πάρα πολύ ωραία...(Ερ: Τι άλλο φρόντιζες;) Προσπαθούσα να είμαι φροντισμένη, να ήταν

το σπίτι μου όταν έρχονταν πολύ καθαρό, δηλαδή πάντα είμαι υπέρ της καθαριότητας, να είναι όλα τέλεια, να είμαι και εγώ, και εγώ να είμαι όπως πρέπει. Πρόσεχα ακόμα όλα τα πιάτα μου, τα ποτήρια μου να είναι, έβαζα τα καλύτερα που έχω, τα φρούτα μου θα είχα, όλα, τι άλλο να σας πω;... (Ερ: Ένα καθημερινό τραπέζι στο σπίτι και ένα τραπέζι με καλεσμένους που διαφέρονε;) Ε, διαφέρονε γιατί έχω και μεγάλο σπίτι, εμείς τρώμε στο κάτω καθημερινώς όταν, γιατί έχω 2 κουζίνες και όταν είχα τους καλεσμένους, ανεβαίναμε στον δεύτερο όροφο που είναι το σπίτι, δεν το χρησιμοποιούμε καθόλου, απλά όταν έχουμε μόνο καλεσμένους πάμε....» (Άννα)

«...(Ερ: Καλούσατε κόσμο στο σπίτι;) Ναι, βραδάκι, σε γιορτές, κάναμε γιορτές... Πάντα έβαζα λευκό τραπεζομάντιλο, ήθελα να'ναι τα πιρούνια στη θέση τους πιατέλες, χαρτοπετσέτες, να σερβιριστούν όλα να είναι ζεστά, τα πάντα..» (Δέσποινα)

6.3. Εμφυλοι ρόλοι.

Όπως στο «πατρικό σπίτι» έτσι και στο «σπίτι του άνδρα» η προμήθεια, η παρασκευή, δεξίωση και αξιολόγηση του φαγητού, στις γιορτές και την καθημερινότητα, διατρέχεται από ανισότητες με «παλιά» και «νέα» χαρακτηριστικά. Στις αντιλήψεις και τις πρακτικές του συζύγου η γυναίκα πολύ συχνά συναντά τον «ίδιο της τον πατέρα» ενώ παράλληλα νιώθει ότι η ίδια φέρεται «όπως η μάνα της».

«...(Ερ: Ο άνδρας σου μαγείρευε καθόλου;) Καθόλου, καθόλου ούτε αυγό τηγανητό, αλλά ήτανε φαγάς όμως... Κοίταξε να δεις πάντα, επειδή πάντα κοιτάς τι αρέσει στον σύζυγο πάντα, μαγείρευα φαγητά που να αρέσουν σε αυτόν πρώτα, ποτέ δεν κοιτάζεις τι αρέσει στον υπόλοιπο κόσμο...(Ερ: Σε άλλες δουλειές του σπιτιού βοηθάει;) Κοίταξε να δεις, όταν θα κάνει κάτι που δεν το ξέρει, δεν θα το κάνει και καλά και εγώ πιστεύω πως από την στιγμή που θα το ξαναπεράσω εγώ, καλύτερα να μην το κάνεις, είναι διπλός κόπος....(Ερ: Τι προσέχεις περισσότερο όταν έχεις καλεσμένους;) Η αλήθεια είναι ότι μου αρέσει πάρα πολύ και το ντεκόρ στο τραπέζι και καμιά φορά έρχονται και με φασκελώνουν να! που καθόσουν και έκανες, δεν κοιτάς την κούραση σου...λοιπόν όταν έχουμε τραπέζι θα διπλώσουμε τις χαρτοπετσέτες στις κυρίες που θα είναι τριανταφυλλάκια και θα τις βάλουμε στο ποτήρι με το κρασί, θα διπλώσουμε στους κυρίους βεντάλιες, θα κάνουμε δηλαδή, ή ξέρω και εγώ δεν θα βάλεις ξέρω 'γω, θα βάλεις τις πιατελίτσες με τα τυριά σε απόσταση ίδια, σαλάτα, ομοιόμορφα, ένα τραπέζι ομοιόμορφο..» (Μαρία)

...(Ερ: Ο άνδρας βοηθάει σε άλλες δουλειές του σπιτιού;) Ο άνδρας μου δεν ασχολιότανε και πολύ και δεν ήξερε ποια τυριά θα μου πάρει. Μια φορά του τα είχα γράψει, συγκεκριμένα μόνο μια φορά τον έστειλα και του είχα γράψει. Ήθελα να φτιάξω κάποιο φαγητό που δεν το είχα ξαναφτιάξει, ήτανε κάτι πολύ ωραίες πιπεριές γεμιστές με διάφορα τυριά, ζαμπόν και του είχα γράψει 3 ειδών τυριά, δεν ξέρω τι άλλο κρέμες γάλακτος και αυτά, και όταν τον έστειλα στο σούπερ μάρκετ, του είπε η κοπέλα η γυναίκα σας πρέπει να είναι πολύ μαγείρισσα....τις περισσότερες φορές εγώ πηγαίνω πάντα για ψώνια, και τώρα μόνο τελευταία καμιά φορά, επειδή δεν έχω πολύ χρόνο, και του λέω άντε να μου πάρεις αυτά που χρειάζομαι.....(Ερ: Τα κρέατα ποιος τα επιλέγει;) Εγώ, δεν τον στέλνω ποτέ τον χασάπη γιατί ούτε που ρωτάει, του λέει βάλε μου 3 κιλά αρνί, ή ξέρω 'γω μοσχάρι και ούτε καν κοιτάει τον χασάπη τι θα του βάλει μέσα, εγώ είμαι στον χασάπη επάνω, επάνω δίπλα του...» (Άννα)

«...(Ερ: Ο άνδρας σας μαγειρεύει, βοηθά στο σπίτι;) Όχι, όχι. Τίποτα. Δεν του άρεσε, τα ήθελε όλα στο χέρι. Τα πάντα, τα πάντα. Δεν ήξερε. Αν έφευγα εγώ δηλαδή για μια μέρα δεν ήξερε...» (Δέσποινα)

«...(Ερ: Όταν παντρευτήκατε άλλαξε η διατροφή σας;) Ναι, πολύ. Ε, ο άντρας μου, δεν έχουμε τα ίδια φαγητά και τα ίδια γούστα. Δεν τα ξέρει τα φαγητά τα μικρασιάτικα, μαζί μου τα'μαθε σιγά-σιγά και μπορώ να πω ότι δεν τρελαίνεται...ο σύζυγος έχει μεγαλώσει διαφορετικά και του αρέσουν τα ντόπια πράγματα, από την περιοχή του. Το λεγόμενο σίγλινο, που εμένα δεν μου άρεσε ποτέ η μυρωδιά του, δεν το ήξερα εδώ έμαθα, δεν το ήξερα ποτέ. Εν τω μεταξύ τα παιδικά βιώματα είναι αυτά που μένουνε, στα τριάντα σου, στα σαράντα σου δεν αποκτάς βίωμα... (Ερ: Ο άνδρας σας μαγειρεύει, βοηθάε στο σπίτι;) Πέραν του ότι μπορεί να κάνει κάτι γρήγορο στην κουζίνα, για να μην μείνουμε νηστικοί, σπάνια βέβαια, όχι τίποτ' άλλο...(Ερ: Πού διαφέρουνε ο σύζυγος με τον πατέρα σας;) Πουθενά. Και ευτυχώς ή δυστυχώς πουθενά. Ίδιες οι απαιτήσεις, ίδιες» (Σοφία)

«...ο σύζυγος; Όχι δεν ασχολείται με τη μαγειρική. Καθόλου. Δεν του αρέσει, δεν ασχολείται» (Σταυρούλα)

6.4. Σημασίες και πρακτικές της μαθητείας των κοριτσιών και των αγοριών.

Στη νέα οικογένεια και στο επίπεδο των έμφυλων ρόλων ως προς τη διατροφή, οι στενές σχέσεις που αναδεικνύονται ανάμεσα στον πατέρα και το σύζυγο αποτελούν μόνο μέρος της ευρύτερης αναπαραγωγικής «σταθερότητας» που περιλαμβάνει και τη διαφορετική μαθητεία των αγοριών και των κοριτσιών ως «άνδρες» και ως «νοικοκυρές». Άλλοτε συνειδητά και άλλοτε ασυνείδητα τα λόγια της γιαγιάς και της μητέρας επανέρχονται μέσα από νέα πρότυπα και παραδείγματα στη μαθητεία των κοριτσιών.

«...όταν ήταν μαζί μου, και τώρα είναι της έλεγα βρε Ελενάκι πας και έρχεσαι ματάκια μου, κάτσε εδώ που φτιάχνω το παστίτσιο να με δεις, ναι μανούλα μου, ναι εντάξει και εκείνο πήγαινε και ερχόταν...» (Κωνσταντίνα)

«...την κόρη μου και από τα έξι της, απ' τα επτά της χρόνια προσπαθούσα να την μάθω... και όταν έφευγε απ'το δημοτικό και γύρναγα στο σπίτι μου απ' τη δουλειά ήταν το φαγητό έτοιμο..» (Αντωνία)

«.....η μεγάλη μου η κόρη είναι σαν και εμένα, τα ξέρει όλα, είναι πολύ νοικοκυρά. Η άλλη μου η κόρη δυστυχώς δεν ξέρει τίποτα, ούτε αυγά να τηγανίσει, καθόλου καμία σχέση, ούτε ασχολείται με το θέμα του νοικοκυριού, ούτε εμένα εδώ βοηθάει τίποτα (Ερ: Πως το εξηγείται;) Αυτό το αναρωτιέμαι και εγώ γιατί μερικές φορές λένε φταίει η μάνα. Εγώ λέω όχι, γιατί η ίδια είμαι και για τις 2 κόρες... (Ερ: Ο γιος σας έμαθε να μαγειρεύει;) Όχι. Τίποτα. Εντάξει, αν έχω εγώ πολύ δουλειά μπορεί να φτιάξει και ένα αυγό να φάει ή να κόψει μια σαλάτα...» (Άννα)

6.5. Η επαναξιολόγηση της παιδικής ηλικίας και τα νέα διατροφικά πρότυπα.

Σημαντικό μέρος των αλλαγών στις διατροφικές συνήθειες της νέας οικογένειας συνδέονται με την αναγόρευση των παιδιών σε ιδιαίτερη μορφή και στρατηγική του κοινωνικού και συμβολικού κεφαλαίου της οικογένειας. Οι ονομαστικές γιορτές, τα γενέθλια, οι επιδόσεις στο σχολείο, οι παρέες, κ.ο.κ. αποτελούν μερικές από τις ευκαιρίες να επιδιώξει η οικογένεια και κυρίως η γυναίκα, σε όλα σχεδόν τα εκπαιδευτικά επίπεδα του παιδιού, την αναγνώριση και τη διάκριση για τις μαγειρικές της ικανότητες. Παράλληλα η φροντίδα για την θρεπτικότητα, την πληρότητα, την υγιεινή και την ασφάλεια των παιδικών τροφών δίνει επιπλέον περιθώρια για τη

σταδιακή επιρροή της παιδικής διατροφής στο σύνολο σχεδόν της οικογενειακής διατροφικής μέριμνας.

«...αυτό το φαγητό εγώ πρωτόφτιαξα πάντως παντρεμένη, όταν βάφτισα το γιο μου...» (Αντωνία)

« Έχουνε βρει τα παιδιά σήμερα. Τότες παίρναμε ένα κιλό λουκούμια να φάμε γλυκό, παίρναμε ένα κιλό κουραμπιέδες να φάμε γλυκό. Τώρα μόλις θα βγει το παιδί έξω έχει το κρουασάν, έχει τη σοκολάτα, όλα αυτά δεν υπήρχαν...» (Μηλιά)

«...έφτιαχνα πολλά κέικ γιατί τα παιδιά θελαν κάτι, και να τους δώσεις κάτι στο σχολείο ξέρεις να είναι, δεν υπήρχανε όπως τώρα πας ας πούμε έχουν τα κυλικεία ή έχουν τα σούπερ μάρκετ...» (Μαρία)

«...κάνουν μια γιορτή τώρα στο νηπιαγωγείο τώρα και έρχεται να μου παραγγείλει ξέρω 'γω 10 κομματάκια γλυκάκια...» (Χρυσούλα)

«...σαν τούρτες έφτιαχνα πάρα πολλές σε γενέθλια των παιδιών δεν είχα αγοράσει ποτέ τούρτα, τις έφτιαχνα μόνη μου...(Ερ: Όταν πρόκειται για τα παιδιά από πού παίρνετε τυριά;) Ε, παίρνουμε από το σούπερ μάρκετ γιατί δεν ξέρουμε πως το έχουσε πάρει και δεν τρώνε του παππού το τυρί, νομίζουνε ότι το κεφαλοτύρι είναι πιο ωραίο, πιο, αλλά δεν το καταλαβαίνουνε, θέλουνε μόνο κεφαλοτύρι...» (Άννα)

«...επειδή τα παιδιά δεν τρώνε πολύ τυρί, δεν καταναλώνουνε συνήθως θα πάρουμε κάποιο κεφαλοτύρι, γιατί τη φέτα θα την πάρουμε, θα μείνει μια μέρα στο ψυγείο, αλλοιώνεται η γεύση της...» (Δέσποινα)

«...από το super- market αγοράζω. καμιά φορά γάλα, γιατί τα παιδιά μερικές φορές δεν θέλουν να πίνουν το κασικίσιο, μέχρι προχτές το πίνανε, τώρα μεγαλώσανε λίγο και δεν το πολυθέλουν...» (Σοφία)

«...Ερ: Με τον ερχομό των παιδιών σου τί άλλαξε στη διατροφή σας;) Ως νιόπαντρη μαγείρευα πιο πικάντικα, πιο βαριά φαγητά, μετά άλλαξα, δεν ξέρω ψαχνόμουνα...να

βρω ξέρω'γω πατάτες που να είναι ντόπιες εδώ, καλλιεργημένες εδώ, φοβάμαι τα φάρμακα, όσο μπορούσα προφύλασσα την ποιότητα των προϊόντων..» (Σταυρούλα)

Συμπεράσματα

Το πέρασμα από την «οικογένεια προέλευσης» στην «οικογένεια προορισμού» παρά τις σημαντικές αλλαγές ως προς τους φορείς, τα περιεχόμενα και τα κριτήρια της κοινωνικής και βιολογικής αναπαραγωγής χαρακτηρίζεται από τη σχετική σταθερότητα των τρόπων με τους οποίους αξιολογείται η «νοικοκυρά» και διαμέσου αυτής η διατροφή. Επιπλέον, στη νέα οικογένεια δίπλα στις γιορτές του άνδρα προστέθηκαν οι γιορτές των παιδιών εντείνοντας και εξειδικεύοντας τα χαρακτηριστικά της εκάστοτε κυρίαρχης διατροφικής κουλτούρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

7. Όψεις του οικονομικού, κοινωνικού και συμβολικού περιβάλλοντος της επιχείρησης.

Η δημιουργία από τη γυναίκα μιας «νέας επιχείρησης» δημιουργεί νέες οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες οι οποίες εντείνουν τις προαναφερόμενες διακρίσεις και ανισότητες ή δημιουργούν καινούργιες.

7.1. Η δημιουργία της επιχείρησης.

7.1.1. Η οικονομική και κοινωνική δομή της προϋπάρχουσας επιχείρησης.

Η προϋπάρχουσα επιχείρηση, συνήθως του συζύγου ή της οικογένειας του ενώ εξασφαλίζει από κάποιες ανάγκες (κτίριο, εξοπλισμός, κ.λ.π.) και διαθέτει ένα εν δυνάμει δίκτυο πελατών δεν αποτελεί πάντα την καλύτερη προϋπόθεση για τη νέα επιχείρηση στο βαθμό που συχνά η γυναίκα παραλαμβάνει μια επιχείρηση σε κρίση ή διάλυση.

«...ο φούρνος αυτός ήταν του συζύγου, μαζί αδέρφια, αφού ήτανε όλοι μαζί δεν είχανε μοιράσει, ήτανε κοινός λογαριασμός να το πούμε έτσι....Εγώ στην αρχή στο κρεοπωλείο, πριν το φούρνο, πήγαινα μόνο για να καθαρίσω ξέρετε να σφουγγαρίσω, να κάνω αυτές τις δουλείες τις γυναικείες...κάποια στιγμή, ήμαστε εντελώς αντίθετοι χαρακτήρες με τη συννυφάδα μου, πολύ αντίθετοι χαρακτήρες...πέρασα καταστάσεις οι οποίες ήτανε έτσι λίγο αντιφατικές, δεν μπορούσα να ακολουθήσω εγώ την οδό ότι πρέπει να κάτσω να δουλέψω να πεθάνω, και εσύ να μου κάνεις αυτό, αυτό και να μη με σέβεσαι και να με υπολογίζεις, και τα βροντάω κάτω μια μέρα και λέω κάτσε κάτω θα χωρίσουμε και τελειώσαμε...» (Μηλιά)

«...πριν ανοίξουμε το εργαστήριο είχαμε μανάβικο με ενοίκιο. Στο μανάβικο αυτό περνούσαν οι τουρίστες και τα πούλμαν και μας ζητούσαν χυλοπίτες, λέει ο άνδρας μου κάτι πρέπει να γίνει, κάτι πρέπει να γίνει, μετά από 3-4 χρόνια ανοίξαμε το εργαστήριο, φέραμε τα μηχανήματα...Ο άνδρας μου το ήθελε το εμπόριο γιατί πριν παντρευτεί είχε ανοίξει ψησταριά, δική του για ένα καλοκαίρι, μετά το αφεντικό του την ήθελε ιδιόκτητο αυτό, δεν τον άφησε και είχε δηλαδή στο μυαλό του το εμπόριο, έβλεπε ότι το εμπόριο τραβάει, η δουλειά αυτή τραβάει...» (Παναγιώτα 1)

7.1.2. Οικογενειακό εισόδημα και γυναικεία εργασία.

Καθοριστική επίδραση στην δημιουργία και την παραγωγική κατεύθυνση της νέας επιχείρησης καθώς και στην κατανομή των κεφαλαίων, της εργασίας, των θέσεων και των αρμοδιοτήτων ασκεί το γεγονός ότι, ρητά ή άρρητα, λιγότερο ή περισσότερο πιεστικά, η γυναίκα οδηγείται προς την εξω-οικογενειακή εργασία κάτω από τις άμεσες οικονομικές ανάγκες της οικογένειας. Σε περιπτώσεις λιγότερων οικονομικών πιέσεων είναι εμφανείς οι ευρύτερες οικογενειακές στρατηγικές που απαιτούν τη δική της εργασία.

«...τα πρώτα χρόνια έμεινα στο σπίτι, μετά βγήκα για δουλειά. Το 1980, 1978 για την ακρίβεια κάτι ψιλοδουλίτσες και μετά το 80 σε κάποιο γιατρό, σε κάποιο οινοποιείο και μετά άνοιξα μαγαζί. Όταν άνοιξα το μαγαζί, τα παιδιά αρχίσανε Γυμνάσιο...»
(Κωνσταντίνα)

«...άρχισα να δουλεύω όταν ήταν η κόρη μου δυόμιση χρονών, πριν δεκαπέντε χρόνια. Ήταν σ' ένα ξενοδοχείο...ο άντρας μου φώναζε πού θα πας είναι τα παιδιά μικρά κι αυτά, πήγα κι έμεινα εκεί πέρα, μου άρεσε κι εμένα γιατί και έπαιρνα το χαρτζιλίκι μου και έβγαινα και λίγο πιο έξω, κρατούσε τα παιδιά τότε η πεθερά, τότε η μαμά...» (Αντωνία)

«...απλά εγώ την έκανα γιατί μου άρεσε αυτή η δουλειά με τα γλυκά και παράλληλα και να ασχοληθώ και να, κακά τα ψέματα για το οικονομικό...όχι βέβαια μόνο από χόμπι αλλά εντάξει είχανε μεγαλώσει τα παιδιά, έξοδα πάρα πολλά...μεγάλωσαν οι υποχρεώσεις, έφυγε το κορίτσι για Αθήνα, είχαμε άλλα σπίτια στην Αθήνα, ενοίκια ξέρετε...» (Άννα)

«...η διάθεση που είχα να δουλέψω, γιατί μου άρεσε πάντα να εργάζομαι, να δημιουργώ. Αλλά ήταν και η ανάγκη άλλωστε, είχαμε για χρήματα...» (Δέσποινα)

«...μετά το γάμο, περίπου οχτώ- εννιά χρόνια το καφενείο δεν ήταν αρκετό για να μας ζήσει, δεν είχαμε άλλη δουλειά και τυποποιήσαμε το μπακλαβαδείο...Η δουλειά μου εκτός από το ότι με ζει, με έζησε, έζησε τα παιδιά μου, έζησε τα παιδιά μου και τα σπούδασε και εξακολουθεί να με ζει...» (Κυριακή)

«...δεν γίνεται να αρκεστείς στη μία δουλειά όταν έχεις μια πενταμελή οικογένεια. Δεν βγαίνεις με τίποτα. Και αν βγεις είναι ίσα βάρκα, ίσα νερά που λέμε. Και είπαμε θα κάνουμε κάποια τέτοια δουλειά, δεν υπήρχε και κάτι άλλο τέτοιο στην περιοχή, το προτιμήσαμε...» (Σοφία)

«...πρώτον δεν καλυπτότανε τα έξοδα της οικογένειας μόνο από την παραγωγή των πορτοκαλιών ή το λάδι. Αυξηθήκανε τα έξοδα, τα έσοδα ήταν λιγότερα. Είπα έχω κάνει τα παιδιά που θέλω, δεν πρόκειται να κάνω άλλο παιδί στο μέλλον και νομίζω ότι ήτανε ο σωστός χρόνος, υπήρχε μια ζήτηση στην περιοχή, ήθελε να γίνει αυτό το πράγμα...» (Σταυρούλα)

7.1.3. Το περιβάλλον της αγροτικής και αστικής οικονομικής κρίσης.

Οι οικονομικές ή στρατηγικές ανάγκες της οικογένειας που ωθούν τη γυναίκα στην εργασία «επιχειρηματικού τύπου» σε σημαντικό βαθμό αντανakλούν τη γενικότερη κρίση ορισμένων αγροτικών περιοχών και προϊόντων (άνοδος του κόστους παραγωγής, μετασχηματισμός των εμπορικών δικτύων, παρουσία αλλοδαπών εργατών, κ.λ.π.)

«...αν συνεχιστεί αυτό, η κρίση, χαθήκαμε. Μέχρι και που ήρθα εγώ 94 και ξεκίνησα το φούρνο, το χωριό αυτό το ονομάζανε το «μικρό Παρίσι», ένα της Γαλλίας και το μικρό ήτανε εδώ. Όλα τα περίχωρα, κατεβαίνανε στην πλατεία, και όμως δεν ξέρω τι έχει γίνει και ο κόσμος έφυγε....» (Κωνσταντίνα)

«...οι γονείς μου δουλεύανε, είχαμε μαγαζί, εστιατόριο και δουλεύανε και σε βιομηχανίες, όλες τις βιομηχανικές εργασίες και αργότερα άνοιξε εστιατόριο ο πατέρας μου με τα αδέρφια του αλλά δεν πήγε καλά....» (Χρυσούλα)

«...τώρα ο άνδρας μου μόνο πορτοκάλια έχει, παλιά έβαζε και κηπευτικά όπως έχει εδώ η περιοχή μας όλη, μελιτζάνες, πιπεριές, τώρα μόνο τα πορτοκάλια....έβαζε πολλούς εργάτες στα κηπευτικά και δεν έκανε τίποτα...» (Άννα)

7.1.4. Η μαθητεία σε άλλες επιχειρήσεις.

Η έναρξη της επιχείρησης από την γυναίκα στην πλειονότητα των περιπτώσεων στηρίζεται σε οικογενειακές γνώσεις, κεφάλαια και εργατικό δυναμικό και έτσι η «προϋπηρεσία» ή η «μαθητεία σε μια άλλη ομοειδή επιχείρηση είναι άλλες φορές

ανύπαρκτη και άλλες σύντομη ή κρίνεται ως μη απαραίτητη. Στη δυναμική αυτή η απαξίωση και εγκατάλειψη του σχολείου, όπως αναφέραμε, περιορίζοντας την εν γένει ικανότητα πληροφόρησης και κατάρτισης αυξάνει τα «πειράματα», τους «αυτοσχεδιασμούς» και τις «μιμήσεις».

*«...ξεκίνησα βάσει του προηγούμενου, του ενοικιαστή που είχα, ότι ψωμί έβγαζε αυτός, αυτό κατάφερα να βγάλω και εγώ. Είχα καθίσει ένα χρόνο, είχα έρθει νωρίτερα ένα χρόνο, έφτιαχνα στο σπίτι δίπλα πράγματα αλλά παρακολουθούσα την δουλειά του, τι ακριβώς κάνει, και βέβαια κρυφά από το πρόγραμμα, δεν τον είχα ενημερώσει ότι εγώ θα ανοίξω μαγαζί, στην πορεία, ε και βλέποντας τα βασικά που έκανε...»
(Κωνσταντίνα)*

*«...Ήτανε από συγγενή μας δηλαδή, γιατί δεν δουλεύεις και εύκολα, δεν σε βάζει ο άλλος να δουλέψεις εάν δεν ξέρεις τίποτα...εντάξει στην αρχή μας έδειχναν δεν ξέραμε σε ένα μεγάλο εργαστήριο, βλέπαμε, κοιτάγαμε όταν μας έλεγε αυτό, αυτό, μετά τον ένα μήνα αρχίσαμε και ασχολιόμαστε, μας έλεγε κάντε αυτό πάρτε και φτιάξτε το, ξέρω 'γω, τα ταρτάκια, φτιάξτε τη ζύμη, βάλτε την εδώ, αρχίσαμε και μπαίναμε και εμείς ενεργά και μαθαίναμε και από εκεί αρχίσαμε και τα μαθαίναμε όλα...»
(Χρυσούλα)*

«...στη δουλειά ήταν ένας ηλικιωμένος, πλησίαζε να πάρει σύνταξη και τον ρωτούσα και εγώ συνέχεια, εγώ είχα πάρει ήδη ένα βιβλίο και έγγραφα, έγγραφα, έγγραφα... ήτανε ένας πάρα πολύ καλός μάστορας και μέχρι σήμερα δηλαδή ακούγεται το όνομα του...» (Δέσποινα)

*«... πήγαμε εκεί και το είδαμε, σαν εικόνα και πως γίνεται μέσα στη μηχανή/ Ένα Σαββατοκύριακο είχαμε πάει. Έφτανε. Εντάξει δεν είναι επιστήμη, ιατρική δεν είναι...»
(Σοφία)*

«...δεν πήγα σε κανένα, γιατί κανένας δεν θα σου μάθει τη δουλειά σου, γιατί είσαι πλέον ανταγωνιστής. Δεν υπάρχει ούτε κανένα ξέρω 'γω εγχειρίδιο να μπορεί να σου πει διάβασε αυτό το πράγμα και βγάλε ζυμαρικό...» (Σταυρούλα)

7.1.5. Η στάση του συζύγου.

Παρά το ότι η εργασία της γυναίκας καλείται να καλύψει τις πρόσθετες οικονομικές ανάγκες της οικογένειας ή την επαγγελματική κρίση του συζύγου, ο ίδιος ο σύζυγος, στο όνομα βαθιά ριζωμένων νοοτροπιών γίνεται σημαντικό εμπόδιο ή αδρανές στοιχείο των εκάστοτε απαραίτητων ενεργειών της γυναίκας. Η γυναικεία εργασία ενώ προκαλείται από τις οικονομικές ανάγκες της οικογένειας αξιολογείται από τα ηθικά και τα συμπεριφορικά πρότυπα του άνδρα σε σχέση με το ρόλο της γυναίκας-συζύγου-μητέρας.

«...ο σύζυγος αρνιόταν να δουλέψω. Πίστευε ότι αν βγει η γυναίκα έξω, θα πιάσει άνδρα...τα ίδια πίστευε και ο πατέρας μου...» (Κωνσταντίνα)

«...εγώ ξεκίνησα να δουλέψω μετά από πάρα πολλές γκρίνιες γιατί ο άνδρας μου δεν ήθελε (Ερ: Γιατί;) Δεν είχε μάθει να δουλεύω και ήτανε καλοπερασάκιας, ήθελε να έρθει σπίτι και να είναι η γυναίκα στο σπίτι, να είναι το φαγητό εκεί...Μετά λοιπόν εγώ επέμενα λίγο γιατί μεγάλωσαν τα παιδιά και ξέρεις ένα μεροκάματο δεν φτάνει...(Ερ: Ο σύζυγος πως αντέδρασε;) Εντάξει στην αρχή είπε ότι εγώ στο έλεγα, θα κουραστείς πάρα πολύ, και ερχόμουνα μετά στο σπίτι, έπρεπε να κάνω και τα υπόλοιπα, στο έλεγα λέει, αλλά τέλος πάντων εγώ δεν έδινα συνέχεια...(Ερ: Αργότερα που το μαγαζί επεκτάθηκε πως αντέδρασε;) Τώρα τι θέλεις να μπλέξεις με μαγαζιά ρε παιδί μου, θα τα καταφέρουμε; Είναι και λίγο πάντα επιφυλακτικός έτσι, δεν τολμάει να πάρει αποφάσεις και να κάνει βήματα μπροστά, είναι λίγο είναι άνθρωπος που θέλει να τον σπρώξεις...» (Μαρία)

7.1.6. Η στάση της τοπικής κοινωνίας.

Παράλληλα ή ανεξάρτητα από τη στάση του συζύγου η τοπική κοινωνία ως καταναλωτές, έμποροι, ομοεπάγγελτοι παραγωγοί, συνδικαλιστικά όργανα ή πολιτικοί φορείς θέτουν τα δικά τους εμπόδια. Η «ζήλεια» ως συναισθηματοποίηση/ψυχολογικοποίηση των κοινωνικών αντιθέσεων και το «τεστ» ως ένδειξη των κοινωνικών μοντέλων ενώ αναφέρονται στην επιχείρηση στην πραγματικότητα εντοπίζονται στη γυναίκα και τα προσωπικά της χαρακτηριστικά. Όπως ο σύζυγος έτσι και κοινωνικός περίγυρος την εγκαλούν την αξιολογούν με εξω-οικονομικά κριτήρια. Το πρόβλημα εμφανίζεται πιο έντονα στις περιπτώσεις των γυναικών οι οποίες, σύμφωνα με τα τοπικά συμβολικά συστήματα, «απέκλιναν» ορισμένων οικογενειακών ή συμπεριφορικών μοντέλων.

«...το 91 πήρα επίσημα διαζύγιο, διότι είχα βρει άλλον άνδρα. Δεν ξέρω, δεν υποστηρίχθηκα, κάπου δεν άρεσε στον κόσμο, σαν προσωπικότητα που έβαλα δίπλα μου... Ε, να φέρω τώρα στο χωριό του πρώην άνδρα, στην περιουσία του ξένον άνδρα, τώρα που το λέω ανατριχιάζω...» (Κωνσταντίνα)

«...ο πρόεδρος του συλλόγου με πολέμησε, ιστορίες, μέχρι στους μύλους μου σταματάγανε το αλεύρι. Γιατί; Δεν θα δώσεις στην τάδε αλεύρι. Έκανε πλάτες του φίλου του που ήτανε γραμματέας και είναι ο απέναντι μου. Φτάσαμε στα άκρα μέχρι εισαγγελέα...» (Κωνσταντίνα)

«...σαν επαγγελματίας πρέπει να έχεις το όνομα του επαγγελματία, δεν μπορεί να βάλεις, να μπεις σε ένα μαγαζί σε ένα κτήριο, να βάλεις μια ταμπέλα έξω και μέσα να λέει αρτοποιείο και μέσα να πουλάς κατεψυγμένο ψωμί, ούτε να λες παραδοσιακό ψωμί όπως γίνεται στην Αθήνα και να τους ρωτάς ψωμί με προζύμι, πως είναι το προζύμι και να μην ξέρουνε να σου απαντήσουνε, δεν γίνεται αυτό...» (Μηλιά)

«...άλλοι λένε, πολύ άξια και μπράβο σου. Τους αρέσουν όλα, ότι κάνω. Είναι και μερικές όμως που έχουνε λίγο τη ζήλεια, έχουνε γιατί ακούστηκε λίγο «Ασα θ' ανοίξει φούρνο, σιγά να μην ανοίξει φούρνο». Όταν είδανε όμως ότι αυτό τελείωσε και λειτούργησε, δεν το περιμένανε και μου λένε μπράβο...» (Αντωνία)

«...υπάρχουν άνθρωποι, γείτονας μου παραδείγματος χάρη, που δεν έρχεται να φωνίσει ποτέ στο μαγαζί...» (Μαρία)

«...εντάξει είμαι ικανοποιημένη καταρχήν, αλλά πιστεύω ότι έχω δώσει και εγώ καλά δείγματα, ο σύζυγος το γνώριζε το περιβάλλον, δεν είχε καμία αμφιβολία για το πως θα αισθανθούν γι' αυτόν. Εγώ όμως έπρεπε να δώσω εξετάσεις εδώ, όλων των ειδών των εξετάσεων...» (Σοφία)

7.1.7. Γεωγραφική και παραγωγική εγγύτητα του «σπιτιού» και της «επιχείρησης».

Η «αυτοκρατορία των οικογενειακών σχέσεων» και των εξω-οικονομικών κριτηρίων εμφανίζεται και στις ανθρωπογεωγραφικές σχέσεις του «σπιτιού» και της

«επιχείρησης». Συνήθως η «επιχείρηση» στεγάζεται στο χώρο που κατοικεί η οικογένεια ή σε άλλο ιδιόκτητο ή ενοικιαζόμενο χώρο κοντά το σπίτι. Αυτή η γεωγραφική εγγύτητα αποτελεί για τη γυναίκα τον πιο αποτελεσματικό και εύκολο τρόπο να ανταποκρίνεται παράλληλα τόσο στις υποχρεώσεις της «επιχείρησης» όσο και στις υποχρεώσεις του «σπιτιού», οι οποίες παραμένουν αμείωτες ή εντείνονται μετά την έναρξη της επιχείρησης. Από την άλλη η διαρκής ώσμωση μεταξύ «επιχείρησης» και «σπιτιού», με την έννοια του «όλοι για όλους», εμπλέκει και τα άλλα μέλη της οικογένειας, δημιουργώντας πρόσθετους καταμερισμούς ή καταναγκασμούς εργασίας.

«...ξεκινήσαμε εμείς οι τρεις εγώ, η αδελφή μου και η μητέρα μου, και έχουμε παραμείνει. Με τα χρόνια οι αρμοδιότητες έχουνε πέσει πιο πολύ στην μητέρα μου και εμείς ασχολιόμαστε πιο πολύ με τις επιχειρήσεις, δηλαδή με τις ώρες εκτός εργαστηρίου, αλλά πάντα έχουμε τις μέρες μας, ξεχωρίζουμε δηλαδή μισές ημέρες της εβδομάδας θα είμαι εγώ με την μητέρα μου στο εργαστήριο, η μητέρα μου είναι πάντα στο εργαστήριο και τις άλλες μισές η αδελφή μου.... ο αδελφός μου ας πούμε είναι παντρεμένος, το χειμώνα δουλεύει όταν δεν έχει δουλειά και ένα άτομο φτάνει στο μαγαζί... πάντα σαν οικογενειακή επιχείρηση βοηθάει πιο πολύ τα ίδια τα μέλη της οικογένειας, γιατί έτσι μπορείς και να ας πούμε λες μια βδομάδα ή λίγες μέρες να κλείσεις το μαγαζί είναι δική σου ευθύνη ή να πας κάπου, αυτό είναι το καλό που έχει η οικογενειακή επιχείρηση πιστεύω ένα από τα καλά που έχει, ότι μπορείς να βασιστείς και στον άλλο να πάμε, δεν είσαι ο υπάλληλος, να πεις θέλω να κάτσω αυτές τις ώρες μόνο...» (Χρυσούλα)

«...με βοηθάει η μητέρα μου, κρατούσε τα παιδιά, όποιες ώρες μπορούσε ερχότανε και είχα και μια κοπελίτσα...όταν δουλεύεις, δεν έχεις υπαλλήλους και μπορείς και έχεις ένα ταμείο, δηλαδή δεν λέει ο καθένας «Εγώ τώρα δουλεύω και θα πάρω αυτά τα χρήματα και θα κάνω ότι θέλω.», πάμε μετρημένα, προσπαθούμε να το κρατήσουμε μόνοι μας...Και έτσι μπορείς να κάνεις κάτι, να προσπαθήσεις...» (Δέσποινα)

«...στην αρχή το μαγαζί το κρατούσε η αδελφή μου, πρώτα, πριν παντρευτεί γιατί εγώ είχα τα παιδιά. Αλλά ήταν στ' όνομα μου. Μετά όμως έφυγε η αδελφή μου, ο άνδρας μου δούλευε, έκανα τα δυο παιδιά μου, τα μεγάλωσε η μαμά μου, και εγώ

δούλευα....στην αρχή μπήκε ο μπαμπάς μου και δούλευε, ο μπαμπάς μου και τώρα με βοηθάει. Φτιάχναμε το αλεύρι, την αναλογία, σπάγαμε τα αυγά, την βοήθεια αυτή την ανδρική περισσότερο, έπρεπε κάποιος να είναι άνδρας μέσα στην δουλειά αυτή, η βιοτεχνία αυτή δεν είναι πιο πολύ για γυναίκα..., είναι και βοηθάει ο άνδρας πιο πολύ...(Ερ: Ο σύζυγος βοηθούσε;) Βοηθάει τα απογεύματα και σαββατοκύριακο και την άδεια του που παίρνει και τις διακοπές του....» (Παναγιώτα 1)

«....όταν έχουμε πάρα πολύ δουλειά, φτιάχνει η μαμά μου κάποιο φαγητό, που βέβαια δεν συμφωνεί ο γαμπρός της, διότι δεν της αρέσουν της μαμάς τα φαγητά, η αδελφή μου τώρα τα καλοκαίρια έρχεται εδώ πέρα μπορεί κάποιες μέρες να βοηθήσει....» (Μαρία)

«....Τι ώρα ξυπνάω; 5:30 η ώρα δεν είμαι ποτέ στο κρεβάτι, το αργότερο, υπάρχουν μέρες που ξυπνάω και 4. Μετά έρχομαι εδώ. Το μεσημέρι δεν πάω και καθόλου το μεσημέρι σπίτι, πάω για λίγο, ανάλογα την δουλειά μπορεί να τύχει να καθίσω και 2 ώρες το μεσημέρι σπίτι και να ξαπλώσω λίγο, μπορεί να τύχει να τσιμπήσω μόνο και να φύγω κατ' ευθείαν, ανάλογα εκείνη την μέρα θα είμαι μέχρι της 8 το βράδυ....μαγειρεύω κάθε μέρα, ποτέ δεν έχω μείνει εγώ χωρίς φαγητό. Πότε μαγειρεύω; Η το βράδυ που θα φύγω από εδώ, ή βάζω φαγητό το πρωί και επειδή είμαι δίπλα, πετάγομαι και βλέπω... αν ήμουν σε μια πόλη θα είχα πολύ περισσότερη πελατεία, αλλά καλύτερα που είμαι εδώ γιατί είμαι στο σπίτι μου. Θα χανόμουν από το σπίτι, πράγμα που δεν θα το ήθελα, γιατί είμαι πολύ του σπιτιού, δηλαδή δεν θα μπορούσα να μαγειρέψω, να ασχοληθώ μια ώρα με το σπίτι μου, γιατί θα έλειπα όλη την ημέρα, ενώ τώρα το μεσημέρι που πάω για 2 ώρες, δεν χάνονται οι δουλείες στο σπίτι....» (Άννα)

Συμπεράσματα

Η «επιχείρηση της γυναίκας» στην πλειονότητα των περιπτώσεων αποτελεί μια οικονομική αναγκαιότητα ή στρατηγική της οικογένειας την οποία η γυναίκα συνήθως αναλαμβάνει να εκπληρώσει χωρίς τις απαραίτητες γνώσεις, την οικογενειακή και κοινωνική στήριξη και στη βάση ρόλων που εντείνουν την εκμεταλλευτική αξιοποίησή της ως νοικοκυρά και ως εργαζόμενη.

7.2. Τα προϊόντα της επιχείρησης.

7.2.1. Παράδοση και νεωτερισμοί.

Σημαντικό μέρος της σταθερότητας του ενδοοικογενειακού καταμερισμού των εργασιών στην «επιχείρηση» και το «σπίτι» προκύπτει και από το γεγονός ότι τα παραγόμενα προϊόντα δεν απομακρύνονται ιδιαίτερα από τις «πατροπαράδοτες» οικογενειακές γνώσεις. Έτσι όλοι «είναι χρήσιμοι» αφού τα βασικά «τα ξέρουν όλοι». Από την άλλη, οι πιθανοί νεωτερισμοί και οι «δοκιμές» στον τρόπο παραγωγής ή εμπορίας των προϊόντων, δεν είναι τέτοιας έκτασης που να ανατρέψουν σημαντικά τους ανωτέρω καταμερισμούς ή να οδηγήσουν στην αναζήτηση ειδικευμένου εργατικού δυναμικού έξω από την οικογένεια.

*«.....προσπάθησα να κάνω δικούς μου μεθόδους δηλαδή, να βγάλω κάτι που να εντυπωσιάσει, να βγάλω κάτι, αλλά να διατηρήσω κάτι που ο κόσμος το ξέρει ...»
(Μηλιά)*

«....μπορεί να αλλάξουμε όχι τα βασικά αλλά μπορεί να κάνουμε κάποιες διαφοροποιήσεις σε κάποια πράγματα...» (Χρυσούλα)

«.....ξεκίνησα με τα μπακλαβοειδή, γιατί εδώ έχει καρύδι και φτιάχνανε και μπακλαβάδες στα σπίτια, οπότε επέκτεινα τη μόρφωση μου στα γλυκά...» (Κυριακή)

«....(Ερ: Οι συνταγές για όλα αυτά που φτιάχνετε από πού προέρχονται;) Η συνταγή αυτή; Απ' τη μαμά, ιδέα της μαμάς, όπως μας το είπε έτσι είναι, το κρατήσαμε, γιατί είναι καλό το προϊόν δηλαδή βγαίνει καλό το προϊόν...» (Παναγιώτα 1)

«...ότι μάθαμε μόνοι μας, δοκιμές. Πετάξαμε πράγματα, φτάσαμε, δοκιμάσαμε πολλά αλεύρια, δοκιμάσαμε πολλές συνταγές δικές μας, τί μπορεί να θέλει, τι μπορεί να αφαιρέσουμε. Προσπαθούσαμε να καταλάβουμε τι μπορεί να ζητάει το ζυμάρι, τι του λείπει, τι χρειάζεται. Βγάσαμε, στεγνώναμε, δοκιμάσαμε, δεν μας άρεσε....Τελικά λέμε αφού άρεσε σ'εμάς θα άρεσε σε ένα ποσοστό ανθρώπων...» (Σταυρούλα)

«....να σας πω τις χυλοπίτες και τον τραχανά και τ'αυτά τα ήξερα από τη μητέρα μου και από'δω που φτιάχναμε για το σπίτι μας. Δεν προσθέσαμε τίποτα απολύτως...Όμως στα γλυκά ναι, άνοιξα τον σελεμεντέ πιο πολύ και πιο πολύ με

βοήθησε ας πούμε ρώτησα τον ένα, τον άλλο, κάποια γυναίκα που ήξερε κάτι καλύτερο....» (Παναγιώτα 2)

7.2.2. Η κοινωνική διαφοροποίηση των «πελατών».

Στην διατήρηση του χαμηλού βαθμού εξειδίκευσης των εμπορευματικών εργασιών και του οσμωτικού χαρακτήρα των σχέσεων σπιτιού-επιχείρησης παίζουν και οι περιορισμένες πιέσεις που ασκούν οι διατροφικές προτιμήσεις των καταναλωτών οι οποίοι αποτελούνται κυρίως από τοπικά συγγενικά-κοινωνικά δίκτυα, επισκέπτες από τις πλησίον πόλεις και περαστικούς την εποχή των διακοπών ή του καλοκαιριού. Με άλλα λόγια οι πελάτες, ενώ διαφοροποιούνται κοινωνικά και συμβολικά, στο πλαίσιο του habitus του «οικογενειακού/τοπικού/παραδοσιακού» προϊόντος εκλαμβάνουν την μη εξειδίκευση στα προϊόντα ως κριτήριο «γνησιότητας» ή λιγότερης «επικινδυνότητας».

«...όταν είναι σε διακοπές πιστεύω όλοι είναι και πιο χαλαροί, δηλαδή θα παραγγείλει και αυτός που είναι και πιο πλούσιος, το ίδιο γλυκό με αυτόν που είναι σε κατώτερη μοίρα. Όλοι ξοδεύουν όταν πρόκειται για τα παραδοσιακά ...» (Χρυσούλα)

«...εδώ εγώ πιο πολύ δουλεύω με ντόπιο κόσμο και αυτούς που έρχονται τα καλοκαίρια και μένουν στα χωριά τους . Αυτοί θέλουν το κριθαράκι και τα λαζάνια ας πούμε, παραδοσιακοί, θέλανε τις χυλοπίτες και τον τραχανά. Δηλαδή με αλλοδαπούς εγώ δεν δουλεύω, δεν θα'ρθει ο Γάλλος ή ο Άγγλος να πάρει παραδοσιακό τραχανά...» (Σοφία)

«...έρχονται γυναίκες από εδώ, από τα χωριά γύρω, έρχονται και γυναίκες που παραθερίζουν, τώρα έχω ένα ζευγάρι ηλικιωμένο με την εγγονούλα του, και μου έχει παραγγείλει.... (Ερ: Έρχονται και γυναίκες νεότερης ηλικίας;) Οι νέες που έρχονται της Αθήνας και έρχονται να παραθερίσουν, πως ψήνονται οι χυλοπίτες ρωτάνε πολλές, δεν ξέρουνε πώς να τις μαγειρέψουμε, τα παίρνουν έτοιμα, δεν ξέρουν...» (Παναγιώτα 1)

«....και οικογένειες έρχονται και άντρες μπορεί να ψωνίσουνε...κι ένας φτωχός κι ένας πλούσιος. Ο πλούσιος έχει μια άνεση να αγοράσει λίγο παραπάνω, ένας πιο

μικρομεσαίος θα πάρει τα βασικά, όλοι θα βρουν όμως τα πενήντα ευρώ τους που χρειάζονται να πάρουν τα ζυμαρικά τους για το χρόνο, για ένα χρόνο...» (Σταυρούλα)

7.2.3. Κοινωνικές σχέσεις υποχρεώσεις.

Στην σταθεροποίηση της ποικιλίας των προϊόντων και τον περιορισμό των καινοτομιών οι κοινωνικές σχέσεις σε τοπική κλίμακα παίζουν το δικό τους ρόλο. Η τοπική προτίμηση, η αμοιβαιότητα στις επισκέψεις, τις ανταλλαγές και τις χειρονομίες καλής επαγγελματικής πίστης, ειδικότερα προς τους παραγωγούς ομοειδών ή σχετικών προϊόντων, αποτελούν ένα σημαντικό όρο της επιχειρηματικής επιβίωσης ειδικότερα στις περιόδους που δεν έρχονται πελάτες από άλλες περιοχές. Με τον τρόπο αυτό αναδιαιρούνται όχι μόνο οι κοινωνικές δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου αλλά οι διατροφικές συνήθειες καθώς το «έξω» και το «έτοιμο» γίνεται πιο σημαντικό από το «μέσα».

«...τώρα με το μαγαζί δεν καλάμε σχεδόν κανέναν στο σπίτι, τώρα θα πας έξω και θα φας ή θα πάρεις ένα κοτόπουλο και θα καθίσεις να φας, σε κάποιο που είναι πελάτης ...» (Μηλιά)

«...Έξω όταν πηγαίνω πηγαίνουμε σε πελάτες. Το παίρνουμε και λόγω της δουλειάς, με προτιμάει στη δουλειά μου, και εγώ το ίδιο πρέπει να κάνω, τους άλλους δεν τους ξέρω, γιατί να πάω; Και πάω εκεί. Τώρα με το μαγαζί να σας πω κάτι, έχω κάνει και άλλους φίλους, περισσότερους, πελάτες, παραγγελιοδόχους, πολύ περισσότερους φίλους (Ερ: Τους καλείτε στο σπίτι;) Δεν θα έλεγα ότι καλώ πάρα πολλούς στο σπίτι, βγαίνουμε περισσότερο έξω γιατί είμαι πάρα πολύ κουρασμένη (Ερ: Που πηγαίνετε;) Εδώ στα μαγαζιά του χωριού μας, δεν βγαίνουμε και πολύ εκτός χωριού τα προτιμώ και λόγω δουλειάς» (Άννα)

«...κοιτάζτε εδώ υπάρχει ένα εστιατόριο και πολλές φορές δεν προλαβαίνουμε να μαγειρέψουμε το μεσημέρι, θα τελειώσουμε αργά και αν τα παιδιά πεινάνε θα...θα πάρουμε κάτι έτσι απέξω συνήθως μακαρόνια, αρακά, απλά πράγματα, έτσι λαδερά. Είναι κι αυτοί πελάτες μας, τους προτιμάμε.. » (Δέσποινα)

Συμπεράσματα

Οι νεωτερισμοί στα προϊόντα δεν ανατρέπουν τον καταμερισμό των αρμοδιοτήτων ούτε τους φορείς των γνώσεων αλλά τροποποιούν σχετικά την εμπορική αξία των προϊόντων δηλαδή το κοινωνικό και συμβολικό κεφάλαιο της επιχείρησης. Δεδομένου δε ότι ο άνδρας είναι ο κύριος φορέας των κοινωνικών και εμπορικών σχέσεων οι νεωτερισμοί και τα συνακόλουθα κέρδη ενισχύουν τη θέση του στην τοπική κοινωνία.

7.3. Μορφές απασχόλησης, προσώπων και χρόνων.

7.3.1. Η σταθερότητα των γυναικείων υποχρεώσεων.

Η εμπλοκή των μελών της οικογένειας (γονείς, πεθερικά, αδέρφια συγγενείς) σε διάφορες φάσεις της παραγωγής τη επιχείρησης ενώ φαίνεται να μειώνει τον μόχθο της γυναίκας στην πραγματικότητα οι βασικοί της ρόλοι παραμένουν αμετάθετοι και εξίσου απαιτητικοί.

Όπως πριν, στην οικογένεια, έτσι και μετά τη δημιουργία της επιχείρησης η παραγωγή, προμήθεια, παρασκευή, αξιολόγηση και δεξίωση του φαγητού αφορά σχεδόν αποκλειστικά τη γυναίκα. Η «γυναίκα επιχειρηματίας» παραμένει σύζυγος και κυρίως «νοικοκυρά».

«...η μητέρα μου έρχεται κάθε μέρα στο φούρνο. Ασχολείται κάνα-δύο ώρες, έτσι μέχρι να τα ρίξω στο φούρνο, κάνει καμιά λάντζα.... (Ερ: Στο φαγητό τί άλλαξε μετά το άνοιγμα της επιχείρησης;) Στην οικογένεια ήρθαν τα πάνω κάτω. Στην οικογένεια είναι πολλές οι ώρες, τα παιδιά φωνάζουνε, γκρινιάζουνε, ξέρεις μένεις λίγο πίσω από το σπίτι, θέλεις να πάρεις μια γυναίκα να καθαρίσει, δεν προλαβαίνεις και το μαγείρεμα δεν προλαβαίνεις μερικές φορές. Αντιμετωπίζεις ένα πρόβλημα ότι το σπίτι σου τρώει έξω» (Αντωνία)

«.... (Ερ: Στις δουλειές του σπιτιού;) Εντάξει εγώ θα τα φροντίσω, ποιος θα τα μαγειρέψει, αφού δεν ξέρει, τι να τον στείλεις, πάλι θα του πεις πήγαινε και έλα, όχι εγώ τα κανονίζω όλα αυτά. Εγώ συνήθως και από το εργαστήριο παίρνω τηλέφωνο στο σούπερ μάρκετ θέλω αυτά τα πράγματα, στο μανάβη θέλω αυτά, ψωμί από το φούρνο και όλα. Τις περισσότερες φορές μου τα φέρνουνε εκεί, δεν βγαίνω, δεν έχω το χρόνο να βγω να ψωνίσω...» (Μαρία)

7.3.2. Η επέκταση του χρόνου εργασίας της γυναίκας.

Ενδεικτικό παράδειγμα των «οικογενειακών» και «επιχειρηματικών» ανισοτήτων μεταξύ των δύο φύλων πριν και μετά την έναρξη της επιχείρησης αποτελεί ο περιορισμένος ή ανύπαρκτος ελεύθερος χρόνος των γυναικών που κυριαρχείται και εξαντλείται από δραστηριότητες αποκλειστικά σχεδόν αφιερωμένες στην οικογένεια.

«...νομίζω ότι είναι πολλές ώρες και δεν αμείβεσαι σύμφωνα με τόσο όσο δουλεύεις. Είσαι από τις τέσσερις το πρωί μέχρι τις δέκα το βράδυ στο μαγαζί... δεν έχουμε φάει κι εμείς ποτέ μια φορά σαν οικογένεια. Είμαι Κυριακή ανοιχτά, δεν έχουμε κλείσει καμία μέρα, μέχρι και το Πάσχα δεν φάγαμε σαν μια οικογένεια. Φάγαμε οι μισοί και μετά πήγαμε οι άλλοι μισοί στο μαγαζί...δεν έχεις το χρόνο να βρεθείς με κάποια παρέα στο σπίτι σου, εντάξει έξω θα πιάς θα καλέσεις το φίλο σου δέκα η ώρα και θα πάτε έξω να φάτε, αλλά στο σπίτι σου άλλο είναι να μαγειρέψεις, να κάνεις τα τραπέζια που έκανα κι αυτά...» (Αντωνία)

«...δεν έχω καθόλου ελεύθερο χρόνο, ούτε καθόλου, δεν τον επιδιώκω να τον έχω. Δεν γίνεται, δεν γίνεται γιατί ο γιος μου έχει 3 μωρά, θα βοηθήσει μέχρι το μεσημέρι, δεν πρέπει να πάει σπίτι να κοιμίσει το μωρό; Είναι να καθίσει όλη την ημέρα; Δεν γίνεται...» (Μηλιά)

«....(Ερ: Έχετε καθόλου ελεύθερο χρόνο;) Δεν υπάρχουν για εμάς πλέον γιορτές και οικογενειακές στιγμές. Είμαστε όλοι, ένας μπαίνει, άλλος φεύγει. Για να φάμε όλοι μαζί πρέπει να φάμε στο εργαστήριο....έχω 13 χρόνια να κάνω μπάνιο στη θάλασσα, έχω πάρα πολλά χρόνια να πάω στο σπίτι της κουινιάδας μου μια επίσκεψη να πιω ένα καφέ, πάρα πολλά χρόνια, και όπως για να πάμε κάπου θα πρέπει να μας περιμένουνε τα μεσάνυχτα (Ερ: Τι σημαίνει για εσένα που είσαι δίπλα στη θάλασσα και να μην έχεις κάνει 13 χρόνια μπάνιο;) Σημαίνει κάτι αλλά δεν περιγράφεται (Ερ: Πώς νιώθεις;) Εντάξει κοίταξε να σου πω κάτι, δεν έχω το χρόνο να το σκεφτώ την εποχή αυτή, όταν περάσει το καλοκαίρι, λέω πάει πέρασε και αυτό και δεν έκανα ούτε ένα μπάνιο. Τώρα δεν έχω περιθώριο να το σκεφτώ καθόλου...» (Μαρία)

«...έχει πολλές ταβέρνες και πιτσαρία έχει και τώρα πάμε δίπλα εδώ στην παραλία που είναι και πολύ κοντά και πολύ ωραία, και το έχει και η αδελφή μου το μαγαζί, και πάμε πιο πολύ εκεί, και Κυριακή μεσημέρι. Τώρα το καλοκαίρι δεν μαγειρεύω, επειδή

δεν πάω όλη την βδομάδα για μπάνιο και δουλεύω, την Κυριακή την έχω μόνο για μένα, δεν κάνω τίποτα...τώρα το καλοκαίρι ζηλεύω, το χειμώνα δεν με νοιάζει αλλά τώρα το καλοκαίρι ζηλεύω πολύ την θάλασσα. Μου αρέσει πάρα πολύ και εντάξει τι να λέμε μωρέ...» (Άννα)

«...(Ερ:Έχετε καθόλου ελεύθερο χρόνο;) Ναι, τώρα έχω. Μέχρι προχτές που διάβαζα τα παιδιά όχι (Ερ:Τί κάνετε στον ελεύθερο χρόνο σας;) Τί κάνω... Τώρα πια μπορώ να πάω με τα παιδιά μια βόλτα, που για' μένα ήταν πολυτέλεια να πάω με τα παιδιά έξω – πολυτέλεια όχι τόσο στο οικονομικό- αλλά δεν είναι εύκολο με τρία μικρά παιδιά όταν βγεις έξω να τα κυνηγάς. Μπορεί να βγω με τα παιδιά συνήθως βόλτα, κάτι που τους λείπει γιατί εδώ ο τόπος δεν προσφέρει και πάρα πολλά πράγματα και είναι χαρά γι' αυτά το να τα πάω έξω...» (Σοφία)

«...(Ερ:Έχετε καθόλου ελεύθερο χρόνο;) Σχεδόν καθόλου, δηλαδή τώρα να θέλω να πλύνω το βράδυ, να θέλω να σιδερώσω κάποιο απόγευμα που δεν θα έχω δουλεία, έρχεται και η μαμά μου να μου σιδερώσει, τι να κάνει και η μαμά μου ή η πεθερά μου και αυτές γριές γυναίκες είναι τώρα έτσι; Διακοπές, δεν έχουμε διακοπές. Να μην πας και μια βδομάδα διακοπές, με τον άνδρα σου με τα παιδιά σου, με την οικογένεια σου, εγώ βλέπω που έρχονται εδώ πέρα και λέω δεν θα πάω και εγώ κάποτε; (Ερ: Ποια περίοδο έχετε τον περισσότερο ελεύθερο χρόνο;) Καμία, καθημερινά μιλάμε; Μόνο τον χειμώνα. Τον χειμώνα δεν υπάρχουν γυναίκες να κόβουνε χυλοπίτες, κόβουμε εδώ για το μαγαζί μας, αλλά δεν είναι να φύγεις γιατί είναι και τα παιδιά με το σχολείο, που θα πας; Πάλι είναι τα σχολεία, το καλοκαίρι είναι η δουλειά εδώ πέρα...» (Παναγιώτα 1)

«...(Ερ:Έχετε καθόλου ελεύθερο χρόνο;) Όταν μιλάμε γι' αυτό το πρόγραμμα όχι. Δεν έχεις καθόλου (Ερ: Πότε έχεις ελεύθερο χρόνο;) Κυριακή, μία Τετάρτη απόγευμα ίσως αν δεν έχεις να συσκευάσεις δικά σου πράγματα, δεν υπάρχουν...μία γιορτή (Ερ:Τί κάνεις στον ελεύθερο χρόνο σου;) Με το σύζυγο και τα παιδιά...Να βγεις ναι, ίσως να βγεις, να κάνεις μια βολτούλα να πας να φας...» (Σταυρούλα)

7.3.3. Η αμφιθυμία στην αξιοποίηση των ντόπιων και αλλοδαπών εργατών.

Οι ντόπιοι και οι αλλοδαποί εργάτες και εργάτριες της περιοχής που υπό ορισμένες προϋποθέσεις (σχεδιασμός παραγωγικών στόχων, εξοπλισμός, ορθολογική κατανομή αρμοδιοτήτων, κ.λ.π.), θα μπορούσαν να στηρίξουν περιστασιακά ή δομικά τη γυναικεία επιχειρηματικότητα δεν αξιοποιούνται και κυρίως αξιολογούνται αρνητικά.

Με κριτήριο τα οικογενειακά χαρακτηριστικά της επιχείρησης (εμπιστοσύνη, εργατικότητα, καλή θέληση, αλληλεγγύη, διαθεσιμότητα, αφιλοκέρδεια, κ.λ.π.) οι επιδόσεις και οι συμπεριφορές των μισθωτών εργαζομένων αξιολογούνται με βάση τυχαία ή χωρίς σημασία περιστατικά (τεμπελιά, αγένεια, ασυνέπεια, έλλειψη καθαριότητας, κ.λ.π.). Σε κάθε περίπτωση είναι εμφανής μια σύνθετη διαδικασία εκλεκτισμού, ξενοφοβίας και κοινωνικού ρατσισμού που συχνά συνεξετάζει τους ντόπιους και τους αλλοδαπούς εργάτες ή δημιουργεί επίπλαστες εσωτερικές διακρίσεις (εθνολογικά χαρακτηριστικά, περιοχή προέλευσης, οικογενειακή κατάσταση, κ.ο.κ.).

«...αυτή την ελληνίδα τη διάλεξα με το κριτήριο ότι είναι έμπιστη και καλή, πάνω στο ότι θα προσέχει, δηλαδή αυτοί που δεν ξέρουνε στην αρχή πολύ καλά και μαθαίνουνε, είναι πιο καλοί πάνω στην δουλειά (Ερ:Αν είχατε ανάγκη θα προτιμούσατε μια αλλοδαπή;) Δεν το νομίζω, δεν ξέρω, δεν είμαι έτσι σε αυτό ρατσίστρια αλλά ξέρετε δεν θα είχα τόση εμπιστοσύνη να αφήσω μια τελείως μόνη εδώ, γιατί την κοπέλα αυτή το απόγευμα την αφήνω τελείως μόνη της. (Ερ: Ποια προβλήματα θεωρείτε ότι θα σας δημιουργούσε μια αλλοδαπή;) Κοιτάτε το θέμα είναι και το πώς ακούγονται, δηλαδή έχουν ακουστεί πάρα πολλά για τους Αλβανούς και αυτά. Υπάρχουν όμως μπορεί να υπάρχουν και άτομα που μπορεί να είναι και πιο έμπιστα και από Έλληνες.... εγώ δεν θα διάλεγα μια ξένη, θα διάλεγα μια ντόπια, βασικό, γιατί ο κόσμος θα σου πει δίνεις δουλειά στον ξένο και δεν δίνεις σε έναν ξέρω 'γω ντόπιο που έχεις και μαγαζί» (Χρυσούλα)

«...(Ερ: Η κοπέλα που δουλεύει εδώ είναι ελληνίδα;) Είναι η νονά της κόρης μου της μικρής. Πάντα τα άτομα που δουλεύουν εδώ πέρα ξεκινάνε από συγγενικά και καταλήξανε σε πολύ φιλικά (Ερ: Με τι κριτήριο τους επιλέγεις;) Κοίταξε να δεις ξέρω ότι ο άνθρωπος αυτός είναι πάρα πολύ καλός, καθαρός, εργατικός, μπορώ να συνεννοηθώ μαζί του. (Ερ: Αλλοδαπές πήρες τότε;) Όχι. Δεν γνώριζα, δεν έφαχνα να βρω κάτι, δεν ήθελα αφού μπορούσα να βρω δικούς μας ανθρώπους. Εχω μια

φίλη, η κυρία που δούλευε μέσα εδώ και κάποιες φορές που πέρναγε από εκεί και με έβλεπε να πνίγομαι μου έλεγε να σου πλένω το νεροχύτη; Πλένε τον της έλεγα. Και καμιά φορά εγώ δεν την πλήρωνα, της πήγαινα κάποια δώρα, ήξερα ότι στο σπίτι της δεν είχε ξέρω 'γω μια ψησιέρα, της έπαιρνα μια ψησιέρα και αυτή όποτε περνούσε όλο κάτι μου έκανε δηλαδή έτσι. Εθελοντισμός και πάντα εθελοντισμός, στο εργαστήριο όλοι βοηθάνε» (Μαρία)

«...εγώ έχω μια Ρουμάννα, αυτή είναι καλή, έχω αλλάξει 4-5, είναι πολύ έμπιστη. Πρώτ' απ' όλα, καθαρή, εντάξει να μπορώ να φύγω και να την αφήσω να πουλήσει. Να χθες την είπα πήγαινε φέρε μου λεφτά από το ταμείο, αυτό το να είναι έμπιστη είναι πολύ σημαντικό σε ένα μαγαζί...και καθαρή πάνω από όλα. Δηλαδή όταν εγώ, όταν τελειώνουμε εδώ, να καθαρίσουμε πάγκους, τραπέζια, νεροχύτες, να είναι αστραφτερά..., στο θέμα της καθαριότητας είμαστε, όχι εγώ όλη μας η οικογένεια, έχω και μια αδελφή να σας πει εδώ η κοπέλα που δουλεύει, ξεπερνάει τα όρια της ... (Ερ: Υπάρχουν και γυναίκες που δεν είναι καθαρές;) Πολλές. Δεν τους αρέσει, δεν ξέρω τι να πω, το αποδίδω, δεν ξέρω, τεμπελεύουν, δεν ξέρω. Εγώ προτιμώ να μην κάτσω καθόλου, αλλά και το βράδυ θα σηκωθώ από τη νύχτα πριν έρθω, θα κάνω λίγο το σπίτι μου, ή το βράδυ που θα πάω έστω και κουρασμένη.... Ερ: Τι άλλο ζητάτε από μια κοπέλα;) Και στην δουλειά καλή, να την καταλαβαίνει τη δουλειά. Να της λέω αυτό να το κάνει όπως εγώ, να μπορώ να φύγω μια μέρα και να ξέρω ότι πίσω θα γίνει η δουλειά μου...βρήκα αυτήν την κοπέλα και πριν είχα την αδελφή της. Οι ελληνίδες κοιτάνε κουτσομπολιά, τι κάνει ο ένας τι κάνει ο άλλος, που δεν μου αρέσουν εμένα τέτοιοι άνθρωποι στο μαγαζί μου...» (Άννα)

«...έχω δύο κοπέλες, εποχιακές, απ' το δικό μου κύκλο, είναι φίλες μου. Κάποια στιγμή βέβαια έχω χρησιμοποιήσει και κοπέλες από τα γύρω χωριά για να μπορέσω να τα καταφέρω (Ερ: Με τί κριτήριο τις επιλέγεις τις κυρίες;) Να'ναι νέες κοπέλες, να έχουν αντοχές- όχι ότι είναι βαριά δουλειά- να'ναι ευδιάθετες, καθαρές πάνω απ' όλα, να μπορώ να έχω εγώ μια σωστή επικοινωνία μαζί της (Ερ: Άνδρες έχεις χρησιμοποιήσει;) Όχι. Ένας άντρας θέλει να έχει ολοχρονική απασχόληση, δεν μπορείς να του πεις «Έλα και σε διώχνω» ενώ μια κοπέλα το βλέπει σαν σε...ξέρεις κάνω ένα δικό μου χαρτζιλίκι (Ερ: Έχεις χρησιμοποιήσει αλλοδαπές γυναίκες;) Τη στιγμή αυτή έχω ναι, έχω μια κοπέλα που είναι από τη Βουλγαρία. Είναι καθαρή...δεν είναι αυτή που λέμε, είναι καθαρή Βουλγάρα (Ερ: Υπάρχουν και άλλες βουλγάρες;)

Ναι, είναι οι γυφτο-Βουλγάρες που λέμε, πώς έχουμε εμείς τους ασίγγανους; Υπάρχουν τέτοιες. Υπάρχουν άνθρωποι εδώ που είναι έτσι. Ενώ η κοπέλα αυτή η συγκεκριμένη έχει έρθει με τον άντρα της, έχει το κορίτσι της, θέλει να μείνει εδώ. Δεν έρχεται για ένα διάστημα. Έχει μπει στα δικά μας, στον σκοπό της ζωής τον δικό μας. Ζει όπως ζούμε εμείς, κινείται στους χώρους που κινούμαστε εμείς και είμαι ευχαριστημένη...» (Σταυρούλα)

Συμπεράσματα

Ο οικογενειακός χαρακτήρας της επιχείρησης και τα γυναικεία χαρακτηριστικά των υποχρεώσεων ενώ αυξάνουν το χρόνο εργασίας και εξαφανίζουν το γυναικείο ελεύθερο χρόνο παράλληλα γίνονται τροχοπέδη, με την σύμφωνη συχνά γνώμη της γυναίκας, για μια σειρά ορθολογικές αποφάσεις τόσο σε ό,τι αφορά τις αρμοδιότητες, τους ρόλους και τις ευθύνες όσο και σε σχέση με την αξιοποίηση μισθωτής ντόπιας ή αλλοδαπής εργατικής δύναμης. Ο αναγκαστικός ή οικειοθελής συνδυασμός της οικογένειας με την επιχείρηση, της νοικοκυράς με την εργαζόμενη και της συζύγου με την επιχειρηματία αποτελεί το σημαντικότερο πλαίσιο για τη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της γυναικείας εργασίας και επιχειρηματικότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

8. Ρόλοι και ταυτότητες στο παρόν και το μέλλον

8.1. Όψεις της κοινωνικής αναγνώρισης.

8.1.1. Ρόλοι και ταυτότητες της γυναίκας.

Όπως όλες οι πρακτικές που «εξέρχονται του σπιτιού» ή εγγράφονται στον κοινωνικό χώρο έτσι και η γυναικεία επιχειρηματικότητα, ανεξάρτητα από τις ανάγκες ικανοποιεί και τις ανισότητες που αναπαράγει, έχει ένα δικό της τρόπο να «ανταμείβει» τη γυναίκα παρέχοντας κατά περίπτωση στοιχεία κοινωνικής αναγνώρισης και διάκρισης, δικαίωσης και νομιμοποίησης. Η εργατικότητα και η

δεξιοτεχνία, οι πρωτοβουλίες και οι καινοτομίες, αδιαχώριστες από τις αναφορές στη συμπάθεια ή τη θηλυκότητα, περιβάλλουν τη γυναίκα και το προϊόν με ένα μικρόκοσμο θετικών «ταυτοτήτων», με συνειδητές ή ασυνειδητές επιρροές στη συμπεριφορά και τις προδοσίες της.

«...το γλυκό έχει πάντα τη φινέτσα που λέμε τη γαλλική, και πάντα ο κόσμος μόλις αυτό, α! λέει, εγώ πολλές φορές που μπαίνω μέσα λέει είναι ζαχαροπλάστης, του λέω γιατί μου λέτε; α! λέει και αμέσως και αρχίζουν και ρωτάνε και αυτό και το άλλο και το σιρόπι, δηλαδή βλέπεις μια άλλη. Το ζυμαρικό είναι τελείως διαφορετικό πιστεύω... Αυτό πάλι που είναι στα γλυκά είναι ότι γίνονται και έργα τέχνης που είναι αναγνωρισμένα παντού. Βλέπεις τους σεφ κάνουν κάτι πράγματα γλυπτά από σοκολάτα, αυτό βέβαια τραβάει, το διαβάζει ο άλλος το βλέπει, πάντα ρωτάει λέει κάνεις εσύ αυτό; μπορείς να το κάνεις; ... δεν θα μπει ο άλλος και θα πει α! αυτή που κάνει το λάδι ξέρω 'γω. Απλώς ότι στην ζαχαροπλαστική υπάρχει πιο πολύ να σε πειράξει ο άλλος, να σου βγάλει ένα ανέκδοτο ξέρω 'γω πάνω στα γλυκά ή οτιδήποτε. Αυτό είναι που διαφέρει λίγο εγώ πιστεύω, αυτό είναι δεν νομίζω τίποτα άλλο...»

(Χρυσούλα)

«...σε βλέπουν διαφορετικά απ'ότι αυτόν τον άνθρωπο που δουλεύει ένα μεροκάματο. Ο κόσμος σε αντιμετωπίζει διαφορετικά, σε σέβεται περισσότερο, έτσι πιστεύω εγώ, αυτό βλέπω. Έχεις, δίνεις άλλη εντύπωση. Δεν ξέρω αν είναι σωστό πολύ. Αυτό νιώθω. Όχι ότι ανεβαίνει η θέση σου, προς Θεού, όχι ότι έκανα κάτι, αλλά βλέπεις ο άλλος πως σου φέρεται. Δεν έχω παράδειγμα, αλλά βλέπω γενικώς, εγώ είμαι αγαπητή και στον κόσμο, και πριν δεν μπορώ να πω, αλλά βλέπω γενικώς ότι αλλάζει η θέση σου... Κοιτάξτε, μου δίνει εμένα το αίσθημα της ικανοποίησης το ότι ο κόσμος είναι ευχαριστημένος στο θέμα της δουλειάς μου πρώτα απ'όλα, στη δουλειά μου, ότι αφού βλέπω ότι αρέσει αυτό, ότι τραβάει αυτό που κάνω, και το ψωμί και τα γλυκά και γενικώς το μαγαζί... Αυτό σου δίνει την ικανοποίηση και λες «Προχωράω!». Σε βλέπει ο άλλος με διαφορετικό μάτι. Τώρα προχτές μου 'ρθαν πελάτες να πάρουνε γλυκά, γιατί είχανε ακούσει ότι κάνω πάρα πολύ καλά γλυκά. Από μακριά ήρθαν οι άνθρωποι, ψωνίσανε και φύγανε. Συγκεκριμένα κάτι μελομακάρονα, κομμένα και τα πήρανε όλα, δεν αφήσανε τίποτα...» (Αντωνία)

«...βέβαια, είναι πάρα πολύ αξιολογημένη η δουλειά μου γιατί όταν έρχονται άνθρωποι από την Αθήνα από την Θεσσαλονίκη, ακόμα και από την Γαλλία είχαν έρθει μια φορά Μεγάλο Σάββατο με ένα περιοδικό στο χέρι και ψάχνανε να με βρουνε, ε αυτό είναι μια δικαίωση (Ερ: Τι λέει η κοινωνία για εσάς;) Με φοβούνται, τρέμουνε την εντιμότητα μου, δεν μπορούν να μου βρουν κάτι και ξέρουν ότι όταν θα μιλήσω είμαι κάθετη σε ότι θα πω....πολλές φορές με έχουνε αποκαλέσει «Μπουμπουλίνα». Έρχονται και μου λένε γεια σου αρχόντισσα. Σημαντικές κουβέντες...(Ερ: Πως νοιώθετε όταν σας λένε αρχόντισσα;) Ε, αυτό εντάξει το σέβομαι, είναι σεβασμός για να σε πούνε αρχόντισσα εδώ στη Μάνη πρέπει να έχεις ένα κύρος, ...» (Μηλιά)

«...δεν νομίζω να άλλαξε κάτι, δηλαδή αναγνώριση σε τι; Από τον ντόπιο κόσμο εδώ πέρα; Γιατί; Επειδή άνοιξα ένα μαγαζί; Μόνο ο άνθρωπος που πάω και φτιάχνω τα μαλλιά μου, όποτε πάω εκεί μέσα η κυρία Μαρία που φτιάχνει γλυκά, η κυρία Μαρία. Θέλει και να με πειράξει και να με διαφημίσει κατά κάποιον τρόπο, δεν ξέρω τώρα...ήμουνα πολύ καλή και με τον κόσμο και αγαπητή. Είμαι υπερήφανη για αυτό ότι με αγαπάει, δεν υπάρχει που να με γνωρίσει και να μην με συμπαθήσει. Αυτό το λέω δηλαδή δεν είναι εγωισμός αλλά δεν ξέρω, ίσως να καταλάβετε εσείς τώρα διαφορές ότι είμαι πολύ αγαπητή στον κόσμο...» (Μαρία)

«...Στο δρόμο, μου λέει είσαι η κοπέλα που φτιάχνει τα γλυκά, έχω ακούσει για εσένα, δηλαδή με ξέρουν όλοι τώρα, όλη η περιοχή γιατί έχει γίνει πλέον γνωστό ότι ξέρεις υπάρχει ένα μαγαζί που κάνει παραδοσιακά, που αναλαμβάνει γάμους και τέτοια ...είχα πάει προχθές στην Αθήνα και με ρωτήσανε τι δουλειά κάνεις, σε ένα ιατρείο που πηγαίνω τώρα, λέω γλυκά φτιάχνω, καλά λέει φτιάχνεις γλυκά και δεν τα τρως, είσαι λεπτή, δεν παχαίνεις; Και εντάξει νιώθω πολύ καλά...» (Αννα)

«...μου άρεσε πρώτον όλη η επαφή με τον κόσμο, που δεν είχα μέχρι τότε, από'κει και πέρα μ' άρεσε ότι συμμετείχα κι εγώ στην παραγωγή, πράγματα που δεν τα'χα δει, μ'αρεσε... αν και εγώ είμαι εδώ δυόμιση χρόνια, δεν έχω το χρόνο για να έχω πάρα πολλές σχέσεις κοινωνικές, προσπαθώ βέβαια όσο μπορώ...Ας πούμε η γειτονιά που μιλάμε ξέρω'γω « Ξεκουράσου λίγο, δουλεύεις πολύ, κάτσε και λίγο». Εμένα μου ακούγεται...μ' αρέσει αυτό, μ' αρέσει πάρα πολύ» (Δέσποινα)

«...γνωρίζω πολύ κόσμο. Μπαίνοντας για να ψωνίσει κάποιος από το δικό μου μαγαζί δεν φεύγει ποτέ έτσι έξω, θα κάτσουμε να μιλήσουμε κι έναν καφέ, θα τον κεράσω ένα λικέρ, ένα γλυκό δεν ξέρω... Τους μαθαίνω πράγματα, τους μαθαίνω να ζούνε και να τρέφονται υγιεινά. Όχι μόνο με τα γλυκά μου...» (Κυριακή)

«...οι περαστικοί, αυτοί οι πελάτες ας πούμε, ο περαστικός που θα περάσει, θα ψωνίσει θα φύγει. Αν ξαναέρθει θα μείνει ευχαριστημένος, θέλω να μου δώσεις από τις χυλοπίτες που πήρα, έχεις; Από τις ίδιες τις χυλοπίτες, αυτό με ευχαριστεί, με ικανοποιεί....(Ερ: Οι γυναίκες γύρω σας τι λένε για εσάς;) Χαρά στην υπομονή σου, από μικρή στη δουλειά, χαρά στην υπομονή σου. Μου αρέσει, αν δεν μου άρεσε δεν θα το έκανα...» (Σταυρούλα)

«.....Σε γνωρίζουνε. Γιατί όταν είσαι μια απλή νοικοκυρά θα σε ξέρουνε οι συγγενείς σου, το δικό σου περιβάλλον και άντε δέκα άτομα παραπάνω. Όταν έχεις μια επιχείρηση, θα ρθουν στην επιχείρηση σου και χίλια άτομα να κάνουνε τα ζυμαρικά τους κι όταν σε δουν σ' ένα χώρο θα σε γνωρίσουνε....Σ' όλους τους ανθρώπους αρέσει να τον αναγνωρίζουν, να του μιλάνε, να του λένε «Τι κάνεις;», να ενδιαφέρονται γι'αυτόν, να τον ρωτάνε ξέρω'γω « Πώς είναι τα παιδιά σου; Τί κάνει ο άντρας σου;». Τίποτα αυτό, έχεις μια πιο οικειότητα και σου αρέσει γιατί ζεις σ' ένα περιβάλλον που θες να γνωρίζεις τους ανθρώπους...» (Παναγιώτα 1)

8.1.2. Πραγματικότητες και όρια της επιχειρηματικότητας.

Οι θετικές κοινωνικές και ψυχικές «ταυτότητες» της γυναικείας επιχειρηματικότητας, ωστόσο, δεν μπορούν να υπερβούν τους όρους επί των οποίων στηρίχτηκε η δημιουργία της επιχείρησης δηλαδή τις οικονομικές ανάγκες και τα απαραίτητα στρατηγικά σχέδια της οικογένειας. Έτσι, παρά τις σχετικές οικονομικές επιτυχίες και την κοινωνική αναγνώριση η γυναίκα επιχειρηματίας αισθάνεται όλο και λιγότερο επιχειρηματίας, με την οικονομική, κοινωνική και συμβολική έννοια του όρου.

«....εγώ δεν αισθάνομαι ότι είμαι μια επιχειρηματίας, αισθάνομαι ότι είμαι μια γυναίκα που δουλεύει και δεν ξεχωρίζω μέσα στο εργαστήριο από την κοπέλα που δουλεύει ....Θα ήμουν επιχειρηματίας όταν θα είχα άλλους να δουλεύουν και εγώ απλά θα έδινα οδηγίες, θα συμμετείχα αλλά το μεγαλύτερο μέρος θα έδινα οδηγίες, έτσι θα

ένιωθα ότι θα ήμουν επιχειρηματίας, δηλαδή διακινώ τώρα την επιχείρησή μου αλλά δεν βάζω τα χέρια μου...» (Μαρία)

«...(Ερ: Τώρα νιώθετε ότι είστε μια επιχειρηματίας;) Όχι και πολύ ας πούμε, κοιτάω τη δουλειά μου. Κοιτάξετε καταρχάς εγώ είμαι μια μητέρα που προσπαθώ να κάνω ότι καλύτερο μπορώ για τα παιδιά και μοναδικό μου μέλημα αυτή τη στιγμή, που είναι αυτό το μαγαζί. Μόνο δηλαδή μ' αυτόν τον τρόπο μπορώ να τα βοηθήσω και αυτό κάνω...» (Δέσποινα)

«...(Ερ: Τώρα νιώθετε ότι είστε μια επιχειρηματίας;) Όχι. Βιοπαλαιστές είμαστε, τίποτα περισσότερο (Ερ: Τί σημαίνει βιοπαλαιστής;) Αγωνίζεσαι για τη ζωή σου, για την επιβίωση σου, για την επιβίωση των δικών σου (Ερ: Ποια γυναίκα θα μπορούσαμε να την πούμε επιχειρηματία;) Επιχειρηματία... ίσως είναι αυτή που δεν θα αγωνιστεί σαν κι εμένα, που δεν θα τρέχει σαν κι εμένα, όχι όμως ότι δεν θα έχει έννοιες κι αυτή. Οι επιχειρηματίες έχουνε μεγαλύτερες έννοιες από' μένα.... Απλώς προσπαθείς μέσα από μια μικρή επιχείρηση να επιβιώσεις καλύτερα, να αυξήσεις το εισόδημα σου, να ζεις με περισσότερη αξιοπρέπεια...» (Σοφία)

«...(Ερ: Τώρα νιώθετε ότι είστε μια γυναίκα επιχειρηματίας;) Μια γυναίκα που δουλεύει, τώρα επιχειρηματίας τι είναι αυτό; Όχι, μια γυναίκα που δουλεύει, που βοηθάει το σπίτι της, βοηθάει τα παιδιά της, βοηθάει τον άνδρα της στο οικονομικό του σπιτιού, μια δεύτερη δουλειά οπωσδήποτε θα έκανα, ένας μισθός δεν βγαίνει, και δικό του σπίτι να έχει η οικογένεια, το ζευγάρι, δεν βγαίνει ένας μισθός, τα έξοδα πολλά, τα παιδιά, χρειάζεται ένα παιδί να υπάρχει στην οικογένεια, υπάρχουν έξοδα (Ερ: Ποια γυναίκα θα την λέγατε επιχειρηματία;) Εκείνη που ξέρει να κάνει σωστά την δουλειά της. Εκείνη που αγαπάει τη δουλειά της, εκείνη που σέβεται τον πελάτη, σέβεται την δουλειά της πρώτ' απ' όλα και μετά τους πελάτες» (Παναγιώτα 1)

Συμπεράσματα

Τα επάλληλα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά εμπόδια, μέσα και έξω από την οικογένεια και την επιχείρηση δεν επιτρέπουν στη γυναίκα να μετατρέψει τις θετικές γι αυτήν κρίσεις και εικόνες σε σταθερές και εμπράγματα προσδοκίες σε σχέση με τον εαυτό της και την επιχείρηση.

Η πεποίθηση ότι είναι μόνο «μια εργαζόμενη που βοηθάει στα οικονομικά του σπιτιού» επιφορτίζει τόσο την ίδια όσο και την επιχείρηση με ρόλους περιορισμένους, εσωστρεφείς και άμεσα εξαρτημένους από το εν γένει ανδρικό ή συνολικό εισόδημα της οικογένειας. Πρόκειται για μια αργή αλλά σταθερή αποεπένδυση των ορθολογικών και επιχειρηματικών προϋποθέσεων με σημαντικές συνέπειες για το μέλλον τόσο επιχείρησης όσο και των παιδιών.

8.2. Προς το μέλλον.

8.2.1. Το ζήτημα της «βιωσιμότητα» της επιχείρησης.

Η ευθραυστότητα της παραγωγικής διαδικασίας και της εν γένει βιωσιμότητας της επιχείρησης, όπως αναφέρθηκε, σε σημαντικό βαθμό αφορά το γεγονός της έλλειψης εξειδικεύσεων, αρμοδιοτήτων και ρόλων που να δομούνται με βάση ένα ορθολογικό ή επιχειρηματικό τρόπο. Η γυναίκα, συνειδητά ή ασυνειδητά, καταλήγει να είναι η μόνη «ειδικευμένη» στην εργασία, η μόνη αποτελεσματική στην οργάνωση της παραγωγής και η μόνη «ειδική» στην επιτυχία των χαρακτηριστικών εκείνων του προϊόντος που το κάνουν αντικείμενο εμπορικής αναγνώρισης και διάκρισης. Έτσι, αν για κάποιο λόγο τυχαίο, θεμιτό ή αθέμιτο, η γυναίκα απουσιάσει για κάποιο σύντομο διάστημα από την επιχείρηση αυτή κινδυνεύει να αδρανήσει, να διακόψει προσωρινά τις δραστηριότητες της ή να κλείσει οριστικά.

«...(Ερ:Αν υποθέσουμε ότι για κάποιο λόγο απουσιάσετε από την επιχείρηση θα κλείσει η επιχείρηση ή θα συνεχίσει;) Ε δεν νομίζω να κλείσει, γιατί άμα κλείσει η επιχείρηση και αφήσεις τον κόσμο χωρίς το ψωμί, ο κόσμος μετά θα στραφεί κάπου αλλού, θα χάσεις πελάτες (Ερ: Φεύγοντας εσείς ποιος είναι στο πόδι σας;) Κοίταξε αν φύγω μόνη μου ο άντρας μου είναι ικανός να τα κάνει όλα (Ερ: Και τα γλυκά;) Και τα γλυκά με μια βοήθεια σου λέω, με μια μικρή βοήθεια θα τα κάνει. ...» (Αντωνία)

«...(Ερ:Αν υποθέσουμε ότι για κάποιο λόγο απουσιάσετε τι θα γίνει;) Μπορεί να αργήσει λίγο να προσαρμοστεί, αλλά θα προσαρμοστεί κάτω από συνθήκες γιατί πρέπει να προσαρμοστείς δεν μπορείς ένα μαγαζί να το αφήσεις, τουλάχιστον...» (Μηλιά)

... (Ερ: Αν υποθέσουμε ότι για κάποιο λόγο απουσιάσετε από την επιχείρηση για ένα διάστημα θα κλείσει η επιχείρηση ή θα συνεχίσει;) Δεν ξέρω αν θα δουλέψει, μάλλον

δεν θα δουλέψει, δεν θα δουλέψει, ποιος θα δουλέψει; (Ερ: Δεν υπάρχει άλλος;) Όχι, εντάξει κοίτα να δεις η κοπέλα που είναι βοηθός μου στο μαγαζί μπορεί να κάνει 5 πράγματα αλλά μετά...» (Μαρία)

«(Ερ: Αν υποθέσουμε ότι κάποιο καιρό απουσιάσετε τι θα γίνει;) Το σκέφτομαι, δεν ξέρω, θα έχω κάνει μια ετοιμασία εάν δεν είναι ξαφνικό, όπως τυχαίνει να την προηγούμενη βδομάδα έπρεπε να πάω για 2 ημέρες στην Αθήνα, έκανα μια ετοιμασία, είχα κανονίσει τις δουλειές μου, και έφυγα και το ίδιο είναι δηλαδή το έχω κανονίσει κάτι, θα έχω κάνει μια ετοιμασία εδώ και με την κοπέλα που είναι, μπορεί να γίνει η δουλειά (Ερ: Αν παρ' ελπίδα τύχει να απουσιάσετε ένα ή δύο μήνες;) Α, όχι δεν γίνεται, θα κλείσει το μαγαζί, δεν γίνεται για τόσο καιρό, θα κλείσει για ένα μήνα όσο λείπω ξέρω 'γω θα κλείσει (Ερ: Αυτό σαν σκέψη σας τρομάζει;) Ναι, ναι πολλές φορές το σκέφτομαι και λέω αν τύχει κάτι, θα κλείσει το μαγαζί, μετά άντε να πάρεις τον κόσμο πάλι...» (Άννα)

«(Ερ: Αν υποθέσουμε ότι για κάποιο λόγο απουσιάζατε για αρκετό καιρό από την επιχείρηση, οι υπόλοιποι, τα παιδιά σας μπορούν να συνεχίσουν την παραγωγή χωρίς εσάς;) Όχι για τόσο μεγάλο διάστημα. Θα υπάρχουνε προβλήματα μεγάλα, στην παραγωγή, τα παιδιά κόμη δεν έχουνε μάθει, να είναι έμπειρα. Εντάξει βοηθάνε στην παραγωγή, ξέρουν αρκετά πράγματα αλλά όχι δεν μπορούν για πολύ, είναι πολύ δύσκολο...» (Δέσποινα)

(Ερ: Αν κάποιο λόγο απουσιάσετε;) Ένα μήνα που απουσίασα ήτανε κλειστό... (Ερ: Η κόρη σας δίνει την εντύπωση ότι θα ακολουθήσει δική σας πορεία;) Δε νομίζω, θεωρούν ότι δουλεύουν πάρα πολύ και ότι υπάρχουν και άλλα πράγματα στη ζωή... τα παιδιά δεν είναι διατεθειμένα να δουλεύουνε τόσες ώρες απ' ότι μπορώ να γνωρίζω και όσο ξέρω... Οι κοπέλες σήμερα φαίνονται πιο φοβισμένες, όχι πιο συντηρητικές, πιο φοβισμένες (Ερ: Γιατί) Δεν ξέρω ίσως από το ότι ο κοινωνικός τους περίγυρος είναι «Μη, τί θα πει ο κόσμος.», μη έτσι μη αλλιώς κι αυτές μαζεύονται, δεν ξέρω τ' ακούνε, εγώ δεν τ' ακουγα ποτέ...» (Κυριακή)

« (Ερ: Αν υποθέσουμε ότι για κάποιο διάστημα απουσιάσεις από το εργαστήριο, τι θα γίνει;) Αχ! Χριστέ μου γιατί δεν βάζω άνθρωπο να δουλέψει εδώ και έχω τον μπαμπά μου, δεν του έχω εμπιστοσύνη, δεν ξέρω τι θα μου ρίξει μέσα, θα μου ρίξει σωστή

αναλογία, θα μου πει έριξα 5 αυγά 6, που να τα δω, μετριούνται τα αυγά; (Ερ: Έχετε χρησιμοποιήσει ποτέ βοηθούς;) Όχι, δεν υπάρχει περίπτωση να αφήσω άλλον να μου κάνει παραγωγή όχι (Ερ:Σας φοβίζει αυτό το ενδεχόμενο;) Πάρα πολύ, το απρόοπτο στη ζωή είναι, όλα αυτά μπροστά μας είναι, όλα αυτά είναι μπροστά μας (Ερ: Τι σκέφτεστε να κάνετε;) Τι να σκεφτώ δηλαδή πώς να το αντιμετωπίσω αυτό; Το πολύ, πολύ θα κοιτάξεις τι πρέπει να κάνεις ή θα κοιτάξεις τη δουλειά και θα υποφέρεις ή θα κλείσεις τη δουλειά για να ηρεμήσεις λίγο. Και μετά ...» (Παναγιώτα 1)

8.2.2. Το ζήτημα της «μαθητείας» των παιδιών.

Η αποεπένδυση ενός σταθερού και μακροπρόθεσμου επιχειρηματικού μέλλοντος, η ευθραυστότητα της βιωσιμότητας και η κυριαρχία των οικογενειακών χαρακτηριστικών έχουν σαν αποτέλεσμα, σε ό,τι αφορά την «επιχειρηματική μαθητεία» των παιδιών, την επανασυγκρότηση των βασικών ανδρικών και γυναικείων ρόλων και ιδιαίτερα αυτόν της «νοικοκυράς».

«Ερ:Τι σημαίνει για σένα νοικοκυρά; Κοίταξε να δεις εγώ θα ήθελα, καλή νοικοκυρά σημαίνει και μια τάξη, δηλαδή δεν είναι δυνατόν να ξεκινήσω εγώ να φτιάχνω αυτό τώρα και να αρχίσω να βιάφω, δηλαδή η τάξη σε κάνει να είσαι μια καλή νοικοκυρά γιατί τα κάνεις όλα με μια σειρά. Εγώ έχω μια τάξη στα πράγματα μου δηλαδή και δεν πελαγώνω ποτέ.....(Ερ: Οι κόρες σου θεωρείς ότι είναι νοικοκυρές;) Η κόρη μου η μεγάλη τώρα, τώρα μου έχει μείνει μόνη της, είναι το κάτι άλλο, το κάτι άλλο, μ' έχει ξεπεράσει στο θέμα νοικοκυροσύνης, δηλαδή να είναι το μπάνιο της καθαρό, να είναι τα ρουχαλάκια της τακτοποιημένα, να είναι πλυμένα. Είναι κάποια πράγματα που αυτά σημαίνουν ότι ένας άνθρωπος είναι νοικοκυρεμένος, έχει αρχίσει και μαγειρεύει, μόνη της κάποια πράγματα...» (Μαρία)

«...(Ερ:Τι θα έκανες αν είχες μια κόρη;) Ε, δεν ξέρω θα ήταν πιο πολύ παρέα μου, θα την είχα πιο πολύ παρέα μου, τα αγόρια μεγαλώνουν και απομακρύνονται από την μάνα, λίγο, λίγο και από τον πατέρα λίγο, λίγο είναι έτσι το φίλο τους τέτοιο δεν ξέρω, ενώ η κόρη δεν είναι έτσι. Η κόρη είναι διαφορετικά τώρα βλέπω εγώ τη μαμά μου με εμένα, βλέπω και τον αδελφό μου, ε δεν μπορεί να κουβεντιάζει ο νεαρός με την μαμά, ενώ η κόρη θα κουβεντιάζει με τη μαμά...(Ερ: Στο γιο σαν μαθαίνετε να μαγειρεύει;) Όχι να μαγειρεύει κατσαρόλα, αλλά να ξέρει ότι μια πατάτα να μην καθαρίσει; Εγώ δεν πρόλαβα να μαγειρέψω παραδείγματος χάριν είχα δουλειά, να

μην ξέρει να φτιάξει μια πατάτα ή ένα αυγό να φάει; (Ερ: Γιατί να μην μάθει και ένα αγόρι ότι μαθαίνει μια κοπέλα;) Ε, γιατί δεν μαθαίνει, αχ! μόνο μάγειρας αν πάει το αγόρι θα μάθει, μόνο μάγειρας. Το αγόρι δεν μαθαίνει από την φύση του, ε όχι να στρωθεί να μάθει, δεν ξέρω...» (Παναγιώτα 1)

8.2.3. Το ζήτημα της «διαδοχής» της επιχείρησης.

Η υποκειμενικά και αντικειμενικά βαθύτερη αποεπένδυση της «επιχειρηματικής» προοπτικής και η ανάδειξη, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, της εν γένει «οικογένειας-επιχείρησης» αντανακλάται και στις προσδοκίες για τη «διαδοχή» ή αλλιώς το «μέλλον των παιδιών». Οι συχνές εναλλαγές της λογικής από την επιθυμία, της αδυναμίας από την ευχή, του πιθανού από το απίθανο και της βεβαιότητας από την αυταπάτη διατρέχουν τόσο τις «επιχειρηματικές» όσο και τις εν γένει επαγγελματικές προσδοκίες των γυναικών για τα παιδιά τους. Η φυγή από την περιοχή, ο γάμος, οι σπουδές, η εξωγεωργική απασχόληση, κ.ο.κ. των παιδιών αποτελούν τις στρατηγικές εκείνες της οικογένειας που υπονομεύουν την ορθολογική επιχειρηματική δραστηριότητα, επαναπροσδιορίζουν τις τακτικές της οικογένειας και των μελών και απαξιώνουν τις μέχρι τώρα επιτυχίες της επιχείρησης. Αυτοί που αναφέρονται ως πιθανοί ή φυσικοί «διάδοχοι» είναι αυτοί που δεν «προχωράνε στα γράμματα» και αυτοί που αναμένεται να έχουν περιορισμένη εξωγεωργική προοπτική δηλαδή αυτοί που τελικά θα είναι αναγκασμένοι να αναλάβουν μια οικογενειακή επιχείρηση που δεν είναι πάντα βιώσιμη και δεν είναι σίγουρο ότι θέλουν και οι ίδιοι να εργαστούν για να την κάνουν βιώσιμη.

«...τα παιδιά έχουν φύγει, τώρα είναι πολύ καλύτερα τα παιδιά εκεί που είναι, βάσει τις σπουδές που είχανε κάνει. Στην κόρη μου πριν ένα χρόνο πάλι της έκανα την πρόταση, δεν θέλω να μπλέξω μου λέει εκεί, καλά είμαι, και αυτό μου κόβει τα πόδια είναι η αλήθεια (Ερ: Ο γιος επίσης αρνείται;) Αυτός είναι που δεν θέλει...» (Κωνσταντίνα)

«(Ερ:Για τη μια κόρη σου τι σκέφτεσαι;) Η κόρη μου η δεύτερη δεν θέλω και να έρθει, δηλαδή δεν έφαγε τόσα χρόνια για να έρθει εδώ πέρα, ας καθόταν εδώ πέρα από την αρχή, αφού της αρέσει κάτι άλλο ....(Ερ:Για την κόρη σας που σπουδάζει στα τρόφιμα τι έχετε σκεφτεί;) Δεν θα ήτανε μια καλή ιδέα να επιστρέψει, μπορεί να βοηθήσει από εκεί που είναι, όμως σ'αυτήν την επιχείρηση δεν είναι απαραίτητο (Ερ: Θα σε

ενοχλούσε η ιδέα να γυρίσει εδώ;) Όχι, δεν θα με ενοχλούσε, απλά δεν θέλω να την προβληματίσω στο να γυρίσει από τη στιγμή που δεν το έχει στα υπ' όψιν της. Θέλει να ασχοληθεί με το κομμάτι έρευνας, δηλαδή της αρέσει κάτι άλλο, το να με βοηθήσει στην επιχείρηση θα το κάνει, αλλά όχι να ασχοληθεί όμως (Ερ: Αν παρ' όλα αυτά η κόρη σου αποφάσιζε να γυρίζει και να μπει μέσα στην επιχείρηση, πως θα το έβλεπες;) Εμένα θα μου άρεσε, είναι δυνατόν να μην αρέσει κάτι τέτοιο σε κανένα, ότι και αν λέω. Μα ξέρεις κάτι; Είναι κάτι που το έχω ξεκινήσεις μόνη μου αυτό το πράγμα και έτσι, θέλω να υπάρχει συνεχιστής έτσι δεν είναι; Αλλά δεν θα το επιβάλλω και σε κανένα, δεν θα το κάνω ούτε συζήτηση, θέλω να το αποφασίσει ο καθένας μόνος του....» (Μαρία)

«...(Ερ: Θα θέλατε κάποιο από τα παιδιά σας να σας διαδεχθεί στην επιχείρηση;) Ναι, θα ήθελα πολύ. Το μόνο που βλέπω μάλλον το μικρό είναι, το δεύτερο, καλά η μεγάλη η κόρη αποκλείεται γιατί σπούδασε δεν υπάρχει περίπτωση να έρθει σε αυτήν την δουλειά, η δεύτερη δεν της αρέσει καθόλου και τον μικρόν επειδή τον βλέπω ότι δεν διαβάζει πολύ, του λέω αν δεν έχεις σκοπό να διαβάσεις έχει καλώς, διαφορετικά ή θα ακολουθήσεις την δουλειά του πατέρα σου, να γίνεις αγρότης, ή αλλιώς θα κάτσεις εδώ να μάθεις την δουλειά γιατί είναι μια στρωμένη δουλίτσα, μπορείς εσύ να την επεκτείνεις περισσότερο και να σε βοηθάω και εγώ όσο μπορώ όσο είμαι ακόμη νέα (Ερ: Αυτός τι λέει, πως το σκέφτεται;) Το σκέφτεται λίγο αφού μου λέει μαμά αν δεν περάσω πουθενά, σκέφτομαι να πάω σε καμιά σχολή ζαχαροπλαστικής....πολλά σκέφτεται αλλά δεν διαβάζει, τι να σας πω, αφού δεν διαβάζει. Γιατί δεν διαβάζει; Γιατί τον έχουμε καλομάθει...»(Άννα)

«....μεγαλώσαν τα παιδιά, πήγανε φαντάροι, βγάλανε το Λύκειο εν τω μεταξύ δεν περάσανε κάπου, κι έτσι λέω τί να κάνουμε τώρα, πρέπει κι εμείς να κάνουμε κάτι για τα παιδιά και αποφάσισα πλέον και ήρθα εδώ γιατί ήξερα την περιοχή. Ήθελα να σπουδάσουνε, να ακολουθήσουνε κάποιο άλλο δρόμο, να πάνε σε κάποια σχολή, εντάξει δεν ήθελα να γίνουνε και γιατροί αλλά εν πάση περιπτώσει να σπουδάσουνε (Ερ: Τί θα 'θελες ο ένας γιος σου να γίνει;) Ε τον ένα γιο μου θα ήθελα να γίνει...κάτι μηχανολόγος ας πούμε. (Ερ: Ο άλλος;) Ο άλλος επειδή ήτανε λίγο ας πούμε...ε δεν ήξερέ κι αυτός τί θα ήθελε, ε δεν μπορούσα να δώ κάτι. Ήθελα μόνος του να επιλέξει...» (Δέσποινα)..

«...τα παιδιά μου από επτά χρονών βοηθάνε, σπουδάσανε βοηθώντας όποτε μπορούσαν και εξακολουθούνε να βοηθάνε ακόμα και τώρα που έχουνε τις δουλειές τους (Ερ: Ωστόσο έφυγαν...) Ξαναγύρισε η μικρή παρότι σπούδασε. Επέστρεψε να αναλάβει την επιχείρηση για να μην την κλείσω και να με στηρίξει γιατί δεν θέλουμε να κλείσει. (Ερ: Ασχολείται με την επιχείρηση;) Ακόμα δεν έχει αρχίσει. Με βοηθάει βέβαια λίγο στις σοδειές των φρούτων, κάθετα το μεσημέρι στο μαγαζί να ξεκουραστώ.. (Ερ: Αν τυχόν δεν υπήρχε επιστροφή της κόρης, τι θα γινόταν;) Εεε θα'κλεινε κάποια στιγμή. Αυτό σκέφτηκα κι εγώ και το έθεσα σαν θέλω, μπορούμε να το κάνουμε, το πιο πιθανό είναι ότι θα'κλεινε....»(Κυριακή)

«...(Ερ: Τί ονειρεύεστε για τα παιδιά σας;) Πάνω απ' όλα τα παιδιά. Γι'αυτά δεν δουλεύουμε; Γι'αυτά δουλεύουμε, για την καλύτερευση της ζωής τους. Ονειρεύομαι να σπουδάσουν και τα τρία. Να βγάλουν ένα πανεπιστήμιο ή ΤΕΙ της αρεσκείας τους και να κάνουν τη δουλειά που θέλουν, χωρίς να αποφέρει τεράστια κέρδη, να ζουν αξιοπρεπώς όμως....Εγώ θα'θελα το γιο μου ας πούμε να τον δω δικηγόρο. Τις κόρες μου...δεν ξέρω, τη μια δασκάλα ίσως...την άλλη καθηγήτρια γαλλικών ας πούμε...(Ερ:Γιατί γαλλικών;) Γιατί το κορίτσι θα ήθελα να σπουδάσει πιάνο, μπαλέτο και γαλλικά...(Ερ: Για τη διαδοχή της επιχείρησης τι σκέφτεστε;) Εμείς θα το βοηθήσουμε όσο ζούμε και υπάρχουμε, θα την επεκτείνουμε....» (Σοφία)

«...(Ερ: Τι ονειρεύεσαι για τα παιδιά σου;) Να είναι γερά, να τα αφήσω πίσω γερά, τη δουλειά τους την έχουνε δεν θα πεινάσουνε, να το αξιοποιήσουνε, ε στο κεφάλι τους είναι στο μυαλό τους, θέλουν να το αξιοποιήσουν, να το αξιοποιήσουν, θέλουν να το πουλήσουν, ας τα πουλήσουνε τι να πω εγώ; (Ερ: Εσύ τι θα ήθελες;) Εγώ τι θα ήθελα, να δουλέψουνε, να είναι χρήσιμοι στην κοινωνία, να μην είναι τεμπέληδες. Και εδώ στην επιχείρηση αν θέλουν να δουλέψουνε και αλλού αν πάνε να δουλέψουνε δεν θα τα κρατήσω (Ερ: Θα 'θελες να πάνε να σπουδάσουνε;) Ναι, αλλά δεν τα αγαπάν τα γράμματα, για αυτό τους λένω τους περιμένει η δουλειά...» (Παναγιώτα 1)

«...(Ερ: Πως βλέπετε το ζήτημα της διαδοχής της επιχείρησης;) Αν θελήσει κάποιος απ' τους δύο μου γιους ή και οι δύο να μείνει στο χώρο της δουλειάς, για' μας θα'ναι ευχαρίστηση...βέβαια δύο παιδιά στον ίδιο χώρο, δύο αδέρφια μου φαίνεται δύσκολο, όσο δεν έχουν οικογένειες εντάξει, όταν θα κάνουν οικογένειες μπορεί να υπάρχει και ρήξη μεταξύ τους, ξέρω'γω δύσκολο, σαν αδέρφια μπορεί να τα βρούνε, σαν ζευγάρια

να υπάρχει δυσκολία....Πρέπει ο καθένας να κινηθεί σε διαφορετικό τομέα εργασίας. Αν ένας είναι να μείνει εδώ θα τον βοηθήσω να σπουδάσει πάνω σ' αυτό πρώτα, ξέρω'γω να γίνει, να σπουδάσει Τροφίμων, να έχει ξέρω'γω Διοίκηση Επιχειρήσεων, να έχει κάποιες γνώσεις, να μην ξεκίνησαν κι εμάς που πήγαμε ψάχνοντας...» (Σταυρούλα)

«....(Ερ: Πως βλέπετε το ζήτημα της διαδοχής της επιχείρησης;) Το είπα στο μεγαλύτερο παιδί, δεν ήθελε, λέει άμα κάνει αυτή τη δουλειά θα το κάνει με μηχανήματα, να βγάζει χυλοπίτες με μηχανήματα. Στο δεύτερο, στο άλλο παιδί το είπαμε και μου είπε θα το σκεφτώ, δεν μου έχει δώσει απάντηση (Ερ: Ο μικρός;) Ο μικρός είναι μικρός ακόμα, δεν έχει τελειώσει το σχολείο (Ερ: Η κόρη τί λέει;) Της αρέσει της κόρης αλλά βλέπεις το κορίτσι θα παντρευτεί, δεν ξέρουμε πού θα κλείνει να παντρευτεί, αν κάπου'δω κοντά ίσως να το κρατήσουμε αλλά αν κάπου μακριά... (Ερ: Όπως είναι τα πράγματα ποιον βλέπεις σαν πιθανό διάδοχο;) Τον τελευταίο (Ερ: Τί κάνετε γι'αυτόν τον σκοπό;) Ε το προσπαθούμε να το'χουμε πιο κοντά, να το προσέχουμε λίγο καλύτερα έτσι να... να δεθεί μαζί μας πιο πολύ (Ερ: Δείχνει ενδιαφέρον;) Ναι, δείχνει και του αρέσει αυτή η δουλειά γιατί με βοηθάει και στα γλυκά και στα φύλλα και παντού (Ερ: Πώς εξηγείτε ότι ο μικρός έδειξε αυτό το ενδιαφέρον;) Επειδή είναι παιδί του σπιτιού και κάνει κοντά στη μαμά, στη μάνα του ας πούμε, του αρέσει η δουλειά αυτή, πιάνει και να μαγειρέψει (Ερ: Έμαθε και να μαγειρεύει;) Ναι, φτιάχνει φαγητά, το'χω βάλει έχει φτιάξει γλυκά, έχει φαγητό φτιάξει, το'χω βάλει (Ερ: Με το σχολείο πώς τα πάει;) Καλά τα πάει και γι'αυτό δεν θέλω να τον κρατάω πολύ στη δουλειά για να τελειώσει το σχολείο. Για μένα η αγωνία μου είναι να μάθει γράμματα (Ερ: Εσείς θέλετε ωστόσο να μείνει εδώ, να διαδεχθεί την επιχείρηση) Ναι και να μάθει γράμματα....» (Παναγιώτα 2)

Συμπεράσματα

Η βιωσιμότητα της επιχείρησης καθώς και η διαδοχή δεν αποτελούν ορθολογικές ή επιχειρηματικές επιλογές αλλά οικογενειακές τακτικές των οποίων οι φορείς και οι μηχανισμοί, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα επηρεάζονται άμεσα από ευρύτερες και ισχυρότερες στρατηγικές όπως το συνολικό οικογενειακό εισόδημα, οι σπουδές και ο γάμος των παιδιών καθώς και οι εν γένει δυνατότητες εξωαγορτικής απασχόλησης και αυταπασχόλησης των άλλων μελών της οικογένειας.

Από την άποψη αυτή η «γυναικεία επιχειρηματικότητα» μπορεί, στην ορισμένη ιστορική περίοδο, τη γεωγραφική περιοχή, τα συγκεκριμένα κοινωνικά υποκείμενα και τις επιμέρους παραγωγικές δραστηριότητες να κατανοηθεί ως μια ιδιαίτερη ιστορική και κοινωνική μορφολογία της γυναικείας οικογενειακής εργασίας δηλαδή της γυναικείας εργασίας με βάση τις οικονομικές ανάγκες και τους κοινωνικούς ρόλους της οικογένειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

9. Διάκριση, επιλογή και αξιολόγηση των τροφίμων.

Το γεγονός ότι η γυναικεία επιχειρηματικότητα, ως τρόπος παραγωγής και είδος προϊόντων, προσδιορίζεται καθοριστικά από τις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες και στρατηγικές της οικογένειας, επηρεάζει σημαντικά και τον τρόπο με τον οποίο η γυναίκα διακρίνει και ιεραρχεί τα τρόφιμα που παράγει ή καταναλώνει.

Η κυριαρχία των ρόλων της νοικοκυράς, της μητέρας και της συζύγου λειτουργεί ως ένα είδος στενού αξιολογικού πλαισίου που φαίνεται να επισκιάζει μια σειρά

προσδιορισμούς και σημασίες των τροφίμων που θεμελιώνονται σε ευρύτερα κοινωνικά και ιδεολογικά συστήματα.

9.1. Τα «πρωτογενή στοιχεία».

Σε πρώτο επίπεδο οι προσδιορισμοί της διατροφική αξίας, της ποιότητας και της σημασίας των τροφίμων ανάγονται στην «οικογένεια προέλευσης», δηλαδή στις πρωτογενείς εικόνες και αισθήσεις, τα υλικά και τις συνταγές, τα τοπία και τα πρόσωπα. Πρόκειται για ένα γεωγραφικό και κοινωνικό τοπίο στο οποίο κυριαρχούν ένας περιορισμένος οπτικός ορίζοντας, το πατρικό σπίτι και το χωράφι, ο κήπος και η κουζίνα, η μητέρα και η γιαγιά, οι γείτονες και η τοπική κοινωνία. Από τη φανταστική αυτή μήτρα φαίνεται να εκκινούν όλοι σχεδόν οι προσδιορισμοί των τροφών.

9.1.1. Το «παραδοσιακό».

Το «παραδοσιακό» ως ένα ετερογενές σύνολο από αντιλήψεις, παραστάσεις και πρακτικές αποτελεί μια πρώτη σύνθεση των «πρωτογενών στοιχείων», της «μαθητείας», της «διαδοχής» και της «διατήρησης» με κύριο φορέα την οικογένεια.

*«...(Ερ: Τι σημαίνει παραδοσιακό προϊόν για εσάς;) Και το φτιάξιμο του με το άγιο προζύμι, και όχι τις μαγιές και όλα αυτά, και το ψήσιμο του παίζει ρόλο..»
(Κωνσταντίνα)*

«...Παραδοσιακό σημαίνει αυτό...Είναι πιο υγιεινό. Δεν είναι αυτές οι μαγιές που κάνουνε αυτή τη στιγμή στην Αθήνα...(Ερ: Με το προζύμι είναι διαφορετικά;) Ε βέβαια. Θέλει αρκετή ώρα για να γίνει το ψωμί. Δεν έχει αυτή τη δύναμη της μαγιάς....» (Αντωνία)

«...παραδοσιακό σημαίνει να προσφέρουμε την γεύση, τη μυρωδιά του παλαιού καλού καιρού, το προζύμι, το ξύλο, εδώ είναι αν καθίσετε από το πρωί μέχρι το μεσημέρι θα συγκινηθείς τόσο πολύ διότι ακούς τον άλλον και λέει μου θυμίζει την γιαγιά μου, μου θυμίζει ξέρω 'γω το χωριό μου...από όταν η μητέρα μου ζύμωνε, θυμάμαι ακριβώς τον τρόπο, το προζύμι, το αλατάκι, και τίποτα άλλο....Ερ: Θυμάστε αυτήν την γεύση του ψωμιού;) Τη θυμάμαι γιατί είχε και η μάνα μου φούρνο στο σπίτι, τους ξυλόφουρνους τους μικρούς και το ζυμώνναμε μαζί και το φουρνίζαμε (Ερ: Σας

έρχεται στο νου η γεύση των παιδικών χρόνων;) Μου έρχεται στην μυρωδιά, δεν μου έρχεται στην γεύση επειδή τότε είχαμε τα δικά μας αλεύρια ...» (Μηλιά)

«... Όταν λέω ότι είναι παραδοσιακό εννοώ ότι κατ' αρχήν πάει από γενιά σε γενιά, η παράδοση δηλαδή συνεχίζεται, δεν αλλάζουν τα υλικά του, η ποιότητα, η γεύση του και συνεχίζει από γενιά σε γενιά και από εκεί και πέρα αυτό είναι το παραδοσιακό για μας....» (Χρυσούλα)

«...Παραδοσιακό σημαίνει ότι συνεχίζει με την παράδοση. Ένα γλυκό τώρα, ο σαμουσάς, είναι ένα παραδοσιακό γλυκό αφού το έφτιαχνε η γιαγιά μου, το φτιάχνω και εγώ, το φτιάχνουν στην περιοχή μας...» (Μαρία)

«...Παραδοσιακό, δηλαδή με τον παλιό τρόπο που 'ξεραν οι δικοί μας, αυτό σημαίνει για μένα παράδοση (Ερ: Ποιοι είναι οι δικοί σας;) Εννοώ τους προγόνους μας (Ερ: Όλους;) Όχι όλους. Εννοώ τους παππούδες μας ας πούμε και τις γιαγιάδες μας» (Σοφία)

«...Παραδοσιακό σημαίνει να παρασκευάζεται με παραδοσιακό τρόπο, να μην βάζω μέσα ύλες που είναι ξέρω'γω επεξεργασμένες, να πάρω να βάλω σκόνη αυγό ή γάλα σκόνη. Να βάλω φρέσκο γάλα, να βάλω φρέσκο αυγό, να βάλω αλεύρι από ένα μεγάλο μύλο» (Σταυρούλα)

«... Παραδοσιακό είναι να'ναι καθαρό και φτιαγμένο, το παραδοσιακό είναι τοπικό, όπως το φτιάχνανε οι γονείς μας, οι γιαγιάδες μας. Το παραδοσιακό είναι τοπικό, δεν είναι βιομηχανοποιημένο. Δεν είναι της μηχανής...» (Παναγιώτα 2)

.....(Ερ: Ένα παραδοσιακό πως το διακρίνετε;) Κοιτάτε ανάλογα στα παραδοσιακά εδώ της περιοχής μας, αν φάω ένα που δεν είναι παραδοσιακό θα το ξεχωρίσω (Ερ:Πως;) Με την γεύση, με το τυρί που μπαίνει δηλαδή μπαίνει. Εδώ κάποιο τυρί που είναι από τον τσομπάνη, μπαίνει το βούτυρο το φρέσκο (Ερ:Πως το καταλαβαίνετε ότι το τυρί είναι του τσομπάνη;) Εεεε, πως το καταλαβαίνω; το καταλαβαίνω εμείς τρώγαμε και από μικρά ας πούμε αυτήν την γεύση, αν έχεις την γεύση αυτή από μικρός και την τρως καταλαβαίνεις νομίζω ποια είναι η διαφορά από

το ένα που είναι του εμπορίου και ένα που είναι ξέρω 'γω του τσομπάνη ...»
(Χρυσούλα)

9.1.2. Το «ντόπιο».

Η έννοια της περιοχής καθώς κυμαίνεται μεταξύ του οπτικού ορίζοντα του τόπου κατοικίας, των κοινωνικών πλαισίων της εγγύτητας και της οικειότητας και των εκάστοτε διοικητικών ορίων (χωριό, δήμος, νομός, κ.λ.π.) καθιστά το «ντόπιο» έναν εξίσου φαντασιακό προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του τροφίμου.

«...ντόπιο σημαίνει να πάρω και από εδώ, από τον τσοπάνη, από τις κασίκες, καταλάβετε που'ναι οι κτηνοτρόφοι εδώ πέρα να πάρω βούτυρο. Θα πάρω βούτυρο ή μπορεί να πάρω μέλι από εδώ...» (Αντωνία)

«...τοπικό εννοούμε ότι φτιάχνεται στην περιοχή μας, δηλαδή σε κάποια άλλη περιοχή, σε ένα άλλο μέρος θα είναι διαφορετικό, θα είναι διαφορετική και η γεύση του και τα υλικά που βάζουνε (Ερ: Όταν λέτε «περιοχή» μέχρι που εννοείτε;) Λακωνία, Λακωνία λέμε, δεν εννοούμε όλη την Πελοπόννησο, λέμε για την Λακωνία που φτιάχνουν ας πούμε 3-4 φαγητά, έτσι διαφορετικά και κάποια γλυκίσματα. (Ερ: Πως ξεχωρίζετε ένα αμυγδαλωτό από άλλη περιοχή;) Κοιτάτε πάντα από την γεύση μπορείς να ξεχωρίσεις το ένα αμυγδαλωτό. Βέβαια δεν θα ξεχωρίσεις αν είναι αυτουνού του εργαστηρίου ή του άλλου...» (Χρυσούλα)

«...(Ερ: Όταν λες περιοχή τι εννοείς;) Εννοώ ότι κοιτάξε να δεις στην Λακωνία γενικά αυτό το γλυκό το φτιάχνουν, δεν είναι μόνο μονεμβασιώτικο, το αμυγδαλωτό είναι πιο μονεμβασιώτικο από τον σαμουσά. Ο σαμουσάς φτιάχνεται στην περιοχή, σε όλη ην Λακωνία νομίζω, ή οι δίπλες ξέρω 'γω φτιάχνονται, οι δίπλες είναι και καλαματιανές, κάπως έτσι ...» (Μαρία)

«...ντόπιο σημαίνει ότι είναι απ' την περιοχή μου (Ερ: Και ποια είναι η περιοχή σου;) Γύρω-γύρω εδώ, θα πάρει από τα χωριά κάτω ή της Μάνης από'κει τα χωριά ή από'δω...» (Δέσποινα)

«...ντόπιο σημαίνει τα μαζεύω όλα εδώ γύρω. Τα μόνα που μου φέρνουνε κάποιοι φίλοι είναι τα εσπεριδοειδή που εδώ δεν έχουμε...» (Κυριακή)

«...(Ερ: Όταν λέτε ότι κάτι είναι ντόπιο, ποια είναι η περιοχή στην οποία αναφέρεστε; Ποιος είναι ο τόπος σας;) Είναι προς την Μαντινεία, Αρκαδίας εδώ, του νομού μας ...» (Παναγιώτα 1)

«...τοπικό προϊόν, όταν χρησιμοποιώ από εδώ πρώτες ύλες μπορεί να θεωρηθεί τοπικό, ναι εγώ έτσι θέλω να θεωρείται τοπικό. Από εδώ ξεκινάει η βάση του...» (Σταυρούλα)

«...(Ερ: Το ντόπιο κρέας πως το διακρίνετε;) Και αυτό από την γεύση το καταλαβαίνω. Τι να σας πω; Ξέρω 'γω στην γεύση αν είναι νόστιμο. Και αυτό το καταλαβαίνω» (Άννα)

9.1.3. Το «σπιτικό».

Το «σπιτικό», σχεδόν αδιαχώριστη φαντασιακή διάσταση του «τοπικού», συγχέεται διαρκώς μαζί του καθώς σε ορισμένα ομοιογενή κοινωνικά περιβάλλοντα δεν διαχωρίζονται εύκολα οι κοινωνικές πρακτικές από τις οικογενειακές στρατηγικές ή αλλιώς το κοινωνικά οικείο από το οικογενειακά οικείο.

«...(Ερ: Όταν λέτε σπιτικό τι εννοείτε;) Εγώ λέω σπιτικά γλυκά, γλυκά με μεράκι. Λίγη ποσότητα. Όταν κάνεις για το σπίτι σου, κάνεις λίγη ποσότητα και την προσέχεις γιατί την κάνεις για τους αγαπημένους σου. Ναι ή όχι; Έτσι το θεωρώ σπιτικό...» (Κυριακή)

«...σπιτικό σημαίνει, να για παράδειγμα, στην αρχή τις αγοράζαμε εδώ από ντόπιους παραγωγούς, γάλα και αυγά. Είδαμε ότι τα αυγά τα βρίσκεις, σου δίνουνε οι παραγωγοί – τέλος πάντων εντός εισαγωγικών παραγωγοί γιατί κανείς δεν πουλάει αυγά, εδώ όπως είναι τα πτηνοτροφεία-αλλά το πρόβλημα ήταν το γάλα. Κι έτσι αναγκαστήκαμε κι αποκτήσαμε δικές μας γίδες για το γάλα...» (Σοφία)

«...το αλεύρι είναι με δικό μας σιτάρι, πάμε το αλέθουμε στο μύλο. Σπέρνω, έχω δέκα στρέμματα και τα σπέρνω. Ναι δικές μου είναι και οι κόττες. Για το γάλα έχω μια κατσικά, μέχρι τώρα φτάνει, ναι, γιατί είναι καλή γίδα κατεβάζει αρκετό γάλα. (Ερ: Τα φρούτα για τα γλυκά σας από πού τα παίρνετε;) Οι καρυδιές είναι δικές μας, του

χωριού μας εδώ. Τα σύκα είναι αγριόσυκα τα βρίσκουμε στις συκιές, το βύσσινο το αγοράζουμε συνήθως. Για τα σταφύλια έχουμε καμιά κληματαριά που έχει μέσα σταφύλι ξέρεις, σταφίδα, για να μην πάρουμε σταφίδα από την Κορινθία γιατί έχει ορμόνες.....» (Παναγιώτα 2)

«.(Ερ:Πως ξεχωρίζεις ένα σπιτικό γλυκό;) Ε τώρα πλέον μέσα από την πείρα, Τί σημαίνει πείρα; Πείρα σημαίνει να έχεις δουλέψει σε υλικά, να ξέρεις, να έχεις δουλέψει πάρα πολλά, ξέρεις ποιο είναι αυτό εκείνο...Πιστεύω ότι η γεύση πλέον, πόσο και από έναν έμπειρο, θα το καταλάβει αμέσως. Η γεύση και η όψη...» (Δέσποινα)

9.1.4. Το «υγιεινό».

Το «υγιεινό», νοούμενο άλλοτε με βάση το φόβο της αρρώστιας που τείνει, οριακά, προς το θάνατο και άλλοτε της υγείας που τείνει, οριακά, προς τη ρώμη ή και την μακροζωία, είναι εξίσου επιδεκτικό να συμπεριλάβει τόσο τους παλιούς φόβους της «κακού» όσο και τις σύγχρονες υγιεινιστικές φροντίδες.

«...(Ερ: Όταν λέτε υγιεινό τι εννοείτε;) Καθαρό εννοώ ότι είναι τ'αυγά χωριάτικα, είναι το γάλα από κατσίκα ή από πρόβειο, αλλά συνήθως από κατσίκα είναι ελεγμένη δεν έχει πάρει αυτά τα φυράματα που βάζουνε για γάλα, είναι με τον καρπό της και το χορτάρι της. Οι κότες το ίδιο, δεν έχουνε πάρει τα φάρμακα που δίνουνε του εμπορίου για να κάνουνε τ'αυγά οι κότες..» (Παναγιώτα 2)

«...(Ερ: Τα προϊόντα τα δικά σας θεωρείτε ότι είναι υγιεινά;) Εμ βέβαια είναι υγιεινά, γιατί έχουν αγνά υλικά και τα αυγά είναι από τις κότες, δεν έχω πάει ακόμα στο supermarket για να φτιάξω τα γλυκά μου. Χρησιμοποιώ τα αυγά από τις κότες, τα παραδοσιακά, θα πάρω τις δικές μου κότες ή θ'αγοράσω απ'τη γειτόνισσα κι αυτά....» (Αντωνίας)

«...Υγιεινό εννοούμε ότι δεν έχει πολλά συντηρητικά, δηλαδή γίνεται με αγνά υλικά, αγνό υλικό τώρα μπορεί να είναι ακόμα και το τυρί, να είναι αγνό, να μην έχει έτσι πολλά βούτυρα και τέτοια μέσα, το γλυκό να είναι από μέλι να μην είναι από γλυκόζη και ζάχαρη, όλα αυτά είναι πιο αγνά αυτό λέμε...» (Χρυσούλα)

«...Υγιεινό είναι κάτι που δεν θα βλάψει, δεν θα κάνει κακό ας πούμε στον οργανισμό. Τα fast food ας πούμε έχουν λιπαρά 100% προσθέτουνε μόνο θερμίδες και βάρος και από'κει προέρχονται λιπαρά χοληστερόλες, ενώ αυτό εδώ δεν σου προσθέτει τίποτε κακό πιστεύω...» (Σοφία)

«...Το υγιεινό έχει μέσα συστατικά που είναι υγιεινά. Αλεύρι ξέρω'γω, το γάλα, τα αυγά και είναι και υγιεινό και θρεπτικό.. ...» (Σταυρούλα)

«...Ένας Αμερικάνος κουβεντιάζαμε και μου'λεγε «Θέλω να μου φτιάξεις 600 καρυδάκια», γιατί του λέω βρε παιδί μου να σου φτιάξω 600 καρυδάκια και μου λέει «Θέλω να τρώω δύο την ημέρα, είναι καταπολέμηση καρκίνου.» Του λέω, σοβαρά; «Ναι.», μου λέει, «Είναι καταπολέμηση καρκίνου.» Και από τότε του'φτιαξα μια βόλτα, του'φτιαξα 1000 καρυδάκια και δεν έκλεισε χρόνος και μου ζήτησε κι άλλα...» (Παναγιώτα 2)

«... (Ερ: Πως ξεχωρίζεις ένα ζυμαρικό που το θεωρείς υγιεινό;) Στη μαγειρική ή στο βλέμμα πως φαίνονται πρώτη όψη; Πρώτα η όψη, πρώτον, πρώτον ξεχωρίζει αμέσως το χρώμα, το παραδοσιακό το χωριάτικο είναι το χρώμα του όχι πολύ χτυπητό, είναι κανονικό το κίτρινο, ενώ του εμπορίου είναι κατακίτρινο...» (Παναγιώτα 1)

9.1.5. Ο «λαχανόκηπος».

Στις διαφορετικές σηματοδοτήσεις του «παραδοσιακού», του «τοπικού», του «σπιτικού», κ.λ.π. η αρχή εκκίνησης ή το πλέον κοινό μέτρο σύγκρισης είναι ο «κήπος του σπιτιού» νοούμενος σαν η πλέον φυσική, οικεία και ασφαλής μορφή παραγωγής προϊόντων για διατροφή. Παράλληλα ο «κήπος του σπιτιού» θεωρείται η βάση της «αυτονομίας» της νοικοκυράς, η αφορμή για μια σειρά σχέσεις ανταλλαγής με το κοινωνικό περιβάλλον καθώς και ο συνδετικός διατροφικός κρίκος της ευρύτερης οικογένειας.

«... Λαχανικά είχαμε εμείς πάντα. Η μαμά μου έχουνε περιβόλι, γεώτρηση από ήμουν αγέννητη εγώ και πάντα είχαμε λαχανικά» (Αντωνία)

«... Λαχανικά επί τω πλείστον έχουμε δικά μας, έχουμε κήπο που έχουμε δική μας παραγωγή....» (Χρυσούλα)

«...Τα λαχανικά πάντα από εδώ, από εμάς, δηλαδή αγγουράκια δικά μας, ντομάτες εκτός πιπεριά και μελιτζάνα που έχουνε, φασολάκια, κολοκύθια, όλα δικά μας ....» (Άννα)

«... Λαχανικά από κήπους, της μαμάς της πεθεράς, τώρα αυτήν την εποχή, τον χειμώνα από τη λαϊκή, από τη λαϊκή....» (Σταυρούλα)

Συμπεράσματα

Οι αντιλήψεις, οι παραστάσεις και οι πρακτικές που προσδιορίζουν το νόημα και τα χαρακτηριστικά, τις χρήσεις και τα όρια του «παραδοσιακού», του «τοπικού», του «σπιτικού» και του «υγιεινού» τροφίμου καταδείχνουν ότι οι «παραδόσεις» και οι μνήμες» της διατροφής ανακατασκευάζονται και επαναξιολογούνται με βάση το κοινωνικό οδοιπορικό του ατόμου και της οικογένειας και έτσι σταδιακά παύουν να αναφέρονται σε κάτι «αρχικό», που μπορεί να παράσχει υποσχέσεις και βεβαιότητες σχετικά με την αξία και τη σημασία των τροφίμων.

9.2. Τα κοινωνικά κριτήρια.

Στη διαδικασία επαναξιολόγησης της αξίας και της σημασίας των τροφίμων καθοριστικό ρόλο παίζουν και οι κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες και στη βάση των οποίων γίνεται η προμήθεια και η ανταλλαγή των τροφίμων καθώς και τα ευρύτερα ιδεολογικά συστήματα στην «χημεία των τροφίμων» και την «αλημεία των γεύσεων». Μεταξύ εμπιστοσύνης και αμφιβολίας, βεβαιότητας και αυταπάτης, επιθυμίας και αναγκαιότητας τα παντοειδή χαρακτηριστικά των τροφίμων υφίσταται συνέχεια επαναξιοδοτήσεις.

9.2.1. Οι συγγενικές σχέσεις και τα φιλικά δίκτυα.

Στον απόηχο της ανταλλακτικής οικονομίας οι συγγενικές και φιλικές σχέσεις αποτελούν ένα σύνθετο δίκτυο από πρόσωπα και κριτήρια, παραδόσεις και προλήψεις, σε κάθε σημείο του οποίου η «φιλία» και η «εμπιστοσύνη» διαδραματίζουν το δικό τους ρόλο στην αξία και τη σημασία των τροφίμων που παράγονται, ανταλλάσσονται και καταναλώνονται.

«... (Ερ: Την κυρία από την οποία παίρνετε τελικά την εμπιστεúεστε;) Ναι, όχι επειδή είναι εξαδέλφη μου η κοπέλα και ξέρω, πάει και αγοράζει περισσότερο χρησιμοποιεί αυγά ντόπια, από την περιοχή και όχι από κάποια παραγωγή, και είναι πολύ καθαρή είμαι σίγουρη, και πάω σε αυτή δεν μπορώ να πάω και αλλού γιατί είμαστε και συγγενείς... (Ερ: Όταν πρόκειται για κρέας, αυτόν από τον οποίο αγοράζετε τον εμπιστεúεστε; Εντάξει τον εμπιστεúομασταν και ότι είναι από το χωρίο και συγγενής ο ένας και πιστεúω να μου έλεγε αλήθεια γιατί εγώ όταν πάω να πάρω κρέας, επειδή είμαι πάρα πολύ υπέρ της υγιεινής διατροφής και πάντα ρωτάω από πού κατάγεται, πάντα δεν έχω πάρει ούτε μια μπριζόλα χωρίς να ρωτήσω (Ερ: Και τι σας λένε όταν ρωτάτε;) Μου λένε ότι είναι από εδώ, και το μοσχάρι από την Μάνη, από κάτω από Νεάπολη ξέρω 'γω το χοιρινό (Ερ: Τα εμπιστεúεστε αυτά που σας λένε;) Δεν τα εμπιστεúομαι κιόλας δεν τους πιστεúω αλλά τι να κάνω, ξέρω 'γω, τι να πω; (Ερ: Τι είδους αμφιβολίες έχετε;) Ε, φοβάμαι, μήπως είναι εισαγόμενα και δεν είναι, να μην είναι, να είναι υγιεινά ξέρω 'γω, πώς να το πω; (Ερ: Μπορείτε να διακρίνετε τη διαφορά;) Όχι, όχι δεν καταλαβαίνω καθόλου, καθόλου δεν καταλαβαίνω από κρέας, α ναι και μοσχάρι βρίσκω τώρα έχω κανένα χρόνο και ψωνίζω, το παίρνω κατ' ευθείαν από σπίτι που είναι στο διπλανό χωρίο και σφάζει αυτός κάθε δυο μήνες έχει πολλά, και πια μ' έχει, όταν σφάζει πάντα με ειδοποιεί ότι έσφαξε, ναι, όχι, μοσχάρι δεν ψωνίζω έχω σταματήσει να παίρνω από τους χασάπηδες (Ερ: Ο κύριος αυτός είναι συγγενής σας;) Όχι, όχι μου τον συστήσανε, είναι από το διπλανό χωρίο και έχει δικά του μοσχάρια» (Αννα)

«...έχω μια φίλη που έχει πρόβατα ο άνδρας της και παίρνω το γάλα και φτιάχνω το τυρί, φτιάχνω τη γιαούρτι μου, δικά μου εγώ. Αν σφάζει αυτή θα πάρω το μισό κατσίκι ή αρνί θα το βάλω μέσα στην κατάψυξη μου και θα περάσω, σας είπα δεν είμαι φίλος στο κρέας, τα φασολάκια μου, τα χόρτα μου, τα καρότα μου, τα πάντα, τα πάντα. Έχω εκεί κτήμα λίγο πιο έξω και φυτεύω (Ερ: Εμπιστεúεστε αυτούς τους ανθρώπους που παίρνετε τα κρέατα;) Έχω τύχει τώρα να έχω φίλη και εμπιστεúομαι. Νωρίτερα είχα πέσει σε λάθος, έπαιρνα κοτόπουλα και έτυχε εδώ κάποιες φορές, λέει ωραίο κοτόπουλο από πού το πήρες; Λέω από τον τάδε, Πήγαινε εκεί το πρωί μου λέει να δεις τι ταΐζει, και πήγα. Και όμως εγώ τα έφερνα για χωριάτικα. Και βρώμα από έξω, διάφορες τροφές τις είχε κάνει μίγμα και μπορεί σαν πίτουρο να τα είχε κάνει, δεν ήταν πίτουρα, και τα έβαζε μέσα στα ζώα» (Κωνσταντίνα)

«.....αν ξέρεις και είναι φίλος σου, είναι βασικό αυτό αν είναι φίλος σου, και βλέπεις μέσα τα υλικά που χρησιμοποιεί, τον εμπιστεύεσαι πιο καλά πιστεύω (Ερ: Αν δεν είναι φίλος και είναι απλώς της περιοχής;) Εντάξει και πάλι θα πάρεις...(Ερ: Όταν πρόκειται για κρέας;) Όταν πρόκειται για κρέας δεν παίρνω ποτέ π.χ. από το σούπερ μάρκετ, δεν θα πάρω από το σούπερ μάρκετ. Θα πάρω ή από το κρεοπωλείο ή από δική μας, από ντόπια που και εμείς ακόμη έχουμε ας πούμε τις κατσικούλες, σφάζουμε αυτά τα δικά μας (Ερ: Ο κρεοπώλης στον οποίο αναφέρατε είναι γνωστός;) Ναι, είναι γνωστός της οικογένειας. Είμαστε γνωστοί, είναι αρκετά χρόνια που τους ξέρουμε (Ερ: Υπάρχει περίπτωση να σας δώσει κάτι και να μην είναι καλό;) Υπάρχει τώρα η περίπτωση, είναι πιθανόν, γιατί όλα είναι πιθανά, γιατί πολλές φορές ακούγονται που λένε να ο τάδε τσομπάνης έχει με τα πρόβατα ξέρω 'γω αυτό, όλα ακούγονται αυτά, εντάξει τώρα το θέμα είναι ότι απ' ότι λένε και πιστεύουμε ότι τα βγάζουν από έλεγχο, που έχουν εδώ και τα σφαγεία, με τις στάμπες, τα προσέχουμε και αυτά, το κάθε δηλαδή αυτό να έχει και την στάμπα του ...» (Χρυσούλα)

«...έχουμε δύο χασάπηδες που πηγαίνουμε (Ερ: Πού διαφέρουν;) Όχι η ποιότητα τους πιστεύω ότι είναι ίδια, είναι καλοί και οι δύο (Ερ: Γιατί έχετε δύο;) Κοιτάξτε έχουμε ένα μαγαζί, έχουμε πελάτες, δεν μπορούμε να πούμε να...να πούμε «Εγώ πηγαίνω εκεί». Δεν γίνεται αυτό για'μας» (Δέσποινα)

«...(Ερ: Κρέας από πού αγοράζετε;) Από χασάπη (Ερ: Που βρίσκεται αυτός;) Αυτός εδώ είναι στην Βυτίνα αλλά και φέρνει ο άνδρας μου από άλλο χασάπη που ξέρει στην Τρίπολη που σφάζουνε εκεί, στο Λεβίδι (Ερ: Τους ξέρετε προσωπικά είναι φίλοι σας, συγγενείς σας;) Όχι προσωπικά φίλοι αλλά σαν χωριό σαν Αρκαδία πώς να το πω; σαν πατριώτες, αυτήν την εμπιστοσύνη, τώρα τι να πω και εγώ; (Ερ: Τους εμπιστεύεστε;) Πιστεύω ναι γιατί, όπως λέω εγώ την αλήθεια στους πελάτες μου, πιστεύω να μου λένε και αυτοί το ίδιο, έτσι πιστεύω (Ερ: Έχετε κάποια υπόνοια;) Φαίνεται ο άνθρωπος, λέμε έχει πρόσωπο, φαίνεται...» (Παναγιώτα 1)

«...κρέας αγοράζουμε από κρεοπωλείο, έχουμε εδώ στο χωριό, στο Λεβίδι (Ερ: Τον εμπιστεύεστε;) Ναι γιατί είναι καθαρό παιδί. Και τα δύο παιδιά στο Λεβίδι είναι καθαρά (Ερ: Είναι γνωστός, συγγενής;) Όχι, όχι, γνωστοί έτσι. Χωριανοί (Ερ: Υποψιάζεστε ότι μπορεί και αυτοί να λένε ψέματα;) Πιο πολύ μπορεί να πούνε ψέματα στο βοδινό, στα

αρνιά και στα πρόβεια δεν το νομίζω (Ερ: Γιατί;) Γιατί παίρνουνε κρέατα από εδώ την περιοχή μας. Τώρα αν και κατά πόσο είναι αυτό αλήθεια.....» (Παναγιώτα 2)

9. 2.2. Ο «ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΟΣ ΤΣΕΛΕΜΕΝΤΕΣ».

Η τηλεόραση με τις «εκπομπές μαγειρικής» («γευστικοί τόποι», «γευστικά ταξίδια», κ.ο.κ.) τροποποιεί σημαντικά αφενός τις σημασίες του παραδοσιακού/τοπικού/σπιτικού και τη συμβολική διαβάθμιση των στοιχείων της δεξίωσης των τροφών (μέγεθος, σχήμα, χρώμα, γεύση, κ.λ.π.).

«...(Ερ: Στην τηλεόραση εκπομπές μαγειρικής βλέπετε;) Βλέπω του Μαμαλάκη πολύ, είναι πολύ ωραία και βλέπω και εκείνη στο ΕΤ3 που είναι ένας από Θεσσαλονίκη νομίζω. Μου αρέσουνε και ιδίως στου Μαμαλάκη μου αρέσει που είναι απλά τα υλικά του, είναι υλικά που μπορείς να τα βρεις στην αγορά, και ο τρόπος που πηγαίνει σε κάθε χωριό, νησί. Μου αρέσει ο Μαμαλάκης που δείχνει όλα τα παραδοσιακά πηγαίνει σε κάθε τόπο και δείχνει αυτά τα παραδοσιακά που είναι σε κάθε τόπο και αυτό είναι πάρα πολύ ωραίο σε κάθε περιοχή» (Χρυσούλα)

«... Μια φορά στους επισκέπτες τους έκανα μια τούρτα η οποία είχα δει στην τηλεόραση, σε περιοδικό δεν θυμάμαι, είχε τα corn flakes κάτω για βάση, και πάνω κρέμα σοκολάτα και έτσι, δεν μας βγήκε όμως καλή, δεν άρεσε σε κανέναν μπορώ να πω (Ερ: Γενικότερα, οι συνταγές μαγειρικής που έχει η τηλεόραση σε επηρεάζουν καθόλου;) Αν κάτι, τα υλικά είναι αυτά που εγώ δηλαδή, πάντα τα υλικά θα κρατήσω μια συνταγή, αν τα υλικά αυτά τα έχω, είναι εύκολο να τα βρω ή ξέρω ότι θα τα φάμε, μπορεί να κρατήσω την συνταγή, να την δοκιμάσω, αν δεν είναι τα υλικά δεν τα κρατάω ποτέ » (Μαρία)

«...(Ερ: Στην τηλεόραση εκπομπές μαγειρικής βλέπετε;) Ε ναι, βλέπω, το χειμώνα τις παρακολουθώ συνήθως, τώρα το καλοκαίρι όχι (Ερ:Όταν βλέπετε τηλεόραση τί σας ενδιαφέρει, τί συγκαταίτε;) Τι συγκαταί...; Καθετί που μπορεί να ξέρω ένα φαγητό και να θέλω να το κάνω πιο πικάντικο, πιο νόστιμο (Ερ:Έχετε αξιοποιήσει μερικές συνταγές;) Ναι, αμέ. Να τις έχω εφαρμόσει όμως στα δικά μου μέτρα και σταθμά γιατί δεν βάζω ας πούμε ιταλικά ζυμαρικά για παράδειγμα...» (Σοφία)

«...*(Ερ:Οι ειδήσεις στην τηλεόραση σχετικά με τα τρόφιμα σας επηρεάζουν;)* Πάρα πολύ, τρελαίνεται ο κόσμος, τρελαίνεται. Γιατί να μην χρησιμοποιήσω αυγά; Όταν ελέγχεται η μονάδα, γιατί να μην χρησιμοποιήσω τα αυγά, όταν έχουν σφραγίδα επάνω τα αυγά είναι ελεγμένα, γιατί να μην τα χρησιμοποιήσω; Όταν έγιναν τα τρόφιμα αυτά με τις κότες, την άνοιξη με τα αυγά ο κόσμος φοβότανε πάρα πολύ, πάρα πολύ *(Ερ: Τι σας έλεγαν;)* Τα αυγά, είναι καλά τα αυγά, είναι φρέσκα; Λέω κυρία ορίστε φαίνεται το αυγό αν είναι φρέσκο, ορίστε ή το γάλα από πού το παίρνεις, παίρνεις αυτό, δηλαδή ήθελαν να μάθουνε τι υλικό ρίχνω μέσα ενώ πρώτα δεν γινότανε αυτό, τρελαίνεται ο κόσμος, τρελαίνεται...» *(Παναγιώτα 1)*.

«...*(Ερ: Στην τηλεόραση εκπομπές μαγειρικής βλέπεις;)* Τώρα βλέπω τον Μαμαλάκη, βλέπω τη Βέφα, όταν υπάρχει χρόνος βέβαια, τις πρωινές εκπομπές ξέρω'γω στα... που έχουνε κάποιους...δεν θυμάμαι τώρα ποιοι είναι αυτοί που μαγειρεύουνε. Όταν έχω χρόνο ναι και μάλιστα τα σημειώνω, δεν μπορώ να τα θυμάμαι, αν και όποια συνταγή μ' αρέσει και την κάνω μια- δυο φορές τη θυμάμαι....» *(Σταυρούλα)*

«...*(Ερ:Υπήρχαν περιπτώσεις όπου αυτά που είδατε στην τηλεόραση για φαγητά σας επηρέασαν;)* Ναι, ναι, ναι, πάρα πολύ. Σε κυρίως στα γλυκά, τρόπος μαγειρέματος των γλυκών, γιατί τα γλυκά έχουνε πολλά μυστικά και δεν μπορείς να τα ξέρεις. Τα μαθαίνεις απάνω στην πράξη τα πιο πολλά *(Ερ: Αυτά που λέει η τηλεόραση σας πείθουν;)* Στα περισσότερα ναι, όχι 100% όμως, γιατί κρύβει και μυστικά» *(Παναγιώτα 2)*

9. 2.3. Η «δίαιτα».

Η «δίαιτα» ως ένα σύνολο κανόνων που αναφέρονται άλλοτε στην υγεία, άλλοτε στην ομορφιά και άλλοτε σε ένα ορισμένο «τύπο σώματος» αποτελεί στη σημερινή εποχή ένα σημαντικό παράγοντα επαναξιολόγησης της ποσότητας και της ποιότητας της διατροφής. Η διαδικασία αυτή αδιαχώριστη από την ειδησεογραφία σχετικά με την «επικινδυνότητα των τροφίμων» (ορμόνες, μεταλλαγμένα προϊόντα, νόσος των τρελλών αγελάδων, κ.ο.κ.) τροποποιεί σημαντικά αφενός τις σημασίες του παραδοσιακού/τοπικού/σπιτικού και αφετέρου τις «εγγυήσεις» που μπορούν να παράσχουν σε σχέση με τα τρόφιμα τα φιλικά και συγγενικά δίκτυα.

Η παρουσία διαιτολόγων στις μικρές επαρχιακές κοινωνίες και η πολύπλευρη αναγνώριση των «προγραμμάτων διατροφής» που προτείνουν αποτελεί μια

σημαντική ένδειξη της εμπλοκής της θεσμικής γνώσης και των επαγγελματικών κατηγοριών στον προσδιορισμό της αξίας και της σημασίας των τροφίμων.

«...έχω αδυνατήσει, ασχολούμαι με τη δίαιτα, πηγαίνω σε διαιτολόγο, έχω ένα μήνα (Ερ: Γιατί;) Θα σας πω αμέσως γιατί την κάνω την δίαιτα. Δεν την κάνω την δίαιτα για τίποτα άλλο, βέβαια μ'αρέσει να είμαι αδύνατη και είμαι αδύνατη πάντα, αλλά πήρα αρκετά κιλά μετά το πρώτο μου το παιδί. Από το άγχος μου κι'αυτά, μετά το πρώτο παιδί ο γιατρός μου επέβαλε να αδυνατίσω...(Ερ: Τους εμπιστεύεστε τους διαιτολόγους;) Θα σας πω, θα σας πω. Είναι δύο οι λόγοι, έχεις πρόγραμμα, σου βάζουνε πρόγραμμα και σου λέει « Θα φας αυτό, αυτό, αυτό...». Όταν είσαι στο σπίτι σου λες σήμερα άντε, επειδή είναι τρεις βδομάδες θα φάω σήμερα μακαρόνια με κιμά, που θα κάνω και στην οικογένεια μου σήμερα, άσε θα το κάνω αύριο το ψητό. Ενώ άμα έχεις το πρόγραμμα σου το τηρείς γιατί κάπου ντρέπεσαι τον άλλο, τον...τον διαιτολόγο που θα σου πει μεθαύριο να πας να ζυγιστείς να...κάπου ντρέπεσαι, κάπου πληρώνεις και λες θα το κάνω γιατί, είναι κι αυτός ο λόγος πιστεύω...είναι διαιτολόγος- διατροφολόγος και έχει όλη την περιοχή. Όλοι σε διαιτολόγο πάμε. Όλοι σε διαιτολόγο, όλες οι κυρίες...(Ερ: Γιατί νομίζετε;) Εγώ πιστεύω για καλαισθησία, θέλουνε να είναι, έτσι είναι δηλαδή, εντάξει, πρέπει να είσαι κάτι. Και για λόγους υγείας είναι κι αυτός μεγάλος παράγοντας (Ερ:Πηγαίνουν και άντρες στη διαιτολόγο;) Ναι, πηγαίνουνε, για λόγους υγείας, οι άντρες πιστεύω. Απ' όσους έχω ακούσει δηλαδή τους είπε ο γιατρός πρέπει να κάνετε δίαιτα, χοληστερίνες, τριγλυκερίδια, καρδιά κι αυτά. Όχι, εγώ το είχα στο μυαλό και είχα ξαναπάει κι αυτά, σε διατροφολόγο» (Αντωνία)

«...Κοιτάτε οι Έλληνες όταν είναι σε διακοπές δεν υπάρχει δίαιτα, είναι κοινό. Βλέπω όλους δηλαδή, ακόμη και οι γυναίκες εμείς, που λέμε κάνουμε δίαιτα μια ζωή, όταν είναι σε διακοπές λένε θέλει ένα γλυκό. Λένε φάτο τώρα κάνεις αύριο δίαιτα, αυτό λένε συνέχεια. Εγώ δηλαδή όλα τα χρόνια που ακούω τους πελάτες αυτό λένε. Φάτο τώρα και αύριο κάνεις δίαιτα, έχεις ακόμα καιρό. Δηλαδή ο κόσμος είναι πολύ ξέγνοιαστος στις διακοπές και τρώνε πάρα πολύ, οτιδήποτε, ιδίως οι Έλληνες τρώνε πολύ, σιροπιαστά, γλυκά με παγωτά επάνω, είναι πολύ «γλυκατζής» ο Έλληνας, πολύ «γλυκατζής» (Ερ: Και ο άνδρας και η γυναίκα;) Ναι, ναι οι άνδρες είναι ιδίως πιο πολύ πιστεύω. Παίρνουνε και πιο πολύ ποσότητα, παίρνουνε και δεύτερο κομμάτι και τρίτο μπορεί. Η γυναίκα εντάξει, αρέσκεται στο ένα, μετά βίας βέβαια της αρέσει πάρα πολύ

αλλά είναι στο ένα.....(Ερ: Εσείς κάνετε κάποια δίαιτα;) Είναι μια δίαιτα που πηγαίνω σε μια διαιτολόγο και μου βάζει, μια δίαιτα που είναι προσαρμοσμένη, δηλαδή έχει προσαρμοστεί πάνω σε μένα, δηλαδή της έχω πει εγώ ότι μου αρέσουν τα γλυκά, μου αρέσουν τα παγωτά. Δηλαδή μου έχει βάλει μια δίαιτα που θα έχει μέσα και το γλυκό και αυτά τα φαγητά που μου αρέσουνε. Έχω προσαρμοστεί σε αυτήν την δίαιτα, μου έχει δώσει δηλαδή μια εύκολη μπορώ να πω δίαιτα» (Χρυσούλα)

«...(Ερ: Κάνετε κάποια δίαιτα;) Πάντα, πάντα προσέχω τον εαυτό μου και όταν θα βγω έξω θέλω να είμαι πολύ περιποιημένη, και μου λένε όλοι πως τα καταφέρνεις, και είμαι δηλαδή προσέχω πάρα πολύ, πολύ, πολύ, όχι τα γλυκά εντάξει δεν τα τρώω, τα έχω σιχαθεί δεν θέλω να τα φάω, αλλά διάφορα φαγητά εκεί που τρώνε έξω, εγώ δεν τα τρώω ποτέ (Ερ: Αυτό αφορά κάποια δίαιτα;) Όχι δίαιτα, κάνω υγιεινή διατροφή, δεν κάνω δίαιτα, δεν τρώω, χορταίνω, τρώω πάρα πολύ αλλά με πράγματα, διατροφές που δεν παχαίνουνε. .... (Ερ: Οι διαφημίσεις στην τηλεόραση σας επηρεάζουν στη δίαιτα;) Όχι, καθόλου, ούτε πιστεύω στα κέντρα αδυνατίσματος που λένε τίποτα, δεν πιστεύω (Ερ: Γιατί;) Ε, πιστεύω, γιατί έχω ακούσει πολλές κοπέλες και από εδώ από την περιοχή μας που έχουνε πάει, και όσο πάνε εκεί για 3-4 μήνες χάνουνε κιλά και μετά τις βλέπεις πάλι να γίνονται όπως πριν. Και δεν πιστεύω τίποτα» (Άννα)

Συμπεράσματα

Σε κάθε υλικό ή τρόφιμο τα εξωτερικά όρια και οι εσωτερικές διαιρέσεις της αξίας και της σημασίας του ως προς την παράδοση, την οικογένεια, την ασφάλεια, την υγεία, την ομορφιά κ.ο.κ. επαναχαράσσονται διαρκώς από μια ακατάπαυστη πολιτισμική κατεργασία των διατροφικών αναγκών και των τρόπων ικανοποίησής τους. Στο πλαίσιο αυτό η «γυναικεία επιχειρηματικότητα στα τρόφιμα» προϋποθέτει, μεταξύ των άλλων, την επίγνωση ότι πρόκειται για μια πρώτη ορθολογική οργάνωση μιας κοινωνικής αλχημείας, η οποία δεν μπορεί να περιοριστεί και να ταυτιστεί με τι ανάγκες της «οικογενειακής επιχείρησης» και τους παραδοσιακούς ρόλους της γυναίκας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

10. Συζήτηση των συμπερασμάτων

Τόσο στην «οικογένεια προέλευσης» όσο και στην «οικογένεια προορισμού» η «μαθητεία» της γυναίκας στις αντιλήψεις, τις παραστάσεις και τις πρακτικές της

παρασκευής και παρασκευής και δεξίωσης της τροφής γίνεται μέσα από διαφορετικούς και άνισους φορείς (γιαγιά, μητέρα, γειτονιά, τηλεόραση, γαμήλια αγορά, κ.λ.π.) και στη βάση ευρύτερων σημασιών (νοικοκυρά, μητέρα, σύζυγος, κ.λ.π.) που χαρακτηρίζονται όχι μόνο από ρευστότητα αλλά και από υποταγή στον ανδρικό κόσμο. Στο πλαίσιο αυτό η απαξίωση και εγκατάλειψη του σχολείου στο όνομα ευρύτερων και ισχυρότερων οικογενειακών στρατηγικών (συνδυασμοί εισοδημάτων, αγορές, απόκτηση σπιτιού, προίκα, κ.λ.π.) περιορίζει καθοριστικά το ρόλο του στην ενημέρωση και κατάρτιση σχετικά με τη σύγχρονη διατροφή και επιχειρηματικότητα.

Η επιχείρηση της γυναίκας στην πλειονότητα των περιπτώσεων αποτελεί μια οικονομική αναγκαιότητα ή στρατηγική της οικογένειας την οποία η γυναίκα συνήθως αναλαμβάνει να εκπληρώσει χωρίς τις απαραίτητες γνώσεις, την οικογενειακή και κοινωνική στήριξη και στη βάση ρόλων που εντείνουν την εκμεταλλευτική αξιοποίησή της ως νοικοκυρά και ως εργαζόμενη.

Ο οικογενειακός χαρακτήρας της επιχείρησης και τα γυναικεία χαρακτηριστικά των υποχρεώσεων αυξάνουν το χρόνο εργασίας της γυναίκας, εντείνουν τα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά εμπόδια και κυρίως δεν επιτρέπουν στη γυναίκα να μετατρέψει τις θετικές γι' αυτήν κρίσεις και εικόνες σε σταθερές και εμπράγματες προσδοκίες σε σχέση με τον εαυτό της και την επιχείρηση.

Η πεποίθηση ότι είναι μόνο «μια εργαζόμενη που βοηθάει στα οικονομικά του σπιτιού» επιφορτίζει τόσο την ίδια όσο και την επιχείρηση με ρόλους περιορισμένους, εσωστρεφείς και άμεσα εξαρτημένους από το εν γένει ανδρικό ή συνολικό εισόδημα της οικογένειας. Στο πλαίσιο αυτό η βιωσιμότητα της επιχείρησης καθώς και η διαδοχή δεν αποτελούν ορθολογικές ή επιχειρηματικές επιλογές αλλά οικογενειακές τακτικές των οποίων οι φορείς και οι μηχανισμοί, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα επηρεάζονται άμεσα από ευρύτερες και ισχυρότερες στρατηγικές το συνολικό οικογενειακό εισόδημα, οι σπουδές και ο γάμος των παιδιών καθώς και οι εν γένει δυνατότητες εξαγροτικής απασχόλησης και αυταπασχόλησης των άλλων μελών της οικογένειας. Η «γυναικεία επιχειρηματικότητα» μπορεί να κατανοηθεί ως μια ιδιαίτερη ιστορική και κοινωνική μορφολογία της γυναικείας οικογενειακής εργασίας δηλαδή της γυναικείας εργασίας με βάση τις οικονομικές ανάγκες και τους κοινωνικούς ρόλους της οικογένειας.

Ίσως τα αποτελέσματα της γυναικείας επιχειρηματικότητας στα τρόφιμα, στη συγκεκριμένη περιοχή, να ήταν διαφορετικά αν ο σχεδιασμός της ενημέρωσης, της

κατάρτισης, των χρηματοδοτήσεων και της την εν γένει στήριξης των προσπάθειών έπαιρνε υπόψη τους περιορισμούς και τα όρια που θέτουν τα διαφορετικά επίπεδα εκπαίδευσης, το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, η κοινωνική δομή της οικογένειας, το είδος παραγωγής, οι μορφές ιδιοκτησίας, το γεωφυσικό περιβάλλον κ.λ.π. Ίσως, επίσης, να ήταν διαφορετικά, μερικά χρόνια πριν ή μερικά χρόνια κάτω από διαφορετικές πολιτικές για τις γεωγραφικές περιφέρειες, τις τοπικές κοινωνίες, τις προβληματικές περιοχές και την γυναικεία απασχόληση. Σε κάθε περίπτωση τα ευρήματα της παρούσας εργασίας δεν μπορούν να γενικευτούν.

Η δική μας ερευνητική συμβολή περιορίζεται στα όρια των ερωτημάτων που θέσαμε, της περιοχής που μελετήσαμε, των μορφών παραγωγής και κοινωνικής συγκρότησης που τη χαρακτήρισαν στην ορισμένη ιστορική περίοδο. Αν έχουν κάποια διαγνωστική ή προβλεπτική αξία, αυτή θα πρέπει να εντοπισθεί στη συμβολή τους στη γενικότερη συζήτηση η οποία έχει ανοίξει και στη χώρα μας για το μέλλον του αγροτικού κόσμου στην εποχή της παγκοσμιοποίησης όχι μόνο της αγοράς αγαθών και υπηρεσιών αλλά και των συμπεριφορών και των νοοτροπιών. Θεωρούμε ότι η όποια συμβολή της δικής μας εργασίας εστιάζεται ακριβώς στη διερεύνηση των αλλαγών οι οποίες συμβαίνουν στο επίπεδο των συμπεριφορών και νοοτροπιών των γυναικών ορισμένων επαρχιακών περιοχών στο πέρασμα από τη σύζυγο και μητέρα στην επιχειρηματία.

ΒΙΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβδελίδης, Π (1981), *Το αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα.

- Αγριαντώνη, Χ (2000), «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο έργο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, σ. 145- 176.
- Ανθοπούλου, Θ (2004), «Η ανάδειξη της αγροτικής κληρονομιάς και η καινοτομία ως στοιχεία της χωρο-τοπικής ανάπτυξης: η περίπτωση των ιδεοτύπων αγροδιατροφικών προϊόντων», στο έργο Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Η ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 221-263.
- Ανθοπούλου, Θ (2006), «Όψεις και δυναμικές επιχειρηματικότητας των γυναικών της υπαίθρου στην παραγωγή τροφίμου. Μια πρώτη εμπειρική προσέγγιση (Περιφέρεια Πελοποννήσου)», εισήγηση στο 9^ο Πανελλήνιο Συνέδριο ΕΤΑΓΡΟ «Οικονομία και Κοινωνία μπροστά στις νέες προκλήσεις του παγκόσμιου αγροτροφικού συστήματος», Ιωάννινα 12-14 Οκτωβρίου 2006.
- Appadurai, A (2003), «Πως φτιάχνεται μια εθνική κουζίνα: τα βιβλία μαγειρικής στη σύγχρονη Ινδία», στο έργο *Ιστορία της Διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, εκδ. Ε.ΜΝ.Ε.- Μνήμων, Αθήνα, σ. 157-195.
- Ασδραχάς, Σ. (1984), «Αρδεύσεις και καλλιέργειες στις ελληνικές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Τα Ιστορικά*, (2), σ. 235-252.
- Βαρίκα, Ε (1985), «Αόρατη εργασία και επιδεικτική κατανάλωση», στο έργο *Νεοελληνικές πόλεις. Οθωμανικές κληρονομιά και ελληνικό κράτος*, εκδ. Εταιρία Μελετών Νέου Ελληνισμού, τομ. Α, Αθήνα, σ. 155-166.
- Βεντούρα, Λ (1999), *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα.
- Βερβενιώτη, Τ (1994), *Η γυναίκα στην Αντίσταση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.
- Βεργόπουλος, Κ (1978), *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας.
- Vitti, Μ. (1978), *Η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.
- Vitti, Μ. (1980), *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα.
- Vitti, Μ. (1979), *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, εκδ. Ερμής, Αθήνα.
- Γιακουμάκη, Β. (2006), «Περί (δια) τροφής και εθνικής ταυτότητας», στο έργο *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 106-138.
- Γιαννόπουλος, Κ (1939), «Εκθεσις περί της υγειονομικής καταστάσεως του νομού Αιτωλοακαρνανίας κατά το έτος 1937», *Αρχεία Υγιεινής*, (3), σ. 85-93.
- Γιδαράκου, Ι (1999), «Ενδογενής ανάπτυξη στην ύπαιθρο και γυναικεία απασχόληση», στο έργο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Η Ελληνική*

- αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον, Αθήνα, σ. 189-216.
- Γιδαράκου, Ι και άλλοι (2005), «Θεσμικό πλαίσιο», στο έργο Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), Επιχειρηματικότητα γυναικών. Όψεις ιδιοκτησίας και διοίκησης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 41-63.
- Γκράμσι, Α (1973), *Η οργάνωση της κουλτούρας*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.
- Δαμιανάκος, Σ (1987), *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα.
- Δαμιανάκος, Σ (1997), *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου*, εκδ. Πλέθρον/ Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα.
- Δαουτόπουλος, Γ (1995), «Γεωργοί και επιχειρηματίες: η περίπτωση ενός χωριού στον κάμπο των Γιαννιτσών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (88), 122-136.
- Δελβερούδη, Ε (2001), «Ορέστη Λιάσκου, «Δάφνις και Χλόη»: μια κινηματογραφική διασκευή του μεσοπολέμου», *Τα Ιστορικά*, (34), σ. 167-196.
- Δεμερτζόπουλος, Χρ (1997), *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα
- Διαμαντόπουλος, Θ (1985), *Ο Βενιζελισμός*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα.
- Ελεγγίτου Ε, Μπακαλάκη Α (1984), «Εγχειρίδια Οικιακής Οικονομίας: παλιές και νέες εκδοχές των γυναικείων καθηκόντων», στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου με τίτλο *Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, εκδ. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τομ. Β, σ. 425- 440.
- Ελιας, Ν (1997), *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τομ. Α, τομ. Β, Νεφέλη, Αθήνα.
- Ευελπίδης, Χ (1944), *Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις*, εκδ. «Ο Λόγος», Αθήνα.
- Ζακοπούλου, Ε (1999), «Πολυαπασχολούμενοι και γεωργία: προς μία νέα αντίληψη ενός πολυδιάστατου φαινομένου», στο έργο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον, Αθήνα, σ. 115-147.
- Ζέη, Ε (2004), «Κυρίαρχες προσλήψεις του αγροτικού κόσμου το 19^ο αιώνα (1835-1987): Η πολλαπλότητα των μαρτυριών», στα Πρακτικά του 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας με θέμα *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τομ. Β, εκδ. ΕΙΕ/ΚΝΕ, Αθήνα, σ. 153-200.
- Ζωγράφος, Δ (1989), *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, εκδ. ΑΤΕ, Αθήνα.

- Θεοδώρου, Β (2002), «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο αντιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1901-1927)», *Μνήμων*, τομ. 24, σ. 145-178.
- Καζάκος, Π (2001) *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα.
- Καμπέρης, Ν (2001α) , «Η δυναμική και η σημασία του ελεύθερου χρόνου στην αγροτική κοινωνία», *Θέσεις*, (74), σ. 77-87.
- Καμπέρης, Ν (2006), *Όψεις της εφαρμογής του Προγράμματος των Νέων Αγροτών στο μεταβαλλόμενο πρότυπο της αγροτικής ανάπτυξης. Μια εμπειρική έρευνα βασισμένη στους Νέους Αγρότες των δήμων Αρακύνθου και Μακρυνείας του νομού Αιτωλοακαρνανίας*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καμπέρης, Ν (2006β), «Αλλοδαποί εργάτες στον αγροτικό χώρο. Πραγματικότητες, ιδεολογίες και νοοτροπίες» στο έργο Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 413-456.
- Καμπέρης, Ν (2007), «Η μετανάστευση των ελλήνων αγροτών μεταξύ ερευνητικών στοιχείων και κινηματογραφικών αναπαραστάσεων», (υπό δημοσίευση)
- Camporesi, P (2003), «Κουζίνα της πόλης και κουζίνα της υπαίθρου», στο έργο *Ιστορία της Διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, εκδ. Ε.ΜΝ.Ε.- Μνήμων, Αθήνα, σ. 131-139.
- Καρδάσης, Β (2006), «Αναζητώντας τις χώρες της επαγγελίας: ο απόδημος ελληνισμός από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως τον β παγκόσμιο πόλεμο», στο έργο *Οι Έλληνες της Διασποράς*, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, σ. 53-73.
- Κασίμης, Χ και Παπαδόπουλος, Α (1996), «Η ανάπτυξη του αγροτο-τροφικού συμπλέγματος και η πολιτική οικονομία του αγροτικού μετασχηματισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (89/90), σ.19-52.
- Κασίμης Χ, Ζακοπούλου Ερση, Παπαδόπουλος Α (2003), «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη γεωργική εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (111-112), σ. 9-38.
- Καστοριάδης, Κ (1981), *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Ράππα, Αθήνα.
- Καφέ Γιδαράκου, Ι (1996 α), «Πολυδραστηριότητα αγροτισσών, νέοι ρόλοι τους στην ύπαιθρο-νέες αναγκαιότητες», από τα *Πρακτικά του 4^{ου} Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας, Θεσσαλονίκη 28-30 Νοέμβρη 1996, Ανταγωνιστικότητα*

- και Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη του Αγροτικού Τομέα: Οι Νέες Προκλήσεις για την Ελλάδα, σ. 464-476.
- Καφφέ-Γιδαράκου, Ι (1996 β), «Εργασιακές σχέσεις στην οικογενειακή εκμετάλλευση: θέση και προοπτικές της γυναικείας παρουσίας», στο έργο *Κράτος και Αγροτικός χώρος, Εισηγήσεις 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σ. 453-467.
- Κίζος, Θ και άλλοι (2004), «Τοπικά προϊόντα και βιώσιμη ανάπτυξη σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές: τοπικά προϊόντα ιδιοτυπίας στην περιφέρεια Βορείου Αιγαίου», στο έργο Ι. Σπιλάνης, και άλλοι (επιμ.), *Στρατηγικές ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 143-171.
- Κιουρτσάκης, Γ (1983), «Η διχασμένη παράδοση και το σύνδρομο του λαϊκισμού», *Αντί*, (244), σ. 37-39.
- Κιουρτσάκης, Γ (1983), «Η διχασμένη παράδοση και το σύνδρομο του λαϊκισμού», *Αντί*, (244), σ. 37-39.
- Κιτροεφ, Α (1999), «Η υπερατλαντική μετανάστευση», στο έργο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τομ. Α1. εκδ. Βιβλιόραμα, σ. 123-171.
- Κιτροεφ, Α (2003). «Η νέα διασπορά. Η μετανάστευση στις ΗΠΑ», στο έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τομ. 5, Αθήνα, σ. 365-372.
- Κολιόπουλος, Ι (1996), *Η ληστεία στην Ελλάδα*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Κολυβά, Β (1985), «Ο αστικός χώρος στα μυθιστόρημα των Γ. Θεοτοκά, Α. Τερζάκη και Κ. Πολίτη, της δεκαετίας 1930-1940», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου*, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, σ. 197-201.
- Κορωναίου, Α (1996), *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, εκδ. Νήσος, Αθήνα.
- Κοτζαμάνης, Β (1990), «Η κινητικότητα του αγροτικού χώρου στη δεκαετία 1940-1950 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο- δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (77), σ. 97-126.
- Κουζής, Γ (2001), *Εργασιακές Σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση*, εκδ. ΙΝΕ/ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.
- Κουτσού, ΣΤ (2002), «Γυναικείοι αγροτικοί συνεταιρισμοί: δυσκολίες διασύνδεσής τους με την τοπική ανάπτυξη», στα *Πρακτικά του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, με τίτλο *Αναζητώντας το Αύριο της Ελληνικής Γεωργίας* (Θεσσαλονίκη 24-25/11/200), εκδ. Σταμούλη, Αθήνα σ. 608-618.
- Κρεμμυδάς, Β (1997), «Αστικά διατροφικά πρότυπα: ένα παράδειγμα από την Ερμούπολη του 1837», *Τα Ιστορικά*, (27), 353-378.

- Κυριακίδου – Νέστορος, Α (1975), *Λαογραφικά Μελετήματα*, εκδ. Ολκός, Αθήνα.
- Λαγόπουλος, Α (2001), «Ανθρωπολογία του χώρου: «ζώσιμο» και «σταύρωμα» του χωριού στην Ελλάδα», στο έργο *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία*, εκδ. Παρατηρητής, Αθήνα, σ. 84-92.
- Λαμπάτος. Γ (2003), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη*, εκδ. Κούριερ, Αθήνα.
- Λαμπριανίδης, Λ (2004, (επιμ.), *Η επιχειρηματικότητα στην ευρωπαϊκή ύπαιθρο. Η περίπτωση της Ελλάδας*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Λαμπρινός, Φ (2004), «Κινηματογράφος. Μεσοπόλεμος 1922- 1940», στο έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. 5, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 277-286.
- Le Goff, J (1975), «Οι νοοτροπίες. Μια διφορούμενη ιστορία», στο έργο Ζακ Λε Γκόφ και Πιέρ Νόρα, (1975). *Το έργο της Ιστορίας*, εκδ. Ράππα, Αθήνα, τομ. 1, σ. 316- 338.
- Leroi- Gourhan, Α (2000), *Το έργο και η ομιλία του ανθρώπου*, Εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τομ. Α, Β, Αθήνα.
- Λιάκος, Α (1993), *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα.
- Λιβαδάς, Γρ (1937), «Το πρόβλημα της ελονοσίας εν Ελλάδι και γενικαί αρχαί επί του τρόπου αντιμετώπισέως του», *Αρχαία Υγιεινής*, (1), σ. 13-21.
- Λίποβατς Θ, Δεμερτζής Ν (1998), *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα.
- Λουκάτος, Δ (1976-1978), «Αγροτικά σήματα βοσκοαπαγορεύσεων στον ελληνικό χώρο», *Λαογραφία*, (31), σ. 15-28.
- Λουλούδης, Λ (1991α), «Η Κ.Α.Π. "ανακαλύπτει" την ελληνική ύπαιθρο. Ερμηνεία και συμπεράσματα για την ελληνική γεωργία», *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, (10/11), σ. 51-73.
- Λουλούδης, Λ (1992), «Γεωργικός εκσυγχρονισμός και μεταβολή του αγροτικού τοπίου», *Τόπος*, (4), σ. 135-150.
- Λουλούδης, Λ (1993), «Το μετέωρο βήμα της ευρωπαϊκής αγροτικής μεταρρύθμισης», *Διαλεκτική*, (8), σ. 49-62.
- Λουλούδης, Λ (1996), «Πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στη γεωργία. Μία κριτική ανασύνθεση των απόψεων ηγετικών στελεχών στο χώρο της αγροτικής πολιτικής», στο έργο *Κράτος και Αγροτικός χώρος, Εισηγήσεις 3^{ου}*

- Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σ. 45-59.
- Λουλούδης, Λ (1999 α), «Γεωπολιτικές πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ο αγροτικός της Νότος», στο έργο Λ Λουλούδης και Ν Μπεόπουλος, (επιμ.), *Κριτικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος της υπαίθρου*, εκδ. Στοχαστής-Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1999, σ. 99-112.
- Λουλούδης Λ, Μπεόπουλος Ν, Βλάχος Γ (1999ε), «Η πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος στην Ελλάδα», στο έργο *Η Ελληνική Γεωργία προς το 2010*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σ. 309-363.
- Λουλούδης Λ και άλλοι, (2004), «Τοπική δυναμική επιβίωσης στις ελληνικές ορεινές και μειονεκτικές περιοχές», στο έργο στο έργο Ι. Σπιλάνης, και άλλοι (επιμ.), *Στρατηγικές ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 235-266.
- Μανώγλου, Ε (1995), «Η ιδιαιτερότητα του ρόλου των γυναικών στη «νέα τουριστική πραγματικότητα», στο έργο *Οι κοινωνικές επιπτώσεις του τουρισμού στους νομούς Κέρκυρας και Λασιθίου*, εκδ. ΕΚΚΕ-ΕΟΤ, Αθήνα, σ. 99-119.
- Μαράτου Αλιπράντη, Λ (1987), «Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας: εμπειρικές έρευνες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, (66), σ. 73-105.
- Μαργαρίτης, Γ (1999), «Ο εμφύλιος: οικονομία και πολιτική», *Ο Πολίτης*, (70), σ. 29-34.
- Ματζουράνης, Γ (1990), *Τα παιδιά του Νότου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
- Ματθαίου, Α (1998), «Ο Βριλιά Σαβαρίν και το ψάρι του αρχιναύαρχου Κανάρη: τα ελληνικά βιβλία μαγειρικής του 19^{ου} αιώνα», *Τα Ιστορικά*, (28-29), σ. 109-122.
- Ματθαίου, Α (1994), «Διαιτητικές απαγορεύσεις στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, (21), σ. 259-288.
- Ματθαίου, Α (2004), «Οι ντελικάτες τροφές και το λιποδίαιτο: δύο εκδοχές του διαφωτισμού», *Τα Ιστορικά*, (40), σ. 37-52.
- Μαυρής, Γ (1984), «Το πρόβλημα της μικροαστικής τάξης στην Ελλάδα», *Θέσεις*, (9), σ. 39-76.
- Μεταξάς Ι., *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τομ. Α, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ (1988), *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

- Μόσκος, Τ (2004), «Οι Έλληνες της Αμερικής», στο έργο Clong, R (2004), *Η Ελληνική Διασπορά στον 20^ο αιώνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 198-221.
- Μοσκόφ, Κ (1979), *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Θεσσαλονίκη.
- Μπακαλάκη, Α Ελεγγίτου, Ε (1987), *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, εκδ. Ελληνικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα.
- Μπαρτ, Ρ (1979), *Μυθολογίες*, εκδ. Ράππα, Αθήνα.
- Barthes, R (2003), «Για ψυχο-κοινωνιολογία της σύγχρονης διατροφής», στο έργο *Ιστορία της Διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, εκδ. Ε.ΜΝ.Ε.- Μνήμων, Αθήνα, σ. 141-156.
- Μπεόπουλος, Ν (1996), «Η επίδραση των αγροτικών δραστηριοτήτων», στο έργο *Το περιβάλλον στην Ελλάδα*, εκδ. Κίνηση Πολιτών, Σύλλογος Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών, Παγκόσμιο Ταμείο για τη Φύση, Αθήνα, σ. 141-177.
- Μπεόπουλος, Ν και Σκούρας, Δ (1999), «Γεωργία και περιβάλλον: η ετερομορφία μιας σχέσης», στο έργο Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε. - Πλέθρον, Αθήνα, σ. 33-53.
- Bourdieu, P (2002), *Η Διάκριση*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα.
- Μπουρνόβα, Ε και Προγουλάκης, Γ (2000), «Ο αγροτικός κόσμος, 1830-1940», στο έργο Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα, σ. 45-104.
- Μωυσίδης, Α (1985), «Έξω - αγροτική απασχόληση στην ελληνική γεωργία: Μία πρώτη προσέγγιση», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, (2), σ. 71-96.
- Μωυσίδης, Α (1986), *Αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- Μωυσίδης, Α (1998), «Κοινωνικός μετασχηματισμός και όψεις κοινωνικού αποκλεισμού στον αγροτικό χώρο: το πρόβλημα των ηλικιωμένων», από το έργο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική εμπειρία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 121-150.
- Μωυσίδης, Α (2002) «Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου», στο έργο Θ. Ανθοπούλου, Α. Μωυσίδης (επιμ.), *Από τον*

- αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα, εκδ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Αθήνα 2002, σ. 53-102.
- Νιτσιάκος, Β (2003α), *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.
- Παναγιωτόπουλος, Β (1976), «Ο ειδικός ρόλος της γεωργίας στη διαμόρφωση των σχέσεων πόλης-υπαιθρου τον 18^ο αιώνα», *Ο Πολίτης*, (7), σ. 30-36.
- Παναγιωτόπουλος, Β (1977), «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», *Ο Πολίτης*, (12), σ. 38-45.
- Παπαρούση, Μ (1996-1997), «Φύση / Πολιτισμός: μοντέλα ζωής και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς στην ηθογραφία του 19^{ου} αιώνα», *Εθνολογία*, (5), σ. 69-99.
- Παπαταξιάρχη, Ε (1998), «Ο κόσμος του καφεineίου», στο έργο Ε Παπαταξιάρχη και Θ Παραδέλλης, *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, σ. 209-250.
- Πετμεζάς, Σ (1999α), «Δημογραφία», στο έργο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, τομ Α1*. εκδ. Βιβλιόραμα, σ. 41-51.
- Πετμεζάς, Σ (1999β), «Αγροτική Οικονομία», στο έργο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, τομ Α1*. εκδ. Βιβλιόραμα, σ. 53-85.
- Πιζάνιας, Π (1985), «Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19^ο αιώνα: σχέσεις και εισοδήματα», *Τα Ιστορικά*, (3), σ. 149-168.
- Πιζάνιας, Π (1993), *Οι φτωχοί των πόλεων*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Πολίτης, Α (1999), «Η δεύτερη ζωή των δημοτικών τραγουδιών», *Ο Πολίτης*, (64), σ. 45-50.
- Πολύζος, Γ (1988), «Μεταναστευτική κίνηση και αστικοποίηση. Προσδιορισμός της έκτασης και των κατευθύνσεων της εσωτερικής μετανάστευσης στο μεσοπόλεμο», στο έργο *Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό χώρο. Πρακτικά του ελληνογαλλικού συνεδρίου, Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε.-Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα, σ. 223-237.
- Ρηγίνος, Μ (1984), «Ενεργός πληθυσμός και διάρθρωση των οικονομικών δομών (1909- 1936)», *Τα Ιστορικά*, (2), σ. 371- 388.
- Σαφιλίου, Κ (2004), «Η δυναμική του κοινωνικού αποκλεισμού των μικρών γεωργών και ιδίως των γυναικών», στο έργο Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μια Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 85-111.
- Σιδέρη, Α (1984), «Λαϊκές εικαστικές τέχνες. Προσπάθεια προσδιορισμού», *Ο Πολίτης*, (66), σ. 51-59.

- Σιδέρης, Ν (1985), «Η αρρώστια ως συμβάν και λόγος στον αστικό χώρο. Η περίπτωση της Λευκάδας στο πρώτο μισό του 19^{ου} αι.», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου*, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, τομ. Α', σ. 251-254.
- Σταθάκης, Γ (2004), *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Στρατηγάκη, Μ (2005), «Επιχειρείν και ανατρέφειν: σωρευτικοί ρόλοι γυναικών», στο έργο Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Επιχειρηματικότητα γυναικών. Όψεις ιδιοκτησίας και διοίκησης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 17-40.
- Τριανταφυλλίδη, Σ. (1974), *Οι κολίγοι της Θεσσαλίας. Μελέτη περί μορτής*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.
- Τσαούσης, Δ (1999), *Κοινωνική Δημογραφία*, Gutenberg, Αθήνα.
- Τσουκαλάς, Κ (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Φίλιας, Β (1977), *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα.
- Χατζηϊωάννου, Μ (2003), «Το ελληνικό εμπόριο», στο έργο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τομ 4, Αθήνα, σ. 75-85.
- Χατζηπανταζής, Θ (2003), *Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση*, εκδ. Εστία, τομ. Α', Αθήνα.
- Χατζηπανταζής, Θ (2004), *Η κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19^ο αιώνα*, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.
- Τερζοπούλου, Μ και Ψυχογιού, Ε (1984), «Γυναίκα-κοινωνία στο δημοτικό τραγούδι», *Αντιθέσεις*, (17), σ. 50-67.
- Azaryahu, M (1996), «The power of commemorative street names», *Environment and Planning D*, (14), p. 311-330.
- Balazs, G (1979), « Jeunes à tout faire et petit patronat en déclin», *Actes de la recherche en sciences sociales*, (26/27), p. 49-55.
- Berlan-Darque, M (1988), «The division of labour and decision-making in farming couples: power and negotiation», *Sociologia Ruralis*, XXVIII (4), p. 269-292.
- Blanchet, A (1985), *L'entretien dans les sciences sociales*, Dumond, Paris
- Booth, A and others (1984), «Women, outside employment, and marital stability», *American Journal of Sociology*. 90 (3), p. 567-583.

- Bourdieu, P (1980a), *Les sens pratiques*, Minuit, Paris.
- Bourdieu, P (1993a), *La misère du monde*, Seuil, Paris.
- Bozon, M (1982), «Chasse, territoire, groupement de chasseurs», *Études Rurales*, (87/88), p. 335-342.
- Champagne, P (1977), «La fête au village», *Actes de la recherche en sciences sociales*, (17/18), p. 73-84.
- Champagne, P (1986), «La reproduction de l'identité», *Actes de la recherche en sciences sociales*, (65), p. 41-64.
- Champagne, P (1987), «Capital culturel et patrimoine économique» *Actes de la recherche en sciences sociales*, (69), p. 51-66.
- Csergo, J (1996), «L' émergence des cuisines régionales», στο έργο Flandrin, J-I, Montanari. *M Histoire de l' Alimentation*, Fayard, Paris, p. 823-841.
- Evans, N and Ilbery, B (1996), «Exploring the influence of farm-based pluriactivity on gender relations in capitalist agriculture», *Sociologia Ruralis*, 36 (1), p. 74-92.
- Fabiani, J (1982), «Quant la chasse populaire devient un sport», *Études Rurales*, (87/88), p. 309-323.
- Fabiani, J (1984), «L' opposition a la chasse et l' affrontement des représentations de la nature», *Actes de la recherche en sciences sociales*, (54), p. 81-84.
- Flandrin J. L (1986), «La distinction par le goût», στο έργο F. Ariès, G. Duby (dir), *Histoire de la vie privée*, tom.3, Seuil, Paris, p.
- Grieco, A (1996), «Alimentation et classes sociales a la fin du Moyen Age et a la Renaissance», στο έργο Flandrin, J-I, Montanari. *M Histoire de l' Alimentation*, Fayard, Paris, p. 479-490.
- Grignon, C et Grignon, (1980), « Styles d' alimentation et goûts populaires », *Revue Française de Sociologie*, XXI, p. 531-569.
- Guillou, A (1990), «Les vacances des agriculteurs», *Autrement*, (111), p. 29-44.
- Halbwachs, M (1994), *Les cadres sociaux de la mémoire*, Albin Michel, Paris.
- Herpin, N (1980), « Comportements alimentaires et contraintes sur les emplois du temps », *Revue Française de Sociologie*, XXI, p. 599-628.
- Kaufman, J. C (1996), *L' entretien compréhensif*, Nathan, Paris.
- Léger, D (1979), «Les utopies du "retour"», *Actes de la recherche en sciences sociales*, (29), p. 45-63.
- Le Goff, J (1980), «Temps du travail et temps du loisir au Moyen Âge», *Temps Libre*, (1), p. 51-60.

- Lévi-Strauss, C (1964), *Le cru et le cuit*, Plon, Paris.
- Little, J and Aystin, P (1996), «Women and the rural idyll», *Journal of Rural Studies*, 12 (2), p. 101-111.
- Martinelli, B (1982), «Toponymie et société», *Études Rurales*, (85), p. 9-31.
- McLaughlin, B (1986), «Rural policy in the 1980s: the revival of the rural idyll», *Journal of Rural Studies*, 2 (2), p. 81-90.
- Michelat, G (1975), «Sur l' utilisation de l' entretien non directif en sociologie», *Revue Française de Sociologie*, XVI, p. 229-247.
- Raymond, M (1968), «Idéologies du logement et opposition ville-campagne», *Revue Française de Sociologie*, IX, p. 191-210.
- Samuel, N (1992), «L' aspiration des femmes à l' autonomie: loisir familial et loisir personnel», *Loisir et Société*, 15 (1), p. 343-354.
- Suaud, C (1984), «Le mythe de la base», *Actes de la recherche en sciences sociales*, (52/53), p. 56-79.
- Vernier, B (1989), «La théorie populaire des ressemblances familiales a Kaprathos» *Actes de la recherche en sciences sociales*, (78), p. 18-23.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ι. ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ. 1.

	A	B	Γ	Δ	Ε	ΣΤ
	Πότε ένα τρόφιμο θεωρείται ποιοτικό	Πότε ένα τρόφιμο θεωρείται τοπικό	Πότε ένα τρόφιμο θεωρείται παραδοσιακό	Τι σημαίνει βιολογικό προϊόν	Τι σημαίνει υγιεινό προϊόν	Τι σημαίνει ελληνικό προϊόν
Αντικειμενικά- μετρήσιμα στοιχεία	71.6%					
Χωριό και γύρω κοινότητες		72.8%				
Συνταγές πατροπαράδοτες			49.4%			
Επιστημονικές απαντήσεις				2.5%		
Κάνει καλό στην υγεία					44.4%	
Παράγεται στην Ελλάδα						56.8%

ΠΙΝΑΚΑΣ.2.

	A	B	Γ	Δ	Ε
	Διάκριση τοπικού προϊόντος	Διάκριση παραδοσιακού προϊόντος	Διάκριση βιολογικού προϊόντος	Διάκριση υγιεινού προϊόντος	Διάκριση ελληνικού προϊόντος
Εμπειρικά	63%				
Εμπειρικά		66.7%			
Εμπειρικά			48.1%		
Εμπειρικά Ετικέτα				55.6	55.6%

ΠΙΝΑΚΑΣ.3.

	A	B	Γ	Δ
	Από πού αγοράζετε φέτα	Από πού αγοράζετε Κασέρι	Από πού αγοράζετε Γραβιέρα	Από πού αγοράζετε τυρί τόστ
Τυροκομείο της περιοχής	30.9%			

Από μεγάλο σούπερ- μάρκετ	16%		
Τυροκομείο της περιοχής		1.2%	
Από μεγάλο σούπερ- μάρκετ			38.3%

ΠΙΝΑΚΑΣ.4.

	A	B	Γ	Δ	E	ΣΤ
	Γιατί αγοράζετε τυρί από κτηνοτρόφο	Γιατί αγοράζετε τυρί από τυροκομείο	Γιατί αγοράζετε τυρί από μικρό μαγαζί/μπακάλικο	Γιατί αγοράζετε τυρί από μεγάλο σούπερ- μάρκετ	Γιατί αγοράζετε κρέας από κτηνοτρόφο	Γιατί αγοράζετε κρέας από κρεοπώλη
Τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω	16%					
Τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω		23.5%				
Τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω			11.1%			
Τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω				4.9%		
Είναι πιο ποιοτικό γιατί είναι ντόπιο					19.8%	
Τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω						45.7%

ΠΙΝΑΚΑΣ.5.

	A	B	Γ	Δ	E	ΣΤ	Z	H
	Από πού αγοράζετε αρνί	Από πού αγοράζετε κατσίκι	Από πού αγοράζετε μοσχάρι	Από πού αγοράζετε χοιρινό	Από πού αγοράζετε Κοτόπουλο	Από πού αγοράζετε λουκάνικο	Από πού αγοράζετε Ζαμπόν/ Μπείκόν	Από πού αγοράζετε παστά
Ιδια παραγωγή	35.8%							
Ιδια		23.5%						

παραγωγή					
Από	39.5%				
χασάπη					
της					
περιοχής					
Από		33.3%			
χασάπη					
της					
περιοχής					
Ιδια			56.8%		
παραγωγή					
Ιδια				16%	
παραγωγή					
Από					23.5%
μεγάλο					
σούπερ					
μάρκετ					
Ιδια					7.4%
παραγωγή					

ΠΙΝΑΚΑΣ.6.

	A	B	Γ	Δ
	Από πού αγοράζετε	Από πού αγοράζετε	Από πού αγοράζετε	Από πού αγοράζετε
	χυλοπίτες	λαζάνια	τραχανά	μακαρόνια
Ιδια	66.7%			
παραγωγή				
Ιδια		58%		
παραγωγή				
Ιδια			58%	
παραγωγή				
Από				
μπακάλι του				
χωριού				1.2%

ΠΙΝΑΚΑΣ.7.

A	B	Γ	Δ	E	ΣΤ	Z
Αγοράζετε	Αγοράζετε	Αγοράζετε	Αγοράζετε	Αγοράζετε	Αγοράζετε	Αγοράζετε
φρέσκα	αρακά	μπάμιες	καλαμπόκι	Κρεμμύδια	σπανάκι	κατεψυγμένα
λαχανικά				κομμένα		λαχανικά
Όχι 81.5%	Ναι 55.6%	Όχι 45.7%	Όχι 69.1%	Όχι 74.1%	Όχι 72.8%	Όχι 43.2%

ΠΙΝΑΚΑΣ.8.

A	B	Γ	Δ	E	ΣΤ	Z
---	---	---	---	---	----	---

Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά ψωμί	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά φέτα	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά λουκάνικα	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά ζυμαρικά	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά μαρμελάδες	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά Γλυκά του κουταλιού	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά κρασί
Ναι 56.8%	Όχι 69.1%	Όχι 79%	Ναι 60.5%	Όχι 51.9%	Ναι 69.1%	Ναι 54.3%

ΠΙΝΑΚΑΣ.9.

A	B	Γ	Δ	Ε	ΣΤ	Z
Αγοράζετε έτοιμο φύλο	Αγοράζεται προπαρασκευασμένα φαγητά	Αγοράζονται έτοιμες σάλτσες	Αγοράζονται μαγιονέζες	Αγοράζονται ταραμοσαλάτες	Αγοράζονται κέτσαπ	Αγοράζεται πελτέ
Όχι 75.3%	Όχι 97.5%	Ναι 48.1%	Ναι 25.9%	Όχι 44.4%	Ναι 32.1%	Ναι 28.4%

ΠΙΝΑΚΑΣ.10.

A	B	Γ	Δ	Ε	ΣΤ
Ποιος ψωνίζει κρέας	Ποιος ψωνίζει τυριά	Ποιος ψωνίζει αλλαντικά	Ποιος ψωνίζει λαχανικά	Ποιος ψωνίζει φρούτα	Ποιος ψωνίζει ζυμαρικά
Εγώ η ίδια 40.7%	Εγώ η ίδια 44.4%	Εγώ η ίδια 36.4%	Εγώ η ίδια 39.5%	Εγώ η ίδια 53.1%	Εγώ η ίδια 54.3%

II. ΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑ ΚΥΡΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ.11.

	A	B	Γ	Δ	Ε	ΣΤ
Κύριο προϊόν παραγωγής	Πότε ένα τρόφιμο θεωρείται ποιοτικό	Πότε ένα τρόφιμο θεωρείται Τοπικό	Πότε ένα τρόφιμο θεωρείται παραδοσιακό	Τι σημαίνει βιολογικό προϊόν	Τι σημαίνει υγιεινό προϊόν	Τι σημαίνει ελληνικό προϊόν
Γλυκά	Αντικειμενικά-μετρήσιμα στοιχεία 63,6%	Χωριό και γύρω κοινότητες 68.2%	Συνταγές παραδοσιακές 54.5%	Επιστημονικές απαντήσεις 86.4%	Κάνει καλό στην υγεία 36.4%	Παράγεται στην Ελλάδα 40.9%
Ζυμαρικά	Αντικειμενικά-μετρήσιμα στοιχεία 73.3%	Χωριό και γύρω κοινότητες 80.0%	Συνταγές παραδοσιακές 40.0%	Επιστημονικές απαντήσεις 60.0%	Κάνει καλό στην υγεία 46.7%	Παράγεται στην Ελλάδα 53.3%
Οινοποιία	Αντικειμενικά-	Χωριό και	Συνταγές	Επιστημονικές	Κάνει	Παράγεται

	μετρήσιμα στοιχεία 50%	γύρω κοινότητες 85.7%	παραδοσιακές 50.0%	απαντήσεις 87.5%	καλό στην υγεία 50.0%	στην Ελλάδα 62.5%
Ελαιουργία	Αντικειμενικά- μετρήσιμα στοιχεία 69.2%	Χωριό και γύρω κοινότητες 84.6%	Συνταγές παραδοσιακές 46.2%	Επιστημονικές απαντήσεις 86.4%	Κάνει καλό στην υγεία 38.5%	Παράγεται στην Ελλάδα 76.9%
Τυροκομικά	Αντικειμενικά- μετρήσιμα στοιχεία 100%	Χωριό και γύρω κοινότητες 57.1%	Συνταγές παραδοσιακές 42.9%	Επιστημονικές απαντήσεις 85.7%	Κάνει καλό στην υγεία 42.9%	Παράγεται στην Ελλάδα 42.9%
Μελισσοουργία- Αλλαντικά	Αντικειμενικά- μετρήσιμα στοιχεία 66.7%	Χωριό και γύρω κοινότητες 83.3%	Συνταγές παραδοσιακές 50%	Επιστημονικές απαντήσεις 100%	Κάνει καλό στην υγεία 66.7%	Παράγεται στην Ελλάδα 66.7%
Αρτοποιία	Αντικειμενικά- μετρήσιμα στοιχεία 90%	Χωριό και γύρω κοινότητες 66.7%	Συνταγές παραδοσιακές 60%	Επιστημονικές απαντήσεις 100%	Κάνει καλό στην υγεία 50.0%	Παράγεται στην Ελλάδα 70%

ΠΙΝΑΚΑΣ.12.

	A	B	Γ	Δ	E
Κύριο προϊόν παραγωγής	Διάκριση τοπικού προϊόντος	Διάκριση παραδοσιακού προϊόντος	Διάκριση βιολογικού προϊόντος	Διάκριση υγιεινού προϊόντος	Διάκριση ελληνικού προϊόντος
Γλυκά	Εμπειρικά 54.5%	Εμπειρικά 57.1%	Εμπειρικά 68.2%	Εμπειρικά 40.9%	Ετικέτα 63.6%
Ζυμαρικά	Εμπειρικά 60%	Εμπειρικά 60.0%	Εμπειρικά 60%	Εμπειρικά	Ετικέτα 60%
Οινοποίηση	Εμπειρικά 37.5%	Εμπειρικά 57.1%	Εμπειρικά 37.5%	Εμπειρικά 73.3%	Ετικέτα 75%
Ελαιουργία	Εμπειρικά 69.2%	Εμπειρικά 69.2%	Εμπειρικά 23.1%	Εμπειρικά 46.2%	Ετικέτα 30.8%
Τυροκομικά	Εμπειρικά 71.4%	Εμπειρικά 57.1%	Εμπειρικά 57.1%	Εμπειρικά 85.7%	Ετικέτα 71.4%
Μελισσοουργία- Αλλαντικά	Εμπειρικά 66.4%	Εμπειρικά 100%	Εμπειρικά 50.0%	Εμπειρικά 33.3%	Ετικέτα 50%
Αρτοποιία	Εμπειρικά 90%	Εμπειρικά 100%	Εμπειρικά 40.0%	Εμπειρικά 70%	Εμπειρικά 50%

ΠΙΝΑΚΑΣ.13.

	A	B
Κύριο προϊόν παραγωγής	Ποια προϊόντα εμπιστεύεστε πιο πολύ	Τι προσέχετε στην ετικέτα ενός τροφίμου
Γλυκά	Τα επώνυμα τοπικής βιοτεχνικής επιχείρησης 72.7%	Να μην έχει συντηρητικά και άλλες πρόσθετες ουσίες 45.5%
Ζυμαρικά	Τα επώνυμα τοπικής βιοτεχνικής επιχείρησης 93.3%	Να μην έχει συντηρητικά και άλλες πρόσθετες ουσίες 53.3%
Οινοποίηση	Τα επώνυμα τοπικής βιοτεχνικής επιχείρησης 87.5%	Να μην έχει συντηρητικά και άλλες πρόσθετες ουσίες 12.5%
Ελαιουργία	Τα επώνυμα τοπικής βιοτεχνικής επιχείρησης 76.9%	Να μην έχει συντηρητικά και άλλες πρόσθετες ουσίες 7.7%
Τυροκομικά	Τα επώνυμα τοπικής βιοτεχνικής επιχείρησης 100%	Να μην έχει συντηρητικά και άλλες πρόσθετες ουσίες 42.9%
Μελισσοурγία-Αλλαντικά	Τα επώνυμα τοπικής βιοτεχνικής επιχείρησης 66.7%	Να μην έχει συντηρητικά και άλλες πρόσθετες ουσίες 66.7%
Αρτοποιία	Τα επώνυμα τοπικής βιοτεχνικής επιχείρησης 80%	Να μην έχει συντηρητικά και άλλες πρόσθετες ουσίες 10%

ΠΙΝΑΚΑΣ. 14.

	A	B	Γ
Κύριο προϊόν παραγωγής	Οι διαφημίσεις σας επηρεάζουν θετικά να αγοράσετε κάποιο συγκεκριμένο τρόφιμο	Βλέπετε εκπομπές μαγειρικής στην τηλεόραση	Υιοθετείτε κάποιες νέες συνταγές (από την τηλεόραση)
Γλυκά	Καθόλου 59.1%	Ναι 68.2%	Όχι 40.9%
Ζυμαρικά	Καθόλου 66.7%	Ναι 93.3%	Όχι 46.7%
Οινοποίηση	Καθόλου 75%	Ναι 50%	Ναι 50%
Ελαιουργία	Καθόλου 69.2%	Ναι 69.2%	Ναι 38.5%
Τυροκομικά	Λίγο 57.1%	Ναι 85.7%	Ναι 71.4%
Μελισσοурγία-Αλλαντικά	Καθόλου 33.3%	Ναι 66.7%	Ναι 50%
Αρτοποιία	Καθόλου 70%	Ναι 70%	Ναι 50%

ΠΙΝΑΚΑΣ. 15.

	A	B	Γ	Δ
Κύριο προϊόν παραγωγής	Από πού αγοράζετε φέτα	Από πού αγοράζετε Κασέρι	Από πού αγοράζετε γραβιέρα	Από πού αγοράζετε τυρί τόστ
Γλυκά	Από τυροκομείο της περιοχής 31.8%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 18.2%	Από τυροκομείο της περιοχής 27.3%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 40.9%
Ζυμαρικά	Ιδια παραγωγή 40.0%	Από τυροκομείο της περιοχής 20%	Από τυροκομείο της περιοχής 40%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 33.3%
Οινοποιία	Από τυροκομείο της περιοχής 50%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 37.5%	Από τυροκομείο της περιοχής 50%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 37.5%
Ελαιουργία	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 38.5%	Από τυροκομείο της περιοχής 223.1%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 46. %	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 61.5%
Τυροκομικά	Ιδια παραγωγή 85.7%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 28.6%	Ιδια παραγωγή 4.9%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 28.6%
Μελισσοουργία-Αλλαντικά	Ιδια παραγωγή 33.3%			Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 33.3%
Αρτοποιία	Από τυροκομείο της περιοχής 40%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 10%	Από μπακάλη του χωριού 30%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 20%

ΠΙΝΑΚΑΣ. 16.

	A	B	Γ	Δ	Ε	ΣΤ
Κύριο προϊόν παραγωγής	Γιατί αγοράζετε τυρί από κτηνοτρόφο	Γιατί αγοράζετε τυρί από τυροκομείο	Γιατί αγοράζετε τυρί από μικρό μαγαζί/μπακάλικο	Γιατί αγοράζετε τυρί από μεγάλο σούπερ-μάρκετ	Γιατί αγοράζετε κρέας από κτηνοτρόφο	Γιατί αγοράζετε κρέας από κρεοπώλη
Γλυκά	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 13.6%	Πιο ποιοτικό 13.6%	Γιατί γνωρίζω το μπακάλη 4.5%	Εχει μεγάλη ποικιλία τυριών 27.3%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 22.7%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 40.9%

Ζυμαρικά	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 26.7%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 40%	Γιατί γνωρίζω το μπακάλη 13.3%	Εχει μεγάλη ποικιλία τυριών 20%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 40%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 53.3%
Οινοποιία	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 12.5%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 37.%	Γιατί γνωρίζω το μπακάλη 25%	Εχει μεγάλη ποικιλία τυριών 50%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 25%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 75%
Ελαιουργία	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 15.4%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 23.1%	Γιατί γνωρίζω το μπακάλη 7.7%	Εχει μεγάλη ποικιλία τυριών 38.5%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 30.8%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 46.2%
Τυροκομικά	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 28.6%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 28.6%	Γιατί γνωρίζω το μπακάλη 28.6%	Εχει μεγάλη ποικιλία τυριών 28.6%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 42.9%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 42.9%
Μελισσοουργία-Αλλαντικά	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 16.7%	Πιο παραδοσιακό ό-αυθεντικό 16.7%	Γιατί γνωρίζω το μπακάλη 33.3%	Εχει μεγάλη ποικιλία τυριών 16.7%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 33.3%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 33.3%
Αρτοποιία	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 10% Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω	Πιο ποιοτικό 20%	Γιατί γνωρίζω το μπακάλη 10%	Εχει μεγάλη ποικιλία τυριών 10%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 20%	Γιατί τον γνωρίζω και ξέρω τι τρώω 30%

ΠΙΝΑΚΑΣ.17.

	A	B	Γ	Δ	Ε	ΣΤ	Z	H
Κύριο προϊόν	Από πού	Από πού	Από πού	Από πού	Από πού	Από πού	Από πού	Από πού

παραγωγής	αγοράζετε αρνί	αγοράζετε κατσίκι	αγοράζετε μοσχάρι	αγοράζετε χοιρινό	αγοράζετε κοτόπουλο	αγοράζετε λουκάνικο	αγοράζετε ζαμπόν/ μπεικόν	αγοράζετε παστά
Γλυκά	Ιδια παραγωγή 31.8%	Ιδια παραγωγή 22.7%	Από κτηνοτρόφο 13.6%	Από κτηνοτρόφο 31.8%	Ιδια παραγωγή 59.1%	Από παραγωγό της περιοχής 18.2%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 22.7%	Από το μπακάλι του χωριού
Ζυμαρικά	Ιδια παραγωγή 60%	Ιδια παραγωγή 33.3%	Από κτηνοτρόφο 20%	Ιδια παραγωγή 40%	Ιδια παραγωγή 73.3%	Ιδια παραγωγή 33.3%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 26.7%	Ιδια παραγωγή 6.7%
Οινοποιία	Από κτηνοτρόφο 12.5%	Από κτηνοτρόφο 12.5%	Από κτηνοτρόφο 12.5%	Από κτηνοτρόφο 87.5	Ιδια παραγωγή 50%	Από παραγωγό της περιοχής 37.5%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 37.5%	Από μεγάλο σούπερ- μάρκετ 12.5%
Ελαιουργία	Ιδια παραγωγή 30.8%	Από κτηνοτρόφο 30.8%	Από κτηνοτρόφο 23.1%	Από κτηνοτρόφο 38.5%	Ιδια παραγωγή 61.5%	Από παραγωγό της περιοχής	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 30.*	Ιδια παραγωγή 15.4%
Τυροκομικά	Ιδια παραγωγή 71.4%	Ιδια παραγωγή 57.1%	Από κτηνοτρόφο 14.3%	Από κτηνοτρόφο 42.9%	Ιδια παραγωγή 57.1%	Ιδια παραγωγή 15.4%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 28.6%	Ιδια παραγωγή 28.6%
Μελισσοουργία- Αλλαντικά	Ιδια παραγωγή 50%	Ιδια παραγωγή 33.3%	Από κτηνοτρόφο 33.3	Από κτηνοτρόφο 50%	Ιδια παραγωγή 33.3%	Ιδια παραγωγή 66.7%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 16.7%	Ιδια παραγωγή 33.3%
Αρτοποιία	Ιδια παραγωγή 10%	Από κτηνοτρόφο 30%	Από κτηνοτρόφο 10%	Από κτηνοτρόφο 40%	Ιδια παραγωγή 40%	Από παραγωγό της περιοχής 20%	Από μεγάλο σούπερ μάρκετ 20%	Ιδια παραγωγή 80%

ΠΙΝΑΚΑΣ. 18.

	A	B	Γ	Δ
Κύριο προϊόν παραγωγής	Από πού αγοράζετε χυλοπίτες	Από πού αγοράζετε Λαζάνια	Από πού αγοράζετε Τραχανά	Από πού αγοράζετε μακαρόνια
Γλυκά	Ιδια παραγωγή	Ιδια παραγωγή 59.1%	Ιδια παραγωγή 50%	Από μεγάλο σούπερ- μάρκετ

Ζυμαρικά	63.6% Ιδια παραγωγή 93.3%	Ιδια παραγωγή 80%	Ιδια παραγωγή 86.7%	45.5% Ιδια παραγωγή 40%
Οινοποιία	Ιδια παραγωγή 75%	Ιδια παραγωγή 75%	Ιδια παραγωγή 62.5%	Από μεγάλο σούπερ- μάρκετ 87.5%
Ελαιουργία	Ιδια παραγωγή 61.5%	Ιδια παραγωγή 467.2%	Ιδια παραγωγή 46.2%	Από μπακάλη του χωριού 15.4%
Τυροκομικά	Ιδια παραγωγή 71.4%	Ιδια παραγωγή 57.1%	Ιδια παραγωγή 71.4%	Από μπακάλη του χωριού 14.3%
Μελισσοουργία- Αλλαντικά	Ιδια παραγωγή 33.3%	Ιδια παραγωγή 33.3%	Ιδια παραγωγή 33.3%	Από μεγάλο σούπερ- μάρκετ 83.3%
Αρτοποιία	Ιδια παραγωγή 50%	Ιδια παραγωγή 40%	Ιδια παραγωγή 50%	Από μπακάλη του χωριού 40%

ΠΙΝΑΚΑΣ.19.

	A	B	Γ	Δ	Ε	ΣΤ	Α
Κύριο προϊόν παραγωγής	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά ψωμί	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά φέτα	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά λουκάνικα	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά ζυμαρικά	Παρασκευάζετε στο σπίτι συστηματικά μαρμελάδες	Παρασκευάζετε στο σπίτι γλυκά του κουταλιού	Παρασκευάζετε στο σπίτι κρασί
Γλυκά	Ναι 59.1%	Όχι 77.3%	Όχι 81.8%	Όχι 45.5%	Ναι 50%	Ναι 77.3%	Όχι 50%
Ζυμαρικά	Ναι 66.7%	Όχι 60%	Όχι 66.7%	Ναι 80%	Όχι 53.3%	Ναι 73.3%	Ναι 60%
Οινοποιία	Ναι 50%	Όχι 87.5%	Όχι 100%	Ναι 62.5%	Ναι 62.5%	Ναι 50%	Ναι 80%
Ελαιουργία	Όχι 61.5%	Όχι 92.3%	Όχι 100%	Ναι 69.2%	Όχι 76.9%	Ναι 92.3%	Ναι 50%
Τυροκομικά	Ναι 57.1%	Ναι 85.7%	Όχι 85.7%	Ναι 71.4%	Ναι 57.1%	Ναι 57.1%	Ναι 80%
Μελισσοουργία- Αλλαντικά	Ναι 33.3%	Όχι 50%	Ναι 50%	Όχι 50%	Όχι 66.7%	Όχι 50%	Όχι 50%
Αρτοποιία	Ναι 80%	Όχι 70%	Όχι 70%	Ναι 70%	Όχι 50%	Ναι 60%	Όχι 50%

ΠΙΝΑΚΑΣ.20.

	A	B	Γ	Δ	Ε	ΣΤ	Z
Κύριο προϊόν παραγωγής	Αγοράζετε έτοιμο φύλο	Αγοράζεται προπαρασκευασμένα φαγητά	Αγοράζεται ι έτοιμες σάλτσες	Αγοράζεται ι μαγιονέζες	Αγοράζεται ι έτοιμες σάλτσες επειδή τις θέλουν τα παιδιά	Από τότε που αναλάβετε την επιχείρησή σας	Τηρείτε κάποια δίαιτα

	οι καταναλωτικές συνήθειες						
Γλυκά	Όχι 13.6%	Όχι 100%	Ναι 59.1%	Όχι 31.8%	Όχι 36.7%	Όχι 81.8%	Όχι 54.5%
Ζυμαρικά		Όχι 93.3%	Όχι 80%	Ναι 13.3%	Όχι 20%	Ναι 53.3%	Όχι 93.3%
Οινοποίηση	Ναι 37.5%	Όχι 87.5%	Ναι 50%	Ναι 60%	Όχι 37.5%	Όχι 75%	Όχι 75%
Ελαιουργία	Όχι 15.4%	Όχι 100%	Ναι 61.5%	Όχι 30.8%	Όχι 61.5%	Όχι 92.3%	Όχι 76.9%
Τυροκομικά	Όχι 14.3%	Όχι 100%	Ναι 42.9%	Ναι 28.6%	Όχι 28.6%	Όχι 71.4%	Όχι 85.7%
Μελισσοουργία-α-Αλλαντικά	Όχι 50%	Όχι 100%	Ναι 50%	Ναι 16/7%	Όχι 33.3%	Όχι 66.7%	Όχι 100%
Αρτοποιία		Όχι 100%	Ναι 50%	Όχι 30%	Όχι 40%	Όχι 70%	Όχι 70%

ΠΙΝΑΚΑΣ.21.

	A	B	Γ	Δ	Ε	ΣΤ	Z
Κύριο προϊόν παραγωγής	Αγοράζετε φρέσκα λαχανικά	Αγοράζετε αρακά	Αγοράζετε μπάμιες	Αγοράζετε Καλαμπόκι	Αγοράζετε κρεμμύδια κομμένα	Αγοράζετε σπανάκι	Αγοράζετε κατεψυγμένα λαχανικά
Γλυκά	Όχι 63.6%	Ναι 63.6%	Όχι 54.5%	Όχι 77.3%	Όχι 77.3%	Όχι 72.7%	Όχι 59.1%
Ζυμαρικά	Όχι 53.3%	Ναι 46.7%	Όχι 26.7%	Όχι 53.3%	Όχι 53.3%	Όχι 53.3%	Όχι 26.7%
Οινοποίηση	Όχι 50%	Ναι 75%	Ναι 62.5%	Όχι 50%	Όχι 75%	Όχι 75%	Όχι 50%
Ελαιουργία	Ναι 53.8%	Ναι 38.5%	Ναι 38.5%	Όχι 53.8%	Όχι 69.2%	Όχι 69.2%	Ναι 38.5%
Τυροκομικά	Ναι 57.1%	Ναι 71.4%	Όχι 57.1%	Όχι 66.7%	Όχι 66.7%	Όχι 66.7%	Ναι 71.4%
Μελισσοουργία-Αλλαντικά	Ναι 50%	Ναι 50%	Όχι 33.3%				Όχι 33.3%
Αρτοποιία	Ναι 70%	Ναι 50%	Όχι 60%	Όχι 90%	Όχι 90%	Όχι 90%	Όχι 60%

ΠΙΝΑΚΑΣ.22.

	A	B	Γ	Δ	Ε	ΣΤ
Κύριο προϊόν παραγωγής	Ποιος ψωνίζει κρέας	Ποιος ψωνίζει τυριά	Ποιος ψωνίζει αλλαντικά	Ποιος ψωνίζει λαχανικά	Ποιος ψωνίζει φρούτα	Ποιος ψωνίζει ζυμαρικά
Γλυκά	Εγώ η ίδια 40.9%	Εγώ η ίδια 50%	Εγώ η ίδια 36.4%	Εγώ η ίδια 45.6%	Εγώ η ίδια 45.5%	Εγώ η ίδια 59.1%
Ζυμαρικά	Εγώ η ίδια 26.7%	Εγώ η ίδια 33.3%	Εγώ η ίδια 40%	Εγώ η ίδια 53.3%	Εγώ η ίδια 60%	Εγώ η ίδια 26.7%
Οινοποίηση	Εγώ η ίδια 50%	Εγώ η ίδια 50%	Εγώ η ίδια 37.5%	Εγώ η ίδια 62.5%	Εγώ η ίδια 75%	Εγώ η ίδια 62.5%

Ελαιουργία	Εγώ η ίδια 53.8%	Ο σύζυγος 38.5%	Εγώ η ίδια 46.2%	Εγώ η ίδια 46.2%	Εγώ η ίδια 53.8%	Εγώ η ίδια 61.5%
Τυροκομικά	Εγώ η ίδια 28.6%	Εγώ η ίδια 57.1%	Εγώ η ίδια 28.6%	Εγώ η ίδια 28.6%	Εγώ η ίδια 28.6%	Εγώ η ίδια 42.9%
Μελισσοουργία-Αλλαντικά	Εγώ η ίδια 33.3%	Εγώ η ίδια 50%	Εγώ η ίδια 50%	Εγώ η ίδια 66.7%	Εγώ η ίδια 66.7%	Εγώ η ίδια 66.7%
Αρτοποιία	Εγώ η ίδια 50%	Εγώ η ίδια 50%	Εγώ η ίδια 40%	Εγώ η ίδια 40%	Εγώ η ίδια 50%	Εγώ η ίδια 70%

ΠΙΝΑΚΑΣ.23.

Κύριο προϊόν παραγωγής	A	B
	Ξέρετε τι σημαίνει προϊόν Προστατευόμενης Ονομασίας Προέλευσης	Ξέρετε τι σημαίνει προϊόν Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ενδειξης
Γλυκά	Όχι 59.1%	Όχι 95,5%
Ζυμαρικά	Ναι 66.7%	Όχι 100%
Οινοποίηση	Ναι 62.5%	Όχι 100%
Ελαιουργία	Όχι 76.9%	Όχι 100%
Τυροκομικά	Ναι 71.4%	Όχι 100%
Μελισσοουργία-Αλλαντικά	Ναι 66.7%	Όχι 100%
Αρτοποιία	Όχι 90%	Όχι 100%